

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

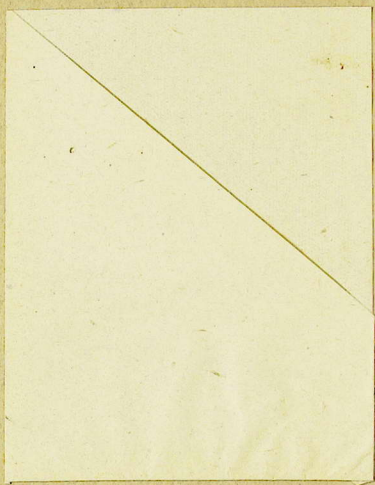
You are free to:

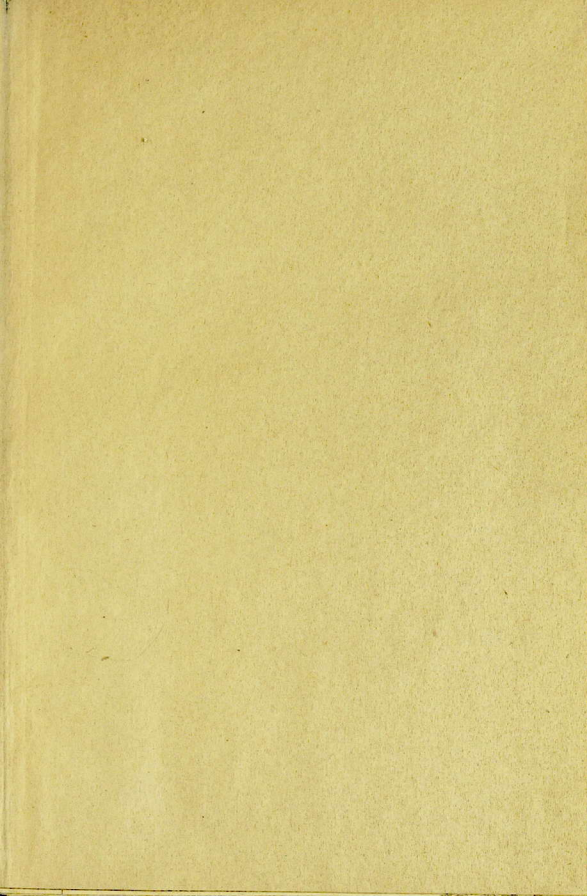
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

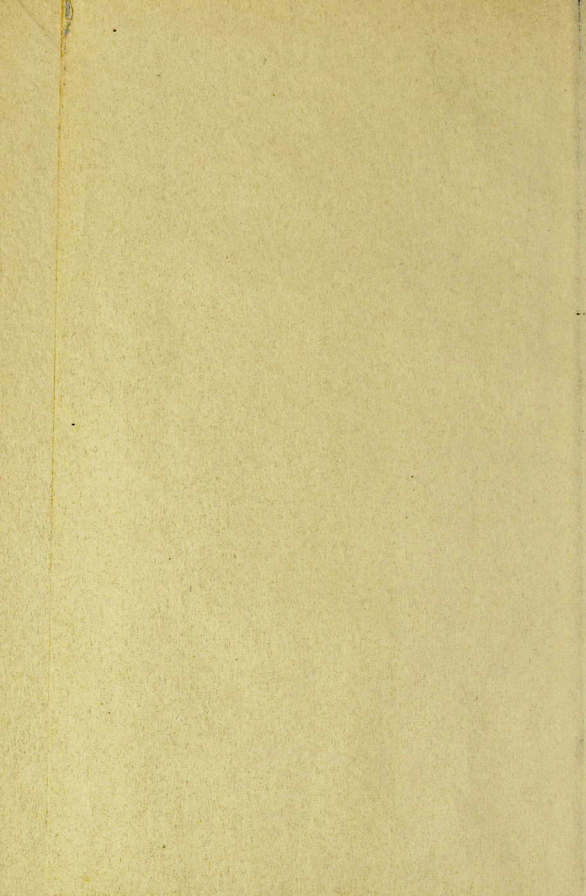

ՀԱՅԱՆ

229 Chief

ԹԻՒՐԲԻՋՍԸ ԱՆԳՈՐԱՅԷՆ ԲԱԳՈՒ
ԵՒ
ԹՐԲԱԿԱՆ ՕՐԻԷՆՏԱՍԻՈՆ

(ՔՆՆԱԳԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ)

1928

ՅՊԱԳՐ. ՎՆՈՐ ՕՐ. — ԵԹԵՆՔ

Շ Ա Ն Ա Ն

339

423 ✓
ԸՆԹԵՐՑԱՄԱՐԱ

9(56)

6-16

ծծ-

9(47.995)1

ՍՏՈՒԳԱՅԵ Է 1961 թ.

ԹԻՒՐԲԻԶՍԸ ԱՆԳՕՐԱՅԷՆ ԲԱԳՈՒ

Ե Ի

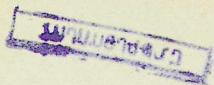
ԹՐԲԱԿԱՆ ՕՐԻԷՆՏԱՍԻՕՆ

(ՔՆՆԱԴԱՏԱԿԱՆ ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ)

1928

ՏՊԱԳՐ. «ՆՈՐ ՕՐ» — ԱԹԷՆՔ

A $\frac{\text{II}}{9944}$

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Տանջալից պարտականութիւն մը կատարելու գիտակցութիւնով է, որ այս հասօրը կուսանք հայութեան :

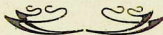
Անգորայէն թագու քիւրքիզմի իրականութիւնը տրիւնալից ու բաց ցուցադրել տնգամ մըն ալ, տուրք մըն է այդ նամբային յիշայ տնքիւ կոսորողներուն ու կոսորելիքներուն տուած :

Թուրք քաղաքական գործիչներու ու ժողովուրդի պարզ ու մեկին ուղեգիծին ու տննահանջ քայլերուն հետ հայ քաղաքական գործիչներու քառասկումայն ուղեգիծին ու հայ ժողովուրդի օրօրանքին գուգանեա նամբան ցուցադրել, հաւկ մըն է տուած՝ դեռ աւելի ու հաւելյաւորդար ընել ուխտած մնացորդներուն :

Ո՛վ կը յուսալիքի մինչեւ մահացում, մեզ չի հետաքրքրեր :

Ո՛վ կը կուսանի մահաշունչ վտանգի հարուածներէն, ան պիտի կըրնայ հանել իր եզրակացութիւնը եւ պէն տտեն կոխիւր ու քան տննաւաւսար աղքատակը նոյնքան հաւատական է :

Բաւական է, որ ուղեղը չդաւէ ձեռքին ու ձեռքը չլքէ ուղեղը, իսկ այս կ'ըլլայ միայն այն տտեն երբ ուղեղը կ'ըլլայ հարազատ ու անխաւորդախ՝ ձեռքին :

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԶԱՐԵԻԱՆԴԻՆ

ԶԱՐԵԻԱՆԴ. — Պանթուրանիզմը իրական վտանգ մըն է թէ ցնորք:

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — Բոլոր պան-իզմները, ըստ իս, կարճատես, անհանգիստ ցեղերի ժամանց են ու աւելի չարժեն. քան մանուկների ձեռքով աւագի վրայ կերտած պարտէզներն ու տները: Թիւրքական պանթուրանիզմը յոգնած ցեղի ծամածուծիւն է՝ թիւրք երիտասարդութիւնը զարնացնելու:

ԶԱՐԵԻԱՆԴ. — Վերի կարծիքը ժխտո՞ւմ է արդեօք Թիւրքիայի կողմից այսուհետեւ ոնէ՞ վտանգ Հայաստանին ու հայ ժողովուրդին:

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — Այս կարգի հարցերուն հրապարակային պատասխան տալու սովորութիւն չունեմ:

ԶԱՐԵԻԱՆԴ. — Կարո՞ղ ենք հաշտիլ թիւրքին հետ:

ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ. — Նայելով թէ ո՞վ եւ ե՞րբ բերում այս առաջարկը: Առայժմ այս հարցը թանձր ձիւնի տակ ծածկւած հատիկ է:

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

(«Յառաջ») 8 Ապրիլ 1927

«Հայոց Ազգային Քաղաքականութեան» մասին խօսելով եւ շեշտելով հայ-թուրք հաշտութեան մասին կը գրէ՝ Վրացեան.

«Ես Գիտեմ ինչ ասել է հայ-թրքական յարաբերութիւն: Ես գիտեմ, թէ որքան խորն է թշնամանանքն ու ա-

տելութիւնը այդ երկու ժողովուրդների միջև: Գիտեմ նոյն-
պէս, թէ ի՞նչ կսկիծ կայ ամէն հայ մարդու սրտում: Բայց
եւ գիտեմ, որ հէնց մեր շահերի համար, հէնց հայ ժողովըր-
դի ապագայի համար անհրաժեշտ է, որ մի տանելի կենցա-
ղածեւ ստեղծուի Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջև: Եւ հա-
մոզած եմ, որ այդ օրը պիտի գայ: Եւ իսկական իրատես
ու հեռատես գործիչները պէտք է աշխատին մօտեցնելու
այդ օրը: Քաղաքական գործիչները պէտք է ընդունակ լի-
նեն յաղթել զգացմունքներին ու նախապաշարումներին եւ
ամբոխային տրամադրութիւնից բարձր կանգնել:»

Վ. ԲԱՅԵԱՆ

«Ամերիկահայ Համագիտակ Տարեգիրք»

1925

«Տարրական ողջմտութիւնը մեզի կ'ըսէ, որ եթէ հայ
ժողովուրդը կ'ուզէ ապրիլ Կովկասի մէջ ապահով ու ա-
զատ, պարտաւոր է հաշուել Թուրքիոյ հետ ոեւէ կերպով
— վաղ թէ ուշ — աւելի լաւ է վաղ քան ուշ: Ուզենք թէ
չուզենք մենք պէտք է օր մը ամենայն լրջութեամբ եւ ան-
կեղծութեամբ փնտռենք Թուրքիոյ հետ հաշտութեան ճամ-
բան, որ անխուսափելիօրէն պիտի դառնայ նաեւ համազոր-
ծակցութեան ճամբայ:»

«Գիտենք, որ անսահման վրէժի զգացումներ են լեռնա-
ցած մեր սրտերուն մէջ, եւ անոնք հարկաւ կը խանգարեն
մեզի այժմ առարկայական յստակութեամբ տեսնելու իրերու
մերկ պատկերը եւ ընդգրկելու անոնցմէ բոլորով զաժան ան-
հրաժեշտութիւնները:

Գիտենք, թէ, մեզմէ անկախ պատճառներով, մեծագոյն
արգելքներ են ծառացած մեզի դէմ մեզի համար փրկարար
միակ ճամբուն վրայ, որ կարող է տանիլ հայ ժողովուրդը
դէպի տեւական հաշտութիւն իր դարեւոր թշնամիին հետ:
Գիտենք թէ որքան մեծ կորով, համբերութիւն, երկաթէ
կամք, խիզախ վճռականութիւն, յատու եւ նախապատրաս-

տական աշխատանք, անվհատ տոկունություն եւ ժամանակ է պէտք հարթելու համար այդ ճամբան: Եւ սակայն պարտաւոր ենք ոչինչ խնայել այդ նպատակին համար:»

Ռ. ԳԱՐՅԻՆԵԱՆ

(Քաղաք. Մսէի Գեղերումներ)

«Հայրենիք» ամսագիր, Հոկտ. 1923

«Այսօր իրականությունը այն է որ դատարկ խօսք, անբովանդակ արկղ է քէմալական Թուրքիա, համաթուրանականություն հայրենիքի զաղափարը, որ հաւանաբար պիտի ծառայէ իբր զաշաղ թէ՛ քէմալականության եւ թէ՛ թուրանականության: Հետեւաբար Քէմալի բայիբը ցնորք ու բանաստեղծութիւն են:»

ՌՈՒՅԷՆ

«Հայրենիք» ամսագիր, 1928 Ապրիլ

«Հին Թուրքիան, խալիֆայության ու սուլթանության դասական օրրանը, երէկ չքմբոնեց այն նշմարտությունները, որոնք արծանագրուած են այս աշխատության մէջ: (Ռուբէնի «Հայ-Թրքական կնճիոր»):

«Թերեւս ըմբռնի այսօր:

«Եթէ այդպէս լինի — ապա հէնց այժմանից կարելի է ասել, որ մի նոր ու լուսաւոր էջ պիտի բացւի ընդհանրապէս Արեւելքի եւ յատկապէս Թուրքիոյ եւ Հայաստանի համար:

«Այս աշխատությունն («Հայ-Թրքական կնճիոր») այդ լուծման ուղին է գծում եւ այդ պատճառով թող նա լինի ծիծեհնու մի համեստ ճիւղ այդ ճանապարհին ինկած:»

Վ. ՆԱԻԱՍԱՐԿԵԱՆ

Յառաջորդան «Հայ-Թրքական կնճիոր»-ի

«Այն երկրամասերը զինադադարով որոշուած սահմանագիծէն ներս գտնւին անոնք թէ դուրս, որոնք մեծամասնութեամբ թրքական-մուսամէտական բնակչութիւն ունին, և որոնք կրօնական ցեղային և բաղձանքներու տեսակէտէ մէկ ամփոփ մեծամասնութիւն կը կազմեն, պէտք չէ իրարմէ անջատ մնան:»

«Ազգային Ուլուս», Յօդուած Ա.

«Ազգերու կեանքին մէջ անկարելի բան չկայ: Որոշ ըսկրզբունքի և նպատակի տէր մտաւորականներու կողմէ մրդւած և առաջնորդուած ազգեր, ժամանակի հետ ամէն բանի կը յաջողին..»

«Եթէ պէտք ըլլայ, վերջնական նպատակը զազտնի կը պահուի և հանգրուաններ իրր նպատակ ցոյց կը տուին: Մուսաւաթ թուրք քաղաքական կուսակցութիւն մըն է, կըրնայ ըլլալ որ իր բուն նպատակը ծածկելով իր առաջին հանգրուանը իբր նպատակ կը ներկայացնէ: Իր ճշմարիտ ծրարագրին միայն այս առաջին հանգրուանին պատկանող մասը խմբագրած և իր քաղաքական նպատակները անոր համաձայն որոշած է:... Ուրեմն վերին Ատրէշանը նախ իր անկախութիւնը պիտի ապահովէ և յետոյ Թուրքիոյ հետ պիտի դաշնակցի:... Այս պարագային անոր ջանքերը համաձայն են մերինին...»

ԱԼԻ ՀԱՅՊԱՐ ԷՄԻՐ

(1923 Սեպտեմբեր)

«Թուրք աշխարհը այդ երջանիկ իտէալին (թուրք-թաթար միութեան) հասնելու համար պէտք է անցնի հանգըրւաններէն մէկէն — որ է կովկասեան ազգերու միանալը ռուսական տիրապետութեան դէմ:»

ՌԱՍՈՒԼ ԶԱԴԷ

(1923 Սեպտ.)

«Պէտք է ոչնչացնել Հայաստանը, զոր Դաշնակիցները կ'ուզեն իբր թումբ կանգնեցնել երկու եղբայր հաւուածնի-րուն, ԱՆԱՏՕԼՈՒԻ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԻ ԹՐԲՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵԻ:»

ԱՔՁՈՒՐԱ

Պոլսի համալսարանի միսինգին մէջ
(1920 Յուն. 29)

ԹԻԻՐՔԻԶՄԻ ՍԱՀՄԱՆԸ

ԹԻԻՐՔԻԶՄ-ը կը կոչուէր այն ահաւոր վտանգը, որ կոխ-
կրրտած է մեր մարմինը եւ շրջապատած՝ զայն ամէն կողմէ,
«ման Հայութեան եւ Հայաստանի» լոգունգը դրած Զէնայի
զայլանիշ դրօշին վրայ, ամէն օր կը սպառնայ վերջացնել
նաեւ հայութեան մնացած բեկորը՝ կծկտած երեւանի շուրջը:

Մենք այդ վտանգը կը տեսնենք, այնքան մօտ է ան
ու ժամերով կը հաշուենք անոր մահացու անկումը մեր կուշ-
տին վրայ:

Մեզ համար կարմիր Սթալինի ու կարմիր Բէմալի բա-
րեկամական լարախաղացութիւններն այ բաւարար երաշ-
խիքներ չեն հայ ժողովուրդին մնացորդը այդ վտանգին
դէմ ապահովելու տեսակէտէ, ընդունելով մէկտեղ, որ Բրէստ-
Լիթովսկէն, (1918 մարտ 3) մինչեւ այսօր, 1928, այդ վե-
ռական ու արմատական հարւածը ուշանալուն մէջ, կարմիր
Մոսկւայի ներկայութիւնը երեւանի մէջ ունի իր մեծ դերը:

Մեզ չի մխիթարեր այդ ուշացումը, որ հոգեւարքի
տազնապներով է ծանրաբեռ: Որովհետեւ գիտենք մէկ բան
անվիճելի — այն, որ չէ փոխուած մէկ բառ անգամ Ռուսաս-
տանի «Հայաստան առանց հայի» նշանախօսէն, եւ ամէն օր
աւելի բան երբէք, մեր աչքերուն առջեւ կը խորանայ եւ
կը քարանայ «Եւ ոչ ոք չի կրնար Հայաստանն ու հայութիւնը,
որ կանգնած է Անգորայի եւ Բագուի միջեւ» թրքական նը-
շանախօսը:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար մենք պիտի սեղմուինք մեր

պատեանին մէջ: մեզ անմիջական մահ սպառնացող տարածութեան Անգորայի եւ Բագուի — նամբային վրայ եւ պիտի խուսափինք համաթուրանականութեան ծագումին, անոր տեսարանութեան, անոր սահմաններուն, աստիճանաւորումներուն, վերջապէս մինչեւ Քազան ու Քորէա տարածութեան շուրջ եղած խօսքերէն ու զործերէն: Մինչեւ անգամ պարսկական Ատրպատականի մասին, որ թուրքի բնակչութեան ու դաւերու որջերէն մէկն է, ու սահմանակից զժբաղդ Արաքատին: չպիտի ծանրանանք, այն միակ պատճառով, որ հայ ժողովուրդի եւ մանաւանդ անոր նակատագիրը վարող ղեկավարներուն իրաւունք չտանք մեր դուռը ձեռնող արիւնարբու ճիւղին վտանգէն հեռացնել մեր ուշադրութիւնը: (*)

Ուրեմն, թողելով մէկ կողմ համիւլամութիւնը, համօսմանցիութիւնը, որոնք իրենց քաղաքական տեսական հասկացողութիւններուն մէջ որքան ալ տարբերութիւններ ունենային, հայ ժողովուրդի կեանքին վրայ զործնականօրէն ու փաստօրէն հասարակաց գետինի վրայ կանգնած էին, եւ թողելով մէկտեղ համաթուրանականութիւնը, որ որքան ալ հայհոյէ իր նախորդներուն փաստօրէն եւ վճռականօրէն նոյն եւ աւելի ահաւոր գետինին վրայ կանգնած է հայ ժողովուրդի կեանքի տեսակէտէն, խօսինք քուրճիզմի մասին, Անատօլուի եւ Ատրքեջանի թուրքն ութեան մասին, առանց դեգերելու այն ցիղաքանական տեսարանութիւններուն մէջ, թէ այդ տարածութեան վրայ, մեր հողի ու հոգիի սահմաններուն շուրջն ու մէջը կատարուող զործերը կ'իյնան թուրքիզմի՞ օգուգականութեան թէ համաթուրանականութեան սահմաններուն մէջ:

(*) Համաթուրանականութեան պատմութեան եւ զարգացումի մասին կատարեալ ծանօթութեան համար կը յանձնարարենք Զարեանցի «Միացեալ Անկախ Թուրանիա» հասոյր, որ հազուադէպ ունումնասիրութիւն մըն է եւ որմէ մեծապէս օգտւած ենք մենք, մեր այս աշխատութեան ընթացքին:

Ի՞նչ կը հասկնանք մենք բուրժիզմ տերմինով:

Թուրքիզմը, մեզ համար, կը նշանակէ Անատոլի միացումը Ասրբեջանի հետ՝ Հայաստանի դիակին վրայով:

Այսպէս կը հասկնան նոյնպէս թուրքիները անգորայի եւ Բազուի մէջ:

Այս հասկացողութիւնը ոչ միայն հասունցած էր ու զարգացած մինչեւ 1908, թրքական սահմանադրութիւնը միայն կարգ մը մտաւորականութեան ուղեղին մէջ, այլ նոր ետին կային կանգնած ուժեղ բազուկներ, այլապէս 2-3 տարիի ընթացքին Թուրքիայի ամէնէն ուժեղ, բայց համասանցի Իթթիհատի կեդրոնը չէր կրնար գրաւուիլ թիւրքիներէ:

Եթէ կ'ուզենք յիշել, թէ Բաղդէ Աւերայի մէջ (Խրիմ) 1879ին Իսմայիլ Գաթիբիսի թերթիւման թերթէն մինչեւ 1912 հիմնադրուած առաջին «Թիւրք Օջաղ»ին կատարած աշխատանքները պարապ չէին անցեր ցեղային ու ազգային ոգին զարթեցնելու, զարգացնելու ու ձեւաւորելու տեսակէտէ, այդ միայն անոր համար է, որ զգաստութեան հրաւիրենք ըտլոր անոնք, որ ընդունելով մէկտեղ թէ 400 հոգինոց աշիրէթէ մը թուրքը կրցաւ կազմել կայսրութիւն մը միւս կողմէ ինքնախաբ ջղակոտորումներ կը փորձեն «Բօ-տասան փաւա օլմազ, գուրսղան գօյուկ օլմազ» խօսքերու տակ, յանգելու քէմալիզմի, այսինքն՝ թիւրքիզմի «լարախաղացութեան ու ցնորք»ին:

Կ'ուզենք ըսել, որ չխաբենք ինքզինքնիս եւ չխաբենք ուրիշները եւ թէկուզ թուրքը մեր արիւնոտ թշնամին, բաց աչքով տեսնենք, թէ Իսմայիլ Գաթիբիսի ժամանակակից է մեր Վարժապետեաններուն ու Խրիմեաններուն եւ թուրքիութեան նշանախօսը զուգընթացաբար քալել է հայ ազատագրական նշանախօսներուն:

Եւ երբ մենք, հայերս, մանաւանդ «թուրքէն մարդ չելնենք» քարոզողները այնքան զեղեցիկ կերպով կը ճառեն հայ ազատագրական ու յեղափոխական ճիգերու եւ մեր ժողովուրդին մէջ անոնց կատարած դաստիարակչական ու ազգային ինքնագիտակցութեան զարգացումի դերի մասին,

չմոռնան եւ չարհամարհեն Գասփրինաքիներու եւ հարիւրաւոր յաջորդներու քարոզներուն ու գործերուն դերերը: Մանաւանդ, երբ կ'ընդունինք, թէ 400 հոգինոց աշխրէթը, դարերու ընթացքին, արիւնի խառնուրդներով, այսօրի թուրքը անճանաչելի դարձուցած է իր արիւնին իսկ:

Իսկ Գասփրինաքիներն եւ իր յաջորդները Ատրեքեանի ու Անատոլիի թուրքերուն մէջ իրենց խօսքն ու գործը տարածելու այնպիսի հնարաւորութիւններ ունէին, որ հայ ուղեղի երեսւա՛յալութեան սահմաններդն մէջ իսկ չիյնար:

Երբ նկատի ունենանք այս բոլորը, 30 տարի մինչեւ թրքական Սահմանադրութիւն, 50 տարի մինչեւ մեր օրերը, խօսք եւ մանաւանդ գո՛րծ ձեռք ձեռքի. պետական օրգանիզմ իր ցոլոր միջոցներով, այլեւս շատ բան կը կորսնցնեն թուրքի բացաւական կողմերը, մինչեւ իսկ «թուրքէն մարդ չենք»ի հինցած լօգունգները — եթէ նոյնիսկ անոնք ճիշտ ըլլային — եւ իրաւունք չի տար հայ քաղաքական միտքի ղեկավարին այնքան թեթեւօրէն վճիռներ արձակել թուրքի ազգային զարթօնքի, անոր զարգացումին, ձեւաւորումին եւ մեր դիակներուն վրայ թուրք ազգը կերտած ըլլալու արիւնոտ փաստին առջեւ:

Դժբաղդաբար փաստն ալ ուրիշ բան չըսեր:

Ընդունինք, ուրեմն, որ թուրք ազգային գաղափարը նորելուկ մօտ մը չէ, ան կոշած է 50 տարիի ճամբայ եւ այսօր իր հասունութեան տարիքին մէջն է: Ան ո՛չ թէ քանի մը ուղեղներու «ցնորք»ն է, այլ քանի մը սերունդի կեանքը, ահա թէ ինչո՞ւ համար Մուսթաֆա Քէմալ այսօր անձ մը չէ, այլ հաւաքականութիւն մը, 40 — 20 տարեկան երիտասարդ ազգ մը: Ան ակադեմական մարզանք մը չէ, այլ ձեւած ու կշուած քայլերով քալող գործ:

Այս ընդունիլ չի նշանակեր ժխտել այն սայթաքումները, որոնք անխուսափելի են քաղաքական կեանքի դերբուկ ճամբաներուն վրայ քալող ամէն անձի համար: Այլ կ'առաջնորդէ մեզ մեր դատումներուն մէջ ըլլալ աւելի լուրջ եւ

մանաւանդ մեր մահացու թշնամին գնահատել իր իսկական արժէքով, բան մը, որ պակսեր է հային եւ պզտիկ չեն ա-
նոր մեզ հասցուցած աղէտները:

Անցնինք:

Թուրքիզմի ազգային այս ուխտն է, որ այսօր աւելի
քան երբեք վնասորոշ կեցւածքով կանգնել է հայ ժողովուր-
դի կողքին՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն եւ երկու պողպատ-
եայ բազուկներով գրկեր է հայ կմախացած մարմինը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ

Հետեւելէ առաջ վերջին քսանամեակի ընթացքին թուրքիզմի զաղափարախօսութեան եւ զործերուն, քանի մը խօսքով ներկայացնենք այն երկիրները իրենց արժէքով — միշտ նկատի ունենալով . եւր սպառնացող վտանգի յաւաքեռութեան տեսակէս — որպէսզի հայ ժողովուրդը ճշգրիտ զաղափար կազմէ այն հրէշի մասին, որի մնացեր է միայն մէկ ոստում ու սեղմում, որ հայի ու Հայաստանի ոսկորները փշրելն վերջապէս իր բազուկներուն մէջ ու կրունկներուն տակ:

Ուշադրութեամբ հետեւինք Հայաստանի եւ զայն սեղմող թիրքքի Անատօլուի ու Ատրքեջանի քարտէսին:

Մեր խօսքը ներկայ Հայաստանի մասին է, որ իր մէջ գտնուող 8.0 000ի մօտ հայութիւնով կը ներկայացնէ ազգայնօրէն ու քաղաքականօրէն իրական արժէք, անկախ իր ռէժիմէն:

Հայաստան, որ ունի 25000ի մօտ քառ. վերստ տարածութիւն, կը գտնուի Կովկասի մէջ, հետեւեալ սահմաններով. —

Արեւմուտքէն՝ Անատօլուի Թուրքիա՝	273	վերստ.	սահմանով
Հարաւ արեւմուտքէն՝ Նախիջեւան՝	200	»	»
Արեւելքէն՝ Ատրքեջանի Թուրքիա՝	320	»	»
Հիւսիսէն՝ Վրաստան	140	վերստ:	
Հարաւէն՝ Պարսկաստան (Ատրպատական)	40	վերստ,	

Հայաստանի այս պլանի հողամասն է: որ երեք կողմին շրջապատւած է թիւրքիզմի հողերով, Անատոլուն իր 800000 քառ. բիլոմէթր տարածութիւնով, իսկ Ատրքեջան մօտ 75 հազար քառ. վերստ տարածութիւնով:

Եւ նոյն հողին վրայ ծւարած 800,000-ի մօտ հայութիւնն է, որ շրջապատւած է Անատոլոյի կողմէ 8-7 միլիոն (իրենք 14 միլիոն կը հաշւեն) թուրքերով. Ատրքեջանին՝ 1,600,000 թաթարներով եւ պարսկ. Ատրպատականին՝ 2,500,000 թաթարներով: Բոլորն ալ տոգորւած «սիւ բիւլի» իւ բիւլի» թրքական հաւատամբով:

Այս ողբերգական քարտէսը կ'ըսէ նաեւ ուրիշ մէկ ահաւոր քան — այն, թէ այս 12 միլիոնի մօտ թուրքները միայն 40 վերստի ունենան միջոցով մը, բաժնւած են կազմելու համար կատարեալ միութիւն մը: Չանգեզուրն է այդ, որ կը բաժնէ Թուրքիան Ատրքեջանէն եւ ուղղակի միացումը կը խանգարէ: մինչդեռ Նախկրայով, իր 4686 քառ. վերստ, տարածութիւնով եւ 139,684 թաթարներով, Ատրքեջանը արդէն միացած է Պարսկ. Ատրպատականի 2,500,000 թաթարական ցեղերուն. Մակուի եւ Ղարատաղի խանութիւններուն: Իսկ Պարսկ. Ատրպատականը իր կարգին արդէն սահմանակից է Անատոլոյի 7-8 միլիոն թուրքերուն:

«Իսկ Ատրքեջանը ժամանակաւոր կը համարէ Հայաստանի եւ Պարսկաստանի սահմանները եւ կը հաւատայ թէ շուտով իրեն պիտի կցէ Չանգեզուր գաւառը:» (*)

Այս պատկերին առջեւ կ'ուզէք որ խօսինք նաեւ այն փաստի մասին, թէ եթէ այս է մեր շրջապատը, կայ եւ մեր կուրծքին վրայ, Հայաստանի ափ մը հողին վրայ նաեւ թրքական ժաւական աչքառու զանգուած մը, որ պատրաստ է ու ամէն օր կը պատրաստուի Բագուի դրամով, Անգորայի զէնքով ու սպաներով ոռւէ վայրկեան Բէճախի վէտիներ դառնալու (*):

(*) Ռուբէնի յօդածը «Շարու-Նախիջեւան»: «Իրօսակ» 1925 Ապր.

«Մեր երկրէն վտարուած հսկայական բոււխ ազգաբնակչութիւնը

Այս պատկերին առջև ո՞վ է այն հայը եւ մանաւանդ ո՞վ այն քաղաքական գործիչը, որ առանց խղճահարելու պիտի կրնար խօսիլ համաթուրանականութեան մասին ուսական տափաստաններէն չինական պարիսպները, միայն այն աղէտալի մտայնութիւնով, որ ապացուցանէր, թէ ան «ցնորք» է, երբ ան որպէս իրականութիւն կը խղզէ հայն ու Հայաստանը:

Քարտէսը այնքան պերճախօս է, որ ամէն հայ կրնայ անմիջապէս չափել եւ տեսնել թէ Հայաստան կոչուած այդ սեպը, որ կը բաժնէ այս արիւնկազակ ու աննահանջօրէն ուխտուած թուրք եղբայրութեան միացումը, հարաւէն 28-30 վերստի (Ղարաքիլիսիայի վրայով) եւ հիւսիսէն ամէնէն հեռաւոր կէտերէն. (Ղուրտօղլու-Իիլիզանի վրայով) 175 վերստի ճամբայ մը ունին կտրելիք թուրքերն ու թաթարները իրար միանալու համար:

Իսկ այս ճամբան կտրելը ժամերու խնդիր է միայն:

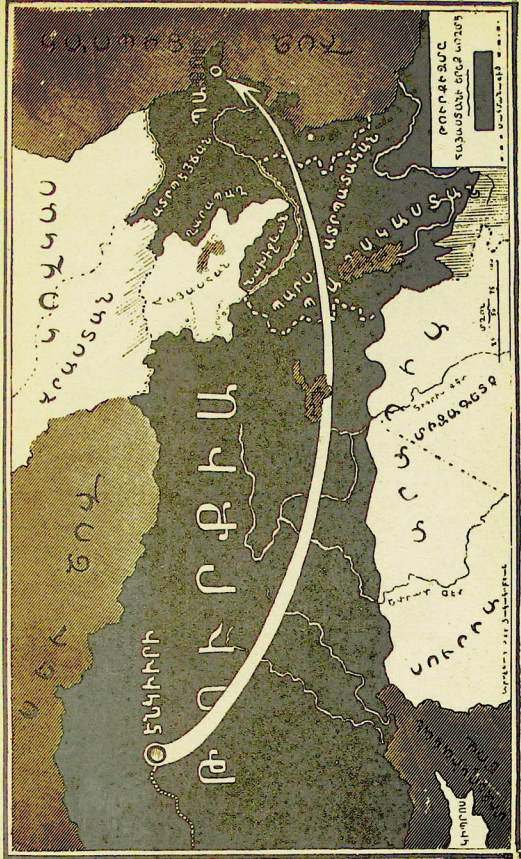
Եւ զայն ապահովաբար աւելի դիւրին ու աւելի արիւնալիօրէն կը կտրեն անոնք, երբ հայ ղեկավարը փոխանակ ամէն օր, ամէն ժամ ու ամէն ըոպէ անոր ահագանգը հընչեցնելու, բազուկները կոտնելու եւ ինքր ամէնէն առաջ, խրամային կռիւի մէջ մտնելու, քէմալական «ցնորք»ներու կամ ռուս համաթուրանական հակամարտութիւններու մասին խօսի:

Ահա թէ ինչու համար մենք այդ հէքեաթները կը նկատենք ոչ միայն դատապարտելի այլ եւ ոճրագործ:

վերադառնալով կապեր է հողին: Անոնց թիւը կը հասնի 80,000-ի: Ազգային փոքրամասնութիւններէն առանձնապէս թուրք ազգաբնակչութեան հանդէպ մեծ մասնաւոր բաղափախումբիւն վարած ենք, արժեքալ սայմ մաններ սեղծելով թուրքերու համար: Այդպէս վարուած ենք, որպէսզի կարեւորագոյն կարճ ատենի մէջ անհետացնել այն ազգային հակամարտութիւնը, որ ստեղծուած է մեր երկրի թուրք, հայ եւ ռուս ազգութիւններուն միջեւ: Ուրեմն ալ մեր բեմամիները շարունակեն իրենց կրկնօրը, մենք պիտի լարաւենենք այդ բաղափախումբեան մէջ:

Ա. ԵՐԶՆԿԵԱՆ

(Հայաստանի Կ. Գործ. Կոմիտէի
Համագումար, 1928,

11
A

82672

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶՈՒԳԱՆԵՐ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ

A 11/9944

28238

Առանց փորձել դուրս գալու այն վնասակար շրջանակէն, որի մէջ ինկած է Հայաստանն ու հայութիւնը աշխարհագրական դիրքի, արտաքին դաւերու եւ մանաւանդ հայ զեկաւարութեան երէկ՝ բարեմիտ, այսօր՝ ոճրագործ ու ինէրտ տգիտութեան հետեւանքով, ակնարկ մը նետենք թիւրքիզմին վրայ, սկսած այն օրերէն, երբ ան արդէն այլեւս կերպարանք առած իր մահացու շունչը կը պտտցնէր հայ դիակներու եւ հողերու վրայ:

895-1908 (Թրքական Սահմանադրութիւն)

«1895ին կ'սկսի թաթար գրականութեան նոր շրջանը, որ ծանօթ է «Իղիլի գրականութիւն» անունով եւ որ իսկական ծնողն է համաթուրանականութեան»: (*)

Այս գրականութիւնն է, որ կը ծնի համոզւած խուրանականներու մտաւորական փաղանգ մը — Զիյաէտտին Քէմալ, Նալիմնան Ուրուհօֆ, Քատրի Իլի, Մուսա Բէյրօֆ, Այնէտտին Ահմարօֆ, Աքիֆ Քէլիմօֆ, Հասան Մաքսուտօֆ, Ահմէտ Օրմանիէֆ, Շաքիր եւ Զաքիր Բամիօֆ, եւ սուրբ Աքչուրա:

Այս խումբը իր գրականութեան եւ իր գործունէութեան մէջ որքան ալ մեր պայսանադրած շրջանակէն դուրս աշխատանքներ ունի, ան մեզ պիտի չզբաղեցնէ այնչափով, որ

(*) Այս գլուխը պատրաստելու առէն առաջնորդուած ԼԵՖ Զարեանցի «Միացեալ Անկախ Թուրանիստ»-ով, բաղելով անկէ փաստեր:

չափով որ անոնք գործած են Թուրքիոյ եւ Ատրեքջանի մէջ:

Այդ շրջանին Թուրքիայի գահին վրայ նստած էր կարմիր Սուլթանը, իր համիսլամութիւնը ոսկեղարին հասցուցած էր հայկական կոտորածներով: Միեւնոյն ատեն չէր կրնար հանդուրժել ուրիշ ոեւէ դաւանանք եւ կանգ չէր առնէր Սէրայ Բրուներ լեցնելէ Թուրք ուսանողներ ալ, որոնք դէմ կը համարէր իրեն:

Բնական էր, ուրեմն, որ շարժումը ձեւաւորւէր ու զարգանար Ատրեքջանի մէջ, Համիտի սարսափներէն հետո:

Եւ ահա Սալեանցի Հիւսէյնգատէ Ալի, Աղա Օղլու Ահմէտ եւ Ալի Մէյտան Թօփնիքաշեւ Բագուի մէջ կը հիմնեն կազմակերպութիւն մը, որ այլեւս իբր պահանջ կը ներկայանար թաթարական զարթնող ազգային զաղափարին:

Այս կազմակերպութեան զաղափարաքանութիւնը, ի ծնէ, իր մէջ ունէր հայութեան մահը, որովհետեւ ան լեզակից, ցեղակից, արիւնակից եղբայրներու միութիւնն ունէր իբր դաւանանք: Իսկ Հիւսէյնգատէ, Աղայէվ եւ Թօփնուքաշեւ շատ լաւ գիտէին Ատրեքջանի, Անատոլիոյ եւ Հայաստանի քարտէսը: Կը մնար որ օրերն ու առիթը հասնէին մարմին տալու իրենց դաւանանքին, որ արտայայտեցաւ հայ-թաթարական կռիւներով: Շուշի, Գանձակ, Թիֆլիս, Երեւան դարձաւ ռազմադաշտ: Որքան ալ կոփկասահայութիւնը, շրնորհիւ հայ յեղափոխութեան երիտասարդութեան եւ իրական դերին կրցաւ հայ ժողովուրդի տւած գոհերուն փոխարէն խել թուրք դիակներ, բայց ասով չի փոխիր թափւած արիւնին գոյնը, որ ցուքն ունէր 1895ի համիտեան կոտորածներուն եւ ծգտումը՝ հարազատօրէն արծազանգելու Թրքահայաստանի նախնիներուն, թէկուզ՝ այնտեղ գործող ձեռքը ընած ըլլար համիսլամութեան դրօշը: Սահմանին երկու կողմն ալ ծգտումը հայաջինջ էր, իբր իրար միանալու քաղաքական դաւանանք, կրօնական ըլլայ թէ ցեղակցական-ազգային այդ կապը:

Թօփնիքաշեւ, Աղայեւ եւ Հիւսէյնգատէ կնդրոն ունենալով Բագուն, բնական էր որ իրենց խօսքն ու գործը ամօնէն

առաջ հասցնէին Ատրեշցանի թաթարութեան, որ իր ազգային դաւանանքի մկրտութիւնն ալ առեր էր արիւնով. Այնպէս որ անոնց երբեմնակի բացակայութիւնը թաթարական տարրեր երկրամասերու մէջ, մասնակցութիւնները ժողովներու ու կօնգրէներու, անցւած որոշումներու, միշտ հիմք ունէին դուրսի աջակցութիւնը Ատրեշցանին:

Ջարմանալի չէ, ուրեմն, որ երբ Թօփիճիբաշեւ, Նիժնի Նովգորոտի մօտ, Մաքարիայի մէջ, կը նախազահէ Գ. Մահմետական համառուսական կօնգրէին, ու անցնել տայ որոշում մը. — «Ընդունիլ թուրքերէնը իբր ազգային լեզու եւ որդեգրել օսմ. կայսրութեան մէջ գործադրւած կրթական սիստէմը Ռուսաստանի մէջ բոլոր «մահմետական համայնքներուն» համար»(*), ամէնէն առաջ այդ որոշումը աշխատէր կիրարկել Ատրեշցանի սահմաններուն մէջ:

Այս որոշումին կուլտուրական քօղը այնքան թափանցիկ է, որի տակ անմիջապէս կ'երեւի լեզուակցութեան կապի եւ կրթութեան միատեսակութեան միջոցով երկու հղբայր ժողովուրդներու ազգային-բաղաբական ձգտումները ամբողջնելու նպատակը:

Եւ որովհետեւ Ատրեշցանը — բացառութիւն համարելով Պարսկ. Ատրպատականը — աշխարհագրօրէն ամէնէն մօտիկն էր պետական թուրք Անատօլիին, բնական էր, որ այնտեղ ազգային զաղափարը աւելի ուժգին թափով առաջ երթար բոլոր մարզերուն մէջ ալ եւ Ատրեշցանցի թաթարներուն ախորժակները աւելի սրէր հայի արիւններու մէջէն տեսնելու հնարաւորութիւնը՝ միանալու իրենց մեծ հղբայրին:

Այս կարելիութիւններուն առջեւ էր որ Անատօլուն այնքան արագ կրցաւ հասկնալ Ատրեշցանը:

* *

Այս ժամանակաշրջանին Թուրքիոյ մէջ, որքան ալ տիրական էր համիտեան համիւլամութիւնը, թուրանական զաղափարը առանց առաքեալի չէր:

(*) «Անկախ եւ Միացեալ Թուրանիա», էջ 32

Մալիանցի Հիւսէյնզատէ Ալի բէյ, որ քաղաքական թուրանիզմի հիմնադիրներէն մէկն էր, Պոլիս մտած էր ըղէն 1889ին եւ մինչեւ 1905 տասներկեց տարի, կ'աշխատէր թուրքիզմի հիմքը պատրաստել համալսամութեան վրայ, Ան իր բարձր կրթութիւնով, մտային առատ պաշարով եւ եւրոպական զանազան լեզուներու տիրացումով զբաւած էր Զինւորական Բժշկական համալսարանի մէջ դասախօսի, յետոյ բրօքինտօրի պատասխանատու պաշտօնը:

Երբ նկատի ունենանք այս շրջանին զանկերու մէջ քաղաքական մտածողութիւններու պայքարներն ու թափը, հայ յեղափոխութեան տենդոտ ու ալեկոծ շարժումները, որոնք չէին կրնար առանց ազդեցութեան անցնիլ թուրք եւ իտասարդութեան հոգիին վրայ, Համիտի բռնութիւնները ազատ խօսքի ու միտքի վրայ, եւ այսպիսի երջանքային գալարումներու ընթացքին Հիւսէյնզատէ Ալի բէյի ներկայութիւնը համալսարանական երիտասարդութեան մէջ, կարելի կ'ըլլայ որոշ գաղափար մը կազմել, թէ անոր ճիգերը բոլորովին ապարդիւն չէին անցնել: Մանաւանդ որ անոր Պոլսի մէջ ուսուցչութիւնն ու փրօքինտօրութիւնը դիմակ էին միայն, նախ՝ ծածկելու համար իր միսիօնը, յետոյ՝ հրնարաւորութիւն տալու, որպէսզի կարենայ խմբել ու ձեւաւորել մտաւորական սերունդը, որ պիտի հանդիսանար իր տեսութիւնները իրականացնող սերունդը: Որովհետեւ Հիւսէյնզատէ շատ լաւ գիտէր, թէ Ատրեքջանի թաթարը որքան ալ աւելի կանուխ ծանօթացած իր ազգային ձգտումներուն, Անատօլիի թուրքին էր վիճակուած, իբր պետութիւն, ուժ ու բանակ ունեցող երկրի մը զաւակը, առաջին ու զլխաւոր դերը՝ իրագործելու իր քաղաքական հաւատամքը:

Համիտը կողմէ հարիւրաւոր համալսարանական ուսանողներու Սարայ Բրունի ծովը թափելը պերճախօս ապացոյց է Հիւսէյնզատէի աշխատանքի արդիւնաւորութեան:

Ան ոչ միայն աշխատած էր, այլ նաեւ տեսած էր բերքը իր ցանած սերմերուն, որոնց մէկ մասն էր որ կը հնծէր Համիտ: Անոնք իր խորքին մէջ թուրանական յեղափոխութեան առաջին հերոսներն էին, իսկ մնացածը այն հերկւած գե-

տինը, որի վրայ ապագային պիտի կանգնէր թուրքհու-
ժեան ծառը:

Միևնոյն ատեն Հիւսէյնզատէ ականատես եղած էր
1895ի հայկական կոտորածներուն, որոնք անշուշտ դաստի-
արակչական խոշոր դեր կատարեցին ջարդարարութեան տա-
ղանդը մշակելու մէջ: Համիտեան սիստէմը կրնար օր մը
պէտքի գալ, եթէ աւելի ահաւոր չգտնուէր: Հիւսէյնզատէնե-
րու տաղանդը սակայն, մարգւած բոլոր հին սիստէմներով,
ուժն ունէր՝ օր մը նսեմացնելու Համիտը:

Պոլսի մէջ Հիւսէյնզատէ մօտէն ծանօթացաւ ու մինչեւ
ծուծը թափանցեց նաեւ եւրոպական դիպլոմատի անբարո-
թեան: Չէ՞ որ իր աչքերուն առջեւ Պապը Ալիի գոյցը արիւ-
նով էր խեղդած, այնքան նենգօրէն Բանկ Օթթօմանէն
դուրս հանւեր էին խումբ մը հայ յեղափոխականներ ու
Պոլսի սալայատակները ծածկեր էին արիւնով, իսկ հայկա-
կան նահանգները՝ հարիւր հազարաւոր դիակներով: Յետոյ
1904ին, Սասունը սրածեր էին:

Այս բոլորին ականատես էր թուրքհի տաղանդը եւ տե-
սեր էր նաեւ արժէքը արտաքին այն միջամտութիւններուն,
որոնցմէ այնքան կը յստիւնար Համիտ, բայց ետ ալ չէր կե-
նար ջարդարարութենէ Օսմանեան ընդարձակ կայսրութեան
հողամասերէն պատառ մը մէկին, պատառ մը միւսին քերա-
նը նստելու ամենակարող քաղաքագիտութեան ապաւինած:

Ան սովորեցաւ, այս շրջանին, եւ շատ լաւ սովորեցաւ
երկու շատ էական բան. — 1. — Որ ոչ թուրք տարրը միշտ
եղած է, է ու պիտի ըլլայ օտար միջամտութիւններու պատ-
րակ՝ նոր պատառներ խլելու նպատակով. 2. — Որ օտար
միջամտութիւն ըսւածն ալ այն հրէշը չէ, որմէ արժէք սար-
սափահար ըլլալ:

Ահա այն նոր պաշարը, որ ստացաւ Հիւսէյնզատէ Պոլ-
սէն եւ որ ապագային իր ընկերներն ու աշակերտները պի-
տի հասցնէին ահաւոր չափերու, երբ ինք իր կարգին տւած
էր այնքան որբազան մէկ զաղա իարաբանութիւն, թուրք
ուղեղին եւ թուրք նոր սերունդին մէջ արթնցուցած թուրք
ապի ռզիլ:

Այս գոհունակութիւնով ու այս պատրաստութիւնով էր որ ան 1905ին կ'երթար Բագու, Թարմանալու, ոգևորելու իր գործակիցները եւ քիչ մըն ալ բան տեսնելու ու սովորելու հայ-թաթարական կոիւններէն, Շուշիի, Գանձակի, Երեւանի, Թիֆլիսի հայկական արիւններէն:

Ջուզակչիո մը ընելու համար ամէն շրջանի մէջ թուրք-ճիւղական եւ հայկական ուղիներուն, քանի մը խօսք ալ այս շրջանի հայ կեանքի մասին:

Քոստովանինք, որ հայը, հակառակ դուրերու ընթացքին ապրած թուրք բռնապետութիւններուն ու սարսափներուն, որոնք այլեւս չկասած էին ըմբոստացնել հայկական ծայրագոյն ստրկութիւնն անգամ, Հայ Յեղափոխութիւնը, որպէս ակտիւ առաջնորդ հայ ժողովուրդին, չգիտակցեցաւ իր մարմնին չ'րայ կատարուած դէպքերուն իմաստն ու ձեռք-տումը:

Չէր սպասել, հարկաւ, որ հայ ժողովուրդը իր դարաւոր ստրկութիւնը մէկ անգամէն ու հաւաքականօրէն թօթափէր: Այդ անընական ակտի ըլլար: Ոչ ալ կարելի է ըս-պասել, որ հայ ժողովուրդը այս գլխապտոյտ տուող դէպքե-րուն առջեւ հաւաքականօրէն տեսնէր թուրք արիւնոտ կը-րունկներու ուղղութիւնը:

Հայ յեղափոխականինն էր այդ պարտքն ու դերը, քա-նի որ ան եկած էր հրապարակ ինքնազիտակցութեան բն-րելու եւ առաջնորդելու ժողովուրդը:

Հայ Յեղափոխութիւնը տեսած էր արդէն 16 եւ 61րդ յօդուածներ, տեսած էր Պապը Ալին, Բանկ Օթթօմանը, վեց նահանգներու աւերումն ու կոտորածները, Մասունի սրածութիւնն՝ րը:

Այս բոլորը պաքտք կը դնէին իր վրայ բան մը սով-րած ըլլալ, մանաւանդ չականը — թուրքին ձգտումները —

տեսած ըլլալ, անոր համաձայն կրթելու եւ ղեկավարելու իր ժողովուրդը:

Տխուր է, շատ տխուր, խոստովանիլ որ Հայ Յեղափոխութիւնը չճանչցաւ թուրքը եւ անոր ուղեգիծը:

Հայ Յեղափոխութիւնը որօշ ատեն մնաց բարենորոգչական, երբ «բարենորոգումներ» կը գործադրէին առերոպ ու արիւնով: Դարձաւ համօսմանցի, երբ ան նոր արիւն ներով մեզ կ'ազդարարէր իր թաքուն ձգտումները:

Եւ անթիւ զոհերու հետ որբա՛ն ճիգեր է լծափեր Հայ Յեղափոխութիւնը ի նպաստ թուրքերուն, որոնք ամէն պիմակի տակ նոյն թուրքն էին:

Բայց եթէ Հայ Յեղափոխութեան ռահմիրանները քաղաքական խակութիւն ու թափանցողութեան պակասն ունեցան, միւս կողմէ, սակայն, ի պատիւ անոնց, պէտք է յայտարարել, որ Յեղափոխութիւնը պահեցին Յեղափոխութիւն:

Սխալեցան անոնք, բայց դիւցազնօրէն կանգնեցան միշտ յեղափոխականի դճրին մէջ: Եւ այս կեցուածքին մէջն է միայն իրենց չքմեղանքը այն արիւններուն, որոնցմէ դաս չէին առած:

Սյս է պատճառը, որ հինգ տարեկան Դաշնակցութիւնը կը յաջողէր Բանկ Օթթօմանը գրաւել, իսկ դեռ պատանի՝ բանակային հերոսամարտներ կը մղէր թաթարական հօրդաներու դէմ ու կը սանձահարէր զանոնք:

Ու այսպէս հայ Յեղափոխութիւնը թուրքիստ Յեղափոխութեան հետ կողք կողքի կ'երթար, այս շրջանին, մէկ կողմէն, անոնց հայաջինջ քաղաքականութեան առջեւ անհաջաջինջ, ռեթիմաբանդ ուղեգիծով, միւս կողմէ, երբ մեր թշնամիները կը հասունցնէին օտար միջամտութիւններուն կապերը կտրատելու, թուրք ազգը անկախացնելու զադափարը, Հայ Յեղափոխութիւնը աւելի ու աւելի կը խրէր հայ ժողովուրդը օտարէն կախում ունենալու, իր յոյսերը ամբողջապէս օտարին կապելու մահաբեր մօտայնութիւնը: Մինչեւ այն աստիճան, որ հայ ժողովուրդին խանդավառութեան միակ աղբիւրը, էապէս, դարձաւ օտարին յոյսը:

Չտեսանիք եւ մինչեւ այսօր ալ կը յամառինք չտեսնել, թէ մեր կողքին, մեր արհամարհած ու «ազգային զաղախար չունեցող» հռչակած թուրք-թաթարը իր ժողովուրդը կը պատրաստէր իր ազգէն առնել փրկութեան ու անկախութեան ներշնչումներ, երբ մենք անոր կողքին՝ հայ ժողովուրդը կը կախէինք օտարին փէշէն:

Եւ հետեւանք ընականօրէն ու տրամաբանօրէն պիտի ըլլար այն հոգեբանդ բարոյալքումը, որ հայ ժողովուրդը ունեցաւ, երբ օտարը դաւեց մեզ ու յուսախաբեց: Իսկ այս բարոյալքումին իբր հետեւանք՝ այն ներմակ կոտորածը, որ -- անկախ Յոյոր ուրիշ պատճառներէ -- զարհուրելի աւերներ կը գործէ:

Իսկ թուրքը ամենադաժան օրերու մէջ իսկ պրկեց իր ջիղերը, ցնցեց բաշերը եւ ստեղծեց իր Քէմալը եւ դարձաւ ազգ:

Ինչ ալ ըլլան արտաքին նպաստաւոր պայմանները, որոնց պատմութիւնները զոց զիտէ ամէն հայ, ընդհանինք որ թուրք ազգի այսօրի դիրքին մէջ զլիսաւոր ու առաջին տեղը բռնեց ինքն իր վրայ, իր ուժերով ազգ սեպծելու հաւատաւէր, որ փաստերով ապացուցին թէ մեզմէ աւելի ըմբռնէր եւ ե՞ս խօսքով եւ մանաւանդ գործով:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Ու եկաւ թուրք Սահմանադրութիւնը:

Թիւրքիզմի ամէնէն ուժեղ վարդապետները անցան Պոլիս — Եուսուֆ Աքչուրա. Ահմէտ Աղայեւ, Հիւսէյնզատէ, Իսմայիլ Գասփրինսքի:

Համիլամիզմը տեղի տւած է համօսմանցիութեան:

Բայց Եուսուֆ Աքչուրա շատոնց էր տեսեր, որ Օսմանցի ազգ չկայ, կայ միայն թուրք ազգ. որ համօսմանցիութիւնն ալ անգօր է արտաքին ոտնձգութիւններուն դէմ պաշտպանելու: Թուրք ազգը եւ թուրք հայրենիքը — Անկախ Անատոլուն նախ եւ յետոյ միացած Ատրքեջանը — միայն կրնայ եւ տէրն ըլլալ ինքնիրեն եւ ղիմազարաւել օտար միջամտութիւնները:

Սահմանադրութիւն էր: Որքան ալ երկրին տէրը համօսմանցի Իթթիհատն էր, բայց կար խօսքի ազատութիւն, փրօփականտի միջոց: Իսկ Աքչուրայի եւ ընկերներու խօսքն ու անծը հեղինակութիւններ էին: Իսկ Պոլսի հրապարակը ամէն հնարաւորութիւն կուտար իրենց սերմերը բուսցնելու: Զէ՞ որ Հիւսէյնզատէ այդ նոյն ոստանին մէջ երկու սերունդ պատրաստած էր, որոնք այսօր արդէն իրենց կարգին սերունդ կը հասցնէին:

Զարմանալի չէ, ուրեմն, որ անոնք շատ շուտով կրցան շահիլ Իթթիհատի Պոլսի մասնաճիւղը եւ ձգտեցան թափանցել ու գրաւել կեդրոնը:

Ինչ որ Աքչուրա եւ ընկերները շատոնց տեսեր էին եւ

տենդագին կ'աշխատէին տեսցնել Իթթիհատականներուն-
կեանքը եկաւ օգնել անոնց ճիգերուն եւ բանալ օսմանցիու-
թեան գաղափարաբաններուն աչքերը:

Հայերն ու բոլոր ոչ-թուրք տարրերը, ճիշտ է, որ սըր-
տանց ու անկեղծօրէն փարեր էին Սահմանադրութեան, որի
տակ համեմատօրէն լայն շունչ կը քաշէին: Բայց անոնց մէջ
այս առիթը աւելի կը շեշտէր իրենց ազգային ինքնուրոյնու-
թեան զարգացումը: Համիտեան ուժիմի պապանծեցնող կա-
պանքներէն ազատած էին լեզուները, կը բողոքէին բռնաբա-
րումներու ու սպաննութիւններու դէմ. կը բողոքէին զա-
ւառներէն, մամուլի մէջ Պոլսէն ու մեպուսարանի աթոռնե-
րէն ոչ-թուրք փարլամենտականներ:

Իթթիհատի հասկցած համօսմանցիութիւնը այդ չէր:
Ան իր խորքով թիւրքեութիւն էր:

Եւ այս փաստը ուժ կուտար Աքչուրաններուն, որ դիւ-
րութիւնով կարենային իրենց թիւրքեութիւնը տեղաւորել
դեկավար ուղեղներու մէջ:

Այսպէս է, որ Սահմանադրութեան դեռ ինն ամիսը չը
բոլորած՝ թուրքեութիւնը ծնաւ կիլիկեան կոտորածները,
որովհետեւ Իթթիհատի ամենատաղանդաւոր ուղեղը, Դոկտ-
նազըմ կը յայտարարէր կոտորածէն առաջ.

«Պետութիւնը պէտք է տարամբօժօրէն թուրք ըլլայ-
օտար տարրերու գոյութիւնը պատրւակ է եւրոպական մի-
ջամտութեան. պէտք է բռնի թրքացնել զանոնք»(*):

Ու Սիհուն-ճիհունի ջուրերուն խառնեցաւ հայ քսան
հազար հոգիներու արիւնը, անգամ մը եւս Թրքահայաստա-
նի ամբողջ հայութիւնը մահի քրտինքով քրտնեցաւ:

Այդ նոր արիւններէն ի՞նչ նոր բան հասկցաւ հայ Յե-
ղափոխութիւնը, որի ամբողջ ղեկավարութիւնը այս օրերուն
խռնւած էր Պոլիս, Ժողովասրահներու մէջ, թերթներու գլուխ
եւ փարլամենտի աթոռներուն վրայ:

Քիչ մը աղմուկ, շարք մը բողոք, տեղին վրայ բննու-

(*) Զարեանդ «Անկախ եւ Միացեալ Թուրանիա», էջ 53:

թիւն եւ դարձեալ օսմանցիութեան անկեղծ ու սրտազին հաւատք:

Աքչուրաներու լողունգները հրապարակի վրայ էին, թերթերու սինակները լեցուն: Երէկ կրնայինք անգիտութիւնով ու տգիտութիւնով արդարանալ, այսօր ինչո՞վ կըրնայինք չքմեղացնել մեր կուրութիւնը: Զէ՞ որ Դոկտ. Նազրմիր շնական ու ոճրային արտայայտութիւնը ըրած էր ո՛չ թէ՛ բերանացի այլ գրաւոր (Revue des deux mondes, սեպ. 1909): Ինչպէ՞ս կարելի էր չտեսնել օսմանցիութեան այս բացառիկ ուժին խօսքերուն մէջ այն ինչ որ կը կատարւէր այսօր եւ պիտի կատարւէր վաղը:

Հայ յեղափոխութիւնը, սակայն, — բացառապէս տէրն ու առաջնորդը հայ ժողովուրդին, այ՛: օրերուն — ո՛չ միայն բաւականացաւ քանի մը բողոքներով. այլ փոխանակ հայ ժողովուրդին ցոյց տալու վաղի ահաւորութիւնը, անոր համապատասխան զէնքով զինելու զայն, փոխելով բոլոր հին զէնքերը, կամ նորերը աւելցնելով անոնց վրայ, լարեց իր ուժերը եւ մինչեւ քնացնել հանդարտեցնել աշխատեցաւ իմաստուն բնազդը հայ ժողովուրդին, միամիտ ու մահաբեր օրօրը երգելով Օսմանեան հայրենիքին ու ազգին:

Ո՞վ ոճրագործ խուլութիւն, որ չէր լսեր զաւուլ-զուռնայով հռչակած ազդարարութիւնը, թէ «Զկայ օսմանեան ազգ ու հայրենիք, կայ միայն բուրժուազգ ու հայրենիք»:

Իթթիհատի Պօլսի մասնաճիւղը գրաւել եւ Կիլիկիայի կոտորածը սարքելէ յետոյ քայլ մըն էր գրաւել Սելանիկի կեդրոնը:

Ու նոյն օրերուն Սելանիկի կօնգրէին մէջ, Զիա Կէօք Ալի — «Թուրք համաթուրանականութեան հիմնադիրը, գաղափարախօսը ու հոգին» — ընտրեցաւ Իթթիհատի Կեդր. Կօմիտէի անդամ:

Պատիրինսքի, Հիւսէյնզատէ, Աղայեւ, Աքչուրա Ատրքընջանեան թիւրքեփութեան ուժեղ խումբը մէկ կողմէ տենդագին կը տանէր իր փրօփագանդը եւ իր շուրջը կը հաւաքէր Անատօլեան թիւրքեփական ուժեր, իսկ յանձին Զիա

Հէօք Ալլիի արդէն ձեռք կը բերէր այն ամուր կուանր, որ կ'արաշխաւորէր օսմանցի Իթթիհատի բերդին կատարեալ գրաւումը եւ Իթթիհատեան բանակին տիրացումը:

Համտուլլահ Սուբհի արդէն կը հիմնէր առաջին Թիւրք Օնադըն 1909ին:

1909էն 1911 բաւական երկար շրջան էր, տուած մըթ-նոլորտի եւ թափւած աշխատանքներու տեսակէտէն, որ Զիաբէյ, Իթթիհատի կեդրոնին անդամ դարձած, ուխտուած ու հեղինակաւոր Թիւրքնին չյաջողէր պաշտօնապէս ընդունել տալ իր ուղեգիրը:

Եւ ահա 1911ի կօնգրէն կ'որոշէ.—

«Կախարութեան նկարագիրը պէտք է լինի մահմետական: Պէտք է ապահովի մահմետական հաստատութիւններու եւ աւանդութիւններու հանդէպ յարգանքը: Պէտք է մերժել այլացեղ ազգութիւններու իրենց իրենց մէջ կազմակերպելու իրաւունքը: Ազգութիւնները զանցառելի փոփոխութիւններ են: Թուրք լեզուի տարածումը գերազանց միջոց մըն է հաստատելու մահմետական գերիշխանութիւնը եւ իւրացնելով ձուլելու միւս տարերը»(*):

Թուրքերը շատ լաւ գիտեն, սակայն, թէ որոշումները արժէք չունին, եթէ անոնք չեն դրւիր հաւատաւոր գործադրող ձեռքերու մէջ:

Այս խոր ճշմարտութեան գիտակցութենէն կը բխէր նոյն կօնգրէին մէջ Իսմայիլ Գասփրինսքիի, Ալի Հիւսէյնզատէի եւ Եուսուֆ Աքչուրայի ընտրութիւնը իբր կեդրոնի անդամ:

Մենք արդէն ծանօթ ենք այս երեք հօգոր Թիւրքնիններուն, որ Ատրքեջանի մէջ ազգ մը կերտած էին: Հիւսէյնզատէ Պօլսի մէջ 16 տարի Թիւրքնիններու նոր սերունդներ էր արտադրած, իսկ Աքչուրա, հազիւ Պօլիս մտած, իր շուրջ էր

(*) Զարեանդ «Անկախ եւ Միացեալ Թուրանիս» էջ 69:

համախմբեր Նէնիպ Ասըմներու, Ահմէտ Հիւսէթներու փա-
ղանգ մը:

Ու մէկ կողմէ Աղայիւ եւ Թօփնիքաշիւ, միւս կողմէ Աք-
չուրա, Հիւսէյնզատէ, Գասփրինսքի գիրով ու զործով, թեր-
թով ու ակումբով մահմետական վտակները կը հոսեցնէին
թուրք ազգութեան ծովը: Իսկ իրենց այս աշխատանքին մէջ
անոնք իրենց կողքին ունին տասնեակներով թուրք յայտնի
գրիչներ, որոնց խօսքը պատգամի պէս կը լուէր երիտա-
սարդութեան կողմէ:

Ո՛վ կրնար սանձ դնել իրենց: Կառավարութիւնը Իթթի-
հատն էր, իսկ Իթթիհատի կեդրոնը՝ իրենց ձեռքը:

Ու Անատոլիոյ թուրքիան, անկախ պետութիւնը, որի
վիճակած էր առանցքը դառնալ թուրք ազգին, եւ մէկ-մէկ,
եւ ամէնէն առաջ Ատրեքանը — Արեւելեան թուրքիան —
միացնել իրեն, պետականօրէն ընդունեց թուրանը Ղուրանին
տեղ: Կոնակը տուաւ ազգայնութեան, թուրք տարրին. որով-
հետեւ միայն ան էր հարազատն ու անդաւանան թուրք
ազգին ու հայրենիքին. որովհետեւ միայն անոր մէջ էր
փրկութիւնը: Իսկ «միւս տարեք գոյութիւն չունին իբրեւ
ուրոյն ազգեր. անոնք իրաւունքներ չունին: Պէտք է քրեանա-
կամ կորսնչին. «Օսմանեան ազգ» չկայ. մեկ ազգ կայ. մեկ
ազգ պիտի ըլլայ ոսկէ վերջ Թուրքիայի մէջ եւ այն քուրմն
է»: (Զարեւանդ, էջ 86)

Հաւատամքը ընդունւած էր ու հռչակւած: Յատակագի-
ծը շատ պարզ ու յստակ: Հրամանատարները կազմ ու
պատրաստ: Բանակը — թուրք ժողովուրդը — գինւած ու
ոտքի:

Կը մնար հրամանը. — կրա՛կ...

Եւ մտածել, թէ՛ այս բոլորը տեղի կ'ունենային օր-ցերե-
կով, հայ քաղաքական ղեկավարութեան աչքին առջեւ, որ
այս օրերուն Պոլիս էր լեցւած: Անոնց համար ո՛չ մէկ բառ՝
անցւած որոշումներէն, ոչ մէկ քայլ՝ գործի մէջ, անձանօթ
չէր. որովհետեւ ծածուկ ոչինչ կար: Այդ օրերու հայ թեր-
թերը ամէն օր բողոքի շնչտեւով կ'արձանագրէին այս բո-
լորը: Աւա՛ղ, սակայն, միայն բողոքի շնչտով:

Հայ յեղափոխական ղեկավարութիւնը ոչ միայն ծանօթ էր այս բոլորին եւ կը տեսնէր հայ ժողովուրդի գլուխին կախուած ընաջնջումի վտանգը եւ ձեռք չէր առնէր անհրաժեշտը, այլ աւելի ու աւելի խտէլիստ օսմանցի կը դառնար, մէկ կողմէն կը հանգստացնէր սարսափահար հայ ժողովուրդը, միւս կողմէ թուրքին կուտուրական առաջնորդներն ըլլալու յաւակնութիւններով կը փքանար:

Հայ երիտասարդութիւնը այլեւս յեղափոխական չէր: Ան կը նայէր իր մեծերուն եւ անոնց քաջալերութեան տակ կը ձգտէր ճառագիտ, խմբագիր եւ ապագայ մեպոս պատրաստելու:

Մոռացութեան տուած թիւրքերներու կօնգ, մէներու որոշումները եւ անոնց տառը իրականացնելու գործերը, թիւրքերի կէօք Ալիներու եւ Մէհմէտ էմիններու հայաջինջ գրածքները կը ներկայացնէին իրր քաջալերական նշաններ հայ բաղձանքներու իրականացումին:

Զինուորական վարժարանի փրօֆէսէօրը կը քարոզէր իշ սպաններուն.

«Բարեկամներ՝ շուտով պիտի միանաք բանակին եւ պիտի ըլլաք պետերը մեր հերոսական զինուորներուն: Սովորեցուցէք անոնց որ իրենք քիւրք են: Վստահ եղէք որ թուրք ազգութիւնը աւելի լաւ է մեզ համար քան մահմետական կրօնը» (Զարեանդ, էջ 108). Իսկ հայ ղեկավարութիւնը, յանուն օսմանցիութեան, հայ երիտասարդութիւնը կը մղէր Թրիփօլի անապատները պաշտպանել իր արիւնով:

«Թիւրք Օջաղը»ն կը բացէր հանդիսաւորապէս եւ թիւրքերութեան հայասպան ճառերը օդը կը թնդացնէին. մահաբեր բանակաները կը խտանային, «կրա՛կ» ազդանշանին վրայ, իսկ հայ ղեկավարութիւնը(*) փոխանակ զգալու հայ

(*) Իբր յարգանք իր յիշատակին ու իբր պատիւ իր իրաւեանութեան պէտք է ըսենք որ Շահրիկեանը միմակն էր հայ ղեկավարութեան մէջ, որ քուրճիկներու ամէն մէկ բառը կը հապկեար իսկական իմաստով եւ կը տեսնէր ամէն մէկ բառը գրած հայի արիւնով: Եւ սակայն ինքն Շահ-

ժողովուրդի հոգիին բացուած վէրքը այդ «կրակ»ին տակ,
«կ'ուրախանար, որ ազգային գիտակցութիւնը, վեր-
ջապէս, զարթնէր էր թուրքերու մէջ... Կը յուսար որ
«Օսմ. Կայսրութեան թուրք տարրը» սովորելով գնա-
հատել ազգային արժէքը, պիտի յարգէր զայն նաեւ
«Օսմ. Կայսրութեան միւս տարրերուն մէջ» եւ կազ-
մակերպելով ուրոյն զծերու վրայ, պիտի քաջալերէր
նաեւ միւս ազգերու ինքնուրոյն կազմակերպութիւնը:
Թուրանական քայլին երեւումը Թուրքիոյ քաղաքա-
կան հորիզոնին վրայ, կ'ողջունէր մեր իտէալիստներու
կողմէ իբրեւ յուսատու նշան մեր ազգի թշուառ հա-
կատագրին փոփոխութեան, իբրեւ քայլ մը դէպի օս-
մանեան փետերացիա...» (**)

Տգիտութիւն, միամտութիւն, իտէալիզմ... կրնա՞ն ար-
դարացնել, չքմեղացնել այս ոճիրը, որ կը գործէր մեր մա-
հալման մեր երէսին նետող թուրք բերաններու առջեւ,
յանձին հայ ղեկավարութ ան, մահապարտ ժողովուրդի մը
մարմինն վրայ:

Ու ինչո՞ւ թիւրքները այլեւս շնականօրէն չծիծաղէին
հայ անանուն անասունութեան վրայ:

Ատկէ աւելին կ'արժէի՞նք...

Իիկեանք մնաց միմտի ու սեւացեցաւ ալ եւ այդպէս ալ զմաց իր ժո-
ղովուրդի հակասագիրք բաժնեց: Մեղք որ ձեռքի սակ չունիմ այն մա-
մակները, որ այդ օրերուն գրած էր ինձ, որո՞ց մէջ անսահման զայրոյթ.
անկարելի նիզ ու մարգարէական մահասեպուքիւն իրաւ կը գրկեն: Դ.

[**] Զարեանդ, «Անկախ-Միացեալ Թուրանիա», էջ 129

ՄԷԿ ՄԻԼԻՈՆ ԴԻԱԿ ՆՈՒԱԶ ԹԻԻՐՔԻԶՄԻ

1914:

Պատերազմ է:

«Մա՛հ ամէնէն առաջ հային...»:

Ահա դրօշակը թուրքին՝ պարզաւ Պօլսէն մինչեւ Բագու:
Ու քուրճ ազգը անոր ետեւէն «եա՛ թուրքիա՛» աղա-
ղակով, որ փոխարինած էր «եա իլա իւլ Ալլահ»ին:

Ո՞վ չի գիտեր, ո՞վ, ո՞ր հայը իր մորթին վրայ չէ ար-
ծանազրած պատմութիւնը այսօրերուն:

Ո՞ր լեզուն աւելի պերճախօս է քան մէկ միլիօնէ աւելի
հայ դիակներու եւ ամբողջ Թրքահայաստանի աւերակներու
փաստը:

Ամէն մարդ իր տեսածն ու գիտցածը անգամ մըն ալ
կրկնէ ու պատկերացնէ իր աչքին առջեւ, որպէսզի կարենայ
ըմբռնել — եթէ կրնայ չխելագարիլ — թուրքնիւթեան տա-
ռին իրագործութիւնն եւ հայկական միամտութեան ահաւոր
տարբերութիւնը:

Թուրքը իր դերին մէջն էր: Ան գիտէր ինչ կ'ընէր:

Մենք ալ գիտէինք, թէ ի՞նչ կ'ընէր եւ ի՞նչ պիտի ընէր
թուրքը: Որովհետեւ.

«17—18 դարը Թուրքից մինչեւ Թաւրիզ ձգող ամ-
բողջ տարածութիւնը բռնւած էր հոռո հայ ազգաբնակչու-
թեամբ. այդ թւականներից յետոյ այդ ժողովուրդը՝ այլևս
այդ երկրամասի վրայ չկար:» (*):

(*) Ռուբէն «Հայ-թրքական կննդիւր» էջ 12:

Մօտ երկու դար առջի պատմութիւնները գիտցողը չէր կրնար չգիտնալ իրեն ժամանակակից պատմութիւնները: Ոչ միայն գիտէինք, այլ անոնց վերլուծումներուն համար բազմաթիւ հատորներ ունինք, որոնք իբր գրականութիւն հրապարտութիւնով կը ներկայացնենք «անգրագէտ» թուրքին վրայ մեր առաւելութիւնները շնչոտելու համար:

Բայց հետեւինք այստեղ Ռուբէնի «Հայ-Թրքական Կրօն» գիրքին, վերլիշեցնելու համար հայ ժողովուրդին, թէ պատերազմներու նախօրեակներուն, երբ ազգայինճի թուրքը ամէն տեղ տուած էր ազդանշանը հայաջինջ հաւատամքին եւ հայ ղեկավարութիւնը կը լսէր անոնց արծազանգը Թրքահայաստանի ամէն կողմէն, եւ ունէր ե՛ւ ուժ ե՛ւ պարտականութիւն համապատասխան ուղեգիծ ձեռք առնելու, գիտ՛չր նաեւ, թէ

«Համօսմանցիութեան սկզբունքից ամէնէն շատ տուժողները հայերը եղան. ամէն կողմ թալան, աւեր, սրածութիւն, բռնաբարութիւն: Կիլիկիայում 25,000 հայեր մորթոտեցին», ի՞նչպէս «չնայած դրո՞ւն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը վճռեց հանգիստ մնալ եւ նոյնիսկ աշխատեց հնար եղած չափով ամրապնդել Սահմանադրութիւնը»(*):

Գիտէ՛ր. թէ

«Համօսմանցիութեան սկզբունքները 1913 թւին արդէն յօդս ցնդել էին: Սակայն թուրք ղեկավարները փոխանակ օգտուելու եղած փորձառութիւններից եւ ճանապարհ ընտրելու, զազազած եւ ներկւած անմեղ ժողովրդների արիւնով, ոտք դրին մի ուրիշ ճանապարհի վրայ, որ աւելի ցնորական էր, էլ աւելի երազական եւ որով ընթանալու համար դեռ շատ ու շատ արիւն պիտի թափւէր»

«1912ին Թուրքիան ընդգրկում էր մի նոր սկզբունք, որպէս հիմք պետա՛լան իտէ՛ալի: Դա համաթուրանականութիւնն էր» (**):

(*) Ռուբէն «Հայ-Թրքական Կրօն» էջ 131:

(**) Տոյն, էջ 132:

Գիտէր, թէ

«Համաթուրանականութեան գաղափարախօսները իրենց ծրագրի իրականացման համար, առաջին հերթին, անհրաժեշտ համարեցին ճանապարհի վրայից, մի անգամ ընդմիջա՝ վերցնել հայ ժողովուրդը» (*):

Գիտէր, թէ

«Նրանք իբրեւ համաթուրանականութեան հիմք ընդունում են Տաճկաստանը, նա պէտք է լինի կեդրոն եւ համաթուրանականութեան հոգին: Դրա համար նրանք ներքնապէս աշխատում են ներքնապէս ուժեղացնել Թուրքիան, իսկ այդ յաջողելու համար ամէնից առաջ անհրաժեշտ է Տաճկաստանը թրքացնել, այսինքն՝ այնտեղ չափի զոյաթիւն ունենան տարբեր ազգութիւններ, կրօններ ու լեզուներ:

Տաճկաստան թրքացնելն է հիմնական պատճառը, որ ոչ-իսլամ եւ ոչ-թուրք տարրերը արտաքսում, հալածում ու ջարդում են Թուրքիոյ մէջ եւ նրանց տեղերը լցնում են թուրքերով:» (**)

Գիտէր այս բոլորը, գիտէր «նայաջինջ քաղաքականութիւնը» թուրքին, ի՛նչ պիտակի տակ ալ ըլլար ան: Եւ իբր թէ բաւական չըլլային իր աչքերուն առջեւ ամէն օր կատարուող փաստերը, սպասեց կրկին օրօրելով ու օրօրելով, որ օտարներն ալ յիշեցնեն իրեն եւ կրկին մնաց թաղւած «օսմանցիութեան» անիւններուն կառչած:

«Երբ Դերմանիայից եւ Բուլղարիայից ստացւած ըստոյգ փաստերի եւ տւեալների վրայ հիմնւելով եկաւ այն համոզման, որ ի՛նչ դիւրեք բռնելու լինեն հայերը, միեւնոյնն է, ծրագրւած է ընաջնջել հայերին, եւ ամենից առաջ սրի քաշել մտաւորականներին» (***):

(*) Ռուբէն «Հայ-Թուրքական կոնֆլիկտ» էջ 134:

(**) Առյճ, էջ 136:

(***) Առյճ, էջ 89

Այս բոլորը գիտնալով մէկտեղ

«Գահնակցութիւնը (Է. ընդհ. ժողով) հրահանգում է իր մարմիններին, գործակցիլ թուրք կառավարութեան եւ անգամ պատերազմի դէպքում լինել նրա հետ»:

«Նա, որպէս հասունցած կուսակցութիւն, զգալով երկրի եւ պետութեան նեղ կացութիւնը, աջակցեց պետութեան, հրահանգներ յղելով զաւանները՝ լոյսւ մընալ Թուրքիոյ հանդէպ եւ իբր ուղղամիտ ժողովուրդ իր քաղաքացիական պարտականութիւնները կատարել: Վարդգէսի հետ Թալէաթ փաշան օգտագործում էր Գահնակցութեան լոյսւ դիրքը. շարունակ հեռագիրներ ուղղելով Վան, Մուշ եւ ալուր, խուսափելու ամէն տեսակ թիրիմացութիւններից եւ համբերութիւն ունենալ դառնութիւնները կրելու անմըտունը»:(*)

Զրսենք, ու մեղաւոր չքմեղացումներ չփորձենք յայտնելով, որ այս որոշումը եւ «Գերմանիա ից ու Բուլղարիայից ստոյգ փաստերը» տարբեր ժամանակներու կը պատկանին, մէկը պատերազմէն առաջ է, միւսը՝ պատերազմի առաջին օրերուն:

Պատերազմէն առաջ շատ փաստեր ունէինք նման որոշում չտալու համար, իսկ պատերազմէն յետոյ ունինք շատ փաստեր մեր լոյսւութիւնն ապացուցանող հրահանգներու եւ հայ ժողովուրդին «դառնութեան բաժակը անմոռն» խմցնելու:

Պատերազմէն յետոյ էր, որ

«Էրզրումի վիլայէթի զօրակոչին ամբողջ հայերը ընդ առաջ զացին, բոլոր տեսակի պետական ու արտակարգ զինուորական տուրքեր տալիս էին, տալուս էին ամէն տեսակ զրկանքներ ու հարստահարութիւններ. հրաժարուս՝ որեւէ թէկուզ արդարացի ընդվզումից եւ դիմադրութիւնից:

[*] Ռուբէն, «Հայ-Թրքական Կնէիոք», էջ 89

«Լանի մէջ, պատերազմից առաջ եւ մանաւանդ պատերազմի ընթացքին չի եղել ոեւէ լուրջ ձեռնարկ, որ Թահսին բէյը ի կատար ածած լինի առանց Դաշնակցութեան գործօն աջակցութեան: Դաշնակցութեան ղեկավար գործիչները, առանձնապէս Արամը, դաւուլ-գուռնան ետեւը ձգած, ոգեւորում ու հրահանգում էր ժողովուրդին ճակատ մեկնելու եւայլն»:

«Մշոյ-Սահնոյ ժողովուրդը տաճկական վիլայէթներէ հայերի նման պատերազմի սկզբնական շրջանում եղել է միանգամայն լոյալ. ամէն տեսակէտով չափազանց օգտակար է եղել կառավարութեան ու զօրքին:

«Սասնոյ եւ Մշոյ շրջաններն էլ միւս հայկական շրջաններին նման, հիմնւելով Հ. Յ. Դ. Ց-րդ ընդհ. ժողովի որոշումների եւ հրահանգների վրայ, օժանդակեցին ճգնաժամային դրութեան մէջ գտնուող թուրք կառավարութեան: Դաշնակցութեան դերին զիտակցելով՝ ժամանակի միւթէսարիֆ Սերվէթ բէյը քանի քանի անգամներ դիմել է Դաշնակցութեան եւ խնդրել իրեն օգնութեան հասնիլ եւ Դաշնակցութիւնը եռանդով լծել էր աշխատանքի՝ օժանդակելու կառավարութեան:

«Կազմակերպւել էին.— 1— Զօրակոչի յանձնախումբ, որ շրջում էր հայ զիւղերը, համոզում եւ ոգեւորում նրիտասարդներին: 2— Կորիւնի՝ յանձնախումբը, որ դասալիքներին էր ձերբակալում ու յանձնում: 3— Կոտոյի հաջու յանձնախումբը, որ փոխադրութիւններ էր ղեկավարում ու պարէն էր հասցնում մինչեւ Լիզ, Կուփ, Ղըրճ-Կնատուկ: 4— Գեղամի (Էրզրումցի) յանձնախումբ — «Կարմիր Մահիկ» — որ գործի էր լծել բոլոր կանանց ու պատերազմելու անընդունակ տղամարդկանց»(*):

Եւ ո՞ր գաւառը, ո՞ր գիւղը, ո՞ր քաղաքը տարբեր էր

[*] Ռուբէն, «Հայ-թուրքական Կնեխը», էջ 93—102:

կամ կրնար տարբեր ըլլալ, որովհետեւ հայ յեղափոխութիւնը, յանձինն Հ. Յ. Դաշնակցութեան, դեռ հաւատացեալ օսմանցի էր: Որովհետեւ ալլապէս «Ուժ էլ ունէինք, հնաբաւորութիւն էլ ապստամբելու»: (Ռուբէն)

Ու

«Հայ յեղափոխական ու մշակութային աշխատանքները իր ուսերի վրայ տանող մտաւորականութիւնը գնում է դէպի մահ, այն միամիտ հաւատքն ունենալով, թէ անմեղն ու թուրքի անկեղծ բարեկամը չի կարող կոտորել նոյն թուրքից: Նրանք հաւատացին թուրքին եւ յետոյ միայն իրերի ու դէպքերի ապագայ ընթացքին պարզեց, որ չարաչար սխալւել են»: (*)

Եթէ միայն իրենք երթային դէպի մահ, կարելի էր աղաւել բայց մխիթարուիլ որ իրենց սխալը քաւեցին եւ մահաւանդ կը մնար դեռ ժողովուրդը, որ կրնար նորերը բռնողծել:

Ողբերգութիւնն այն է, որ իրենց հետեւէն տարին դէպի մահ նաեւ մէկ միլիօն հայութիւն, առանց ոեւէ մխիթարանքի:

Կորուստը այնքան մեծ է, որ թեկուզ «յետին թիւով» կը պարտադէ կանգնիլ ու մեղադրանքի մեր խօսքն ըսել Ռուբէնի հետ. —

«Դաշնակցութիւնը յետին թիւով կարելի է մեղադրել այն բանի մէջ, թէ նա ինչո՞ւ չնախատեսեց Թուրքիոյ քաղաքականութիւնը. ինչո՞ւ նա վճռական կերպով չլծեց եւ չհետապնդեց Թուրքիան ոչնչացնելու ծրագիրը յօգուտ Ռուսաստանի»: (**)

Ինչո՞ւ...

Ահա հարցը, որի պէտք է պատասխանել նախ արդա-

[*] Ռուբէն, «Հայ-Թրքական Կենտրոն», էջ 90:

[**] Առաջ:

րութեան պարտք մը հատուցանելու համար միջիօնով նահատակներուն, անկեղծութեան տուրքը տալու հայ ժողովուրդին եւ մանաւանդ զգաստութեան հրաշխրելու այսօրը, որ դժբաղդաբար բան չէ սովորած դեռ արիւնոտ երէկէն:

Արդարութիւն անոնց, որ եթէ կոտորէին անգամ, ոչխարի պէս չէին մորթուուեր: Եւ անոնց թիւը քիչ չէր ամբողջ Թրքահայաստանի մէջ: Համիտի օրե ուն երբ հայ Յեղափոխութիւնը «պատուաւոր մահը անպատիւ կեանքէն վեր!» լօզունգով հայ զիւղացիին եզն ու ոչխարն էր ծախել տուեր ու զէնք գէներ, Սահմանադրութիւնը աւելին էր ըրեր եւ ամէնէն անտեսած զաւտին մէջ անգամ քանի մը փորձած ֆէտայի էր մտցուցել: Ղեկավարութիւնը, սակայն, հայ մարտիկին ու զիւղացիին առողջ ընազդն էր կուրցուցեր այն վեց տարիներու ընթացքին, երբ յեղափոխականին ուղեղը այլեւս փարլամենտականի ու նախարարի պէս ըսկըսած էր մտածել:

Ճիշտ է, որ ամէն նահանգ Վասպուրական մը չէր, ոչ ալ ամէն քաղաք Շապին Գարահիսար մը, բայց եթէ «լօյալութեան» շղթան չկաշկանդէր հայութեան ձուքերը, թուրքին եաթաղանը այնքան հեշտ չէր իջնէր անոր գլուխին:

Չէ՞ որ Խարբերդի պէս թուլամորթ շրջանին մէջ անգամ կային հերոսներ, որ զիտէին քանտն հրդեհիկ ու իրենց ձեռքով խարոյկելի փոխանակ «ռեզահանութեան» նամքային վրայ հաւի պէս կոտորուելու:

Թափւած արիւնը այնքան շատ է, դիակները այնքան շատ, իսկ իբր հետեւեալք բաղաքական մահն ու բողաչական թափառանքները այնքան ահաւոր, որ «Ժիւրքը չի կոտորեր»ի «միամիտ հաւատքն» ու «չնախատեսեց»-ի մխիթարանքի փոխարէն մեր վէրքերը կը նոսրօգէ, անոնց վրայ մանանեխ կը ցանկ:

Չէ՞ որ այս դուր մեր աչքերուն առջիւ էր սարքեր: Կարելի՞ է «գերմանական տաղանդի ու թրքական ծածկամբտութեան» պատմութիւններով արդարացում գտնել:

Չէ՞ որ մընչեւ այդ օր այնքան արիւն էր թափուել եւ ոճրազանգ ճրագիրներ էին դուրս հրապարակ ու հայ ղեկա-

վար միտքը անոնց դէմ իր վարժապետի քարոզներն էր խօսած:

Գիտէինք, եւ սուտ կը խօսի. ո՞վ որ հակառակը կը պնդէ: Գիտէինք, որ թուրքը պիտի կոտորէր հայը: Միայն թէ կրնանք ընդունիլ, եթէ ըսեն. «այսպէս կոտորած չէինք երեւակայր. որովհետեւ երբեք տեսած չէինք»:

Իսկ նահատակներու մէկ միլիօն անգերեզման դիակները կը պատասխանեն. «Չերեւակայէին» ալ դեռ անուժ է: Որովհետեւ երբէն ի վեր է, որ նման կոտորած երեւակայել կարենալու համար նիշտ նման փորձի մը պէտք էր ենթադրուէր հայը: Այն ատեն ո՞րն է երեւակայելը:

Իսկ եթէ նոյնիսկ չըլլար այն ինչ որ եղաւ, չէ՞ որ 1895ին քառորդ միլիօն արիւնի օրինակն ունէինք եւ անոր սերունդըն չէ մեր ղեկավարութիւնը 1914ին, ինչպէ՞ս «չերեւակայեց» ուրեմն անոր կրկնութիւնը. թէ ո՞չ քառորդ միլիօնը քիչ էր լօյալութենէ դուրս գալու համար, «Սամահան հայրենիք»ը կ'արժէր այդքան հայկական նոր զոհեր...:

Իսկ այդ «աներեւակայելին» ալ տեսնելէ յետո՛յ: Ի՞նչ կ'ըսեն անկէ յետոյ թափւած արիւններուն հայ ղեկավարները: Մնա՞ց տեսակը հայկական կոտորածներու:

Իսկ այսօ՞ր:

Ձէ որ «աներեւակայելին» մեզ ցուցնելէ վերջն ալ, երէկ ու այսօր, նոյն 14ական եղբայրութեան, հաշտութեան, հինը մոռնալու քարոզներն են, որ կը կրկնուին, «լօյալութեան» նոյն շղթաներով կաշկանդեցան ու կը կաշկանդին հայ ձեռքերը, «ցիտրք»ներու նոյն օրօրներով կ'օրօրեն հայկական հոգեւարքը:

Բայց մինչեւ ե՞րբ,...

Ատեն չէ՞ որ ըսելի, թէ այնքան արիւնոտ սխալներու «նօին թիւով» իսկ խոստովանութիւնը կը պարտադրէ տարրական բարեխղճութիւն մը անոնց, որ անձնապէս մասնակից են եղած այս մեղքերուն, - քաշիլ հայ նակատագիր ղեկավարելէ եւ հայ ժողովուրդին խնայել նոր արիւններով լեցուն իրենց ի՞նչ օրօրներու կ'ընթերցեն:

Մ Է Կ Մ Ի Լ Ի Ո Ն Է Ն Յ Ե Տ Ո Յ

Գնաց մէկ միլիոնն ալ:

Հայ ազգի կէսը:

Գնաց ու գացողները իրական միայն մէկ միլիթարանք կրնային ունենալ, որ մնացող կէսը այլեւս չըսէր, թէ «չենք ճանչնար թուրքը այնպէս որ էր» ու չըսէր, թէ «չէինք նախատեսիր» եւ ստեղծէր, կերտէր նոր զէնքեր թուրքին դէմ կռւելու կամ գոնէ, եթէ այնքան տաղանդաւոր չէր, փոխ առնէր թուրքինը:

Մնացողները, սակայն, այդ միլիթարանքն ալ զլացան անոնց:

Ու պատերազմը փրփրած ծովու մը ալիքներուն պէս ետ ու առաջ իր կատաղութիւնը կը փսխէր Հայ Աշխարհին վրայ. միշտ հայ զոհերով: Կ'երթային ու կուգային կոխկըրտելով հայկական նոր դիակներ ու զանկեր: Պատերազմը աշխարհի ամէն անկիւններէն եւ մանաւանդ քամբաղդ հայ հողէն ինքզինքը կը խածոտէր բան մը սոփեցնելու հային:

Ալիք մըն ալ հայ կամաւորն էր:

Աշխարհի չորս ծագերուն մէջ հայ ժողովուրդին առողջ բնագղը «վրէժ» աղաղակելով կը խառնէր այս արիւնատունին, եւ այս «վրէժ»ին մէջն էր անոր քաղաքական դաւաճանքը: Նախ վրէժ, որովհետեւ անկէ միայն կրնար ծնիլ «Հայաստան մը ծովէ ծով» թէ վեց նահանգով, թագաւորով թէ դեմօկրատիկ-ընկերվար փարլամէնտով: Այս «վրէժ»ին մէջն էր իսկական ճանաչողութիւնը իր թշնամիին -- թուրքին —

դէնքին, ռազմավարութեան եւ ձգտումին: Ան ընազդի կարճ քայլ ամէնէն շիտակ դատումով դասաւորած էր իր քայլերը: Եւ այդ երբեք ցոյց չպիտի տար այդ սրբազան խելագարութիւնը, եթէ անոր մօտենայինք իր ընազդական դասաւորումը փոփոխած, բառերը ետ ու առաջ դրած:

Ան ճիշդ էր դասաւորած ու ճիշդ ալ կ'երթար:

Վրէժէն մինչեւ քաղաքականութիւն անոր ծրագիրի ու կանոնագիրի յօդաւորները իր ընազդին մէջն էին. անոր բընազդը մէկ հարւածով լուծած էր ու մեկնաբանած այդ յօդաւորները ու փակած կանոնագիրները:

Եւ պէտք էր փակել, այո՛, կանոնագիրն էր, փակելու համար թուրքին ծրագիրները:

Այսպէս էր նետուած հայ կամաւորութիւնը իր թշնամիին դէմ: (*)

Դժբաղդարար, սակայն, մէկ միլիօնէն յետոյ ալ, «լօ-

---

[*] «Կամաւորական շարժումների նախաձեռնութիւնը, պատիւն ու փառք չի պատկանում հայ կեանքի մէջ զործող կուսակցութիւններից ո՛չ մէկին. նա չի պատկանում եւ Դաւենակցութեան:»

«Այդ շարժումների նախաձեռնութիւնը պատկանում է ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՈՒԹ ՄԱՐԿԻԱՆՅԵՆ ԵՒ ԳԼԽԱԿՈՐԱՊԷՍ X ԴԵՐԱՍԱՆԻՆ (ընդգծումը իմն է. Շ.) որոնք ոչ մի կուսակցութեան չեն պատկանում եւ որոնք շատ հեռու եղած են Հ. Յ. Դաւենակցութիւնից:»

«Պէտք է ընդունել որ այդ ձեռնարկը դէմ էր մեր ազգային շահերին եւ միանգամայն ձեռնուռ ռուս կառավարութեան:» [Թուրքն «Հայ-թրքական կնիւնը, էջ 70, 72:]

Հայութիւնը իրաւունք ունի պահանջելու Ռուսէնէն, որ այդ «X դերասանի եւ մուր մարդկանց,» անունները տար Հայութեան: Այդ շարժումի մասին իր կարծիքը յայտնել է եւ իր դիրքը նկատի ունենալով մաքուր քաղաքական դեկլարի բարեխղճութեան դէմ մեղադրում մը կը համարենք նոյնքան «մուր,» ակնակտութիւնով միայն բուսականաճալ ու անցնիլ այնպիսի դէպքի մը վրայէն, որի մասին Դաւենակցութեան Թ. Ընդհ. Ժողովը անցուցած է բոլորովին այլ բանաձեւ. իսկ անկախ այդ բանաձեւէն Հայութիւնը իրաւունք ունի դասաստան ընելու իր նուիրակներին հետ սեփական կապուած անցուղւորներու դերակատարներու շուրջ:

Շ.

յալութեան» մտայնութիւնը չէր փոխեր, այլ միայն քաղաքը:

Պօլիսն էր հրէկ, այսօր Թիֆլիսը:

Հայ ժողովուրդը իր կամաւորներն էր տւեր, վրէժխընդիր բանակը, առողջ բնագոյի լօգունգով, — «վրէժ — քաղաքականութիւն»:

Ղեկավարութիւնը իր վատառողջ ուղեղով վատօրէն գաղտնի իր բանաձեւն ունէր. «քաղաքականութիւն — վրէժ»:

Այսօր է գաղտնիքը. այս է բանալին, այն անարդարանալի ինքնասպանութեան, որ գործուեցաւ:

Այսպէս էր, որ, երբ թուրքը մէկ միլիօն զիակներ մարսած, ուր որ կ'երթար ամէնէն առաջ հայութեան միւս կէսն ալ լափլիզելէ մէկ կէտ չէր շեղեր, կազակներու կողքին իր քոյրերու ու եղբայրներու զիակներու վրայէն առաջացող հայ կամաւորին ձեռքն էր կաշկանդած, յանուն «օյալութեան»:

Այսպէս էր, որ մինչեւ հէտ մէջքն ձիւնն ու սառը պեղելով հայ կամաւորը երբ կը խորտակէր է:գրութի պարիսպները, ժամանակ չտալով, որ ոչ թէ արիւնարբու թուրք ժողովուրդը, այլ բանակին սպայութիւնն ու զինուորը հազարներով իյնան վրէժխնդիր թաթերու տակ, թիֆլիսեան «օյալութիւն»ը կը կաշկանդէր հայ բազուկը, որ որքան անաւորօրէն վրէժխնդիր ըլլար նոյնքան արդար պիտի ըլլար:

Ե՛յ եարար, աշխարհն էր անլօյալ մէկ քառս, հայ զեկավար ուղեղը արծան էր «օյալութեան» .. եւ 1914ի «օյալութիւնը տհաճելէ յետոյ...

Կարծես «օյալութիւն»ը կը կորսուէր աշխարհէն:

Հայ զեկավարութիւնը, սակայն, առաքեալն էր «օյալութեան» մէկ միլիօն զոհերուն վրէժը ուրանալու զինով...

Թո՛ղ սարսափի հայհոյանքէն ու անէծքէն ան, որ ռուսին կամ ունէ օտարի կղպանքով կը խարդախէ հայ վրէժխընդիրին բազուկները կապող շղթան, որ ամէնէն առաջ «քաղաքականութիւն — վրէժ» հետապնդող հայ զեկավարն էր զրել:

Հայ կամաւորը այնքան վրէժ ունէր, որ միայն հայ ուղեղը կրնար կաշկանդել զայն:

Ու այդ ուղեղը դեռ «միամիտ հաւատն ունէր» թէ էր զրումի թուրքը «լօյալօրէն» պահող «թուրքին» անկեղծ բարեկամը և կարող կոտորել նոյն թուրքից:»

Եւ չկոտորեց. .

Աննման Մուշտոր այդ «ա՛խ»ով ինկաւ Բագուի մէջ. իսկ Սեպուհը դեռ ողջ է: Կրնայ պատմել, թէ մինչեւ վերջին օրը, չէր կարելի վարել թուրքին հետ այնպէս ինչպէս ան էր վարեր մեզի հետ, եթէ Թիֆլիսի հայ ղեկավար ուղեղը իրենց արցունքոտ կոչերուն, յանձին իրենց, հայ ժողովուրդի բնազդին վայրկեան մը, անգամ մը գէթ արծազանգ տար:

Թո՛ղ ռուս «լօյալութիւնը» հալածէր ու գնդակահարէր հայկական սրբազան «անլօյալները»:

Միլիօն էինք տուեր «լօյալութեան», թո՛ղ տայինք 250 հոգի ալ «անլօյալութեան», հազարաւոր — եթէ կ'ուզէք — «անմեղ» թուրք դիակներու ի զին:

Չունի՞նք փաստեր, որ պիտի քարացնէին զիջացած ու ջրոտած ուղեղներու լեզուները:

Ունինք, ունինք նւ սակայն կարծես զգւանքով խառն վախ մը սնին ուղեղները, դեռ մինչեւ այսօր, խօսելու անոնց մասին, վախնալով որ հայ «լօյալութեան» մարմար արծանը կը պղծուի:

Ունինք. բայց անոնք այնքան փոքր են ու ազազուն, որ չեն կրնար մխիթարել մեզ: Ո՛չ Անդրանիկի Բաղէշը, ո՛չ Մուրատի Երզնկան ու Մամախաթունը կրնան բուրբէ մը աւելի հովացնել մեր հոգին:

Անոնք փառքերը պիտի մնան հայ բնազդին ու դատապարտութիւնը հայ ո գեղին:

Բայց մեր մխիթարանքը. երբե՛ք:

Արիւնը ծով է սահմանէն ասդին:

Թուրքիզմն իր վերջին խօսքը ըսեր է «Հայ-Թրքակա. Կնճիռ»ին մէջ:

Անցնինք սահմանը: Բագու:

Բ Ա Գ Ո Ւ

Արիւնը ծով էր սահմանի այս կողմը:

Թուրքը իր վերջին խօսքն ըսած էր թիւրքիզմի առաջին հանգրւանի ճամբային վրայ գտնուող հայութեան դիակներուն վրայ:

Կը մնար միւս կէսը, Կովկասը:

Ու Կովկասի մէջ նստած էին Թօփմիբաշներ, Զաֆարովը, Ռասուլ Զատէն, Ուսուպեբգովը, Աղայներ, Սուլթանովը, Մեղիք Ասլանովը, որոնց ծրագիրն ու գործօն քաղաքականութիւնը դեռ հայ-թաթարական կռիւի օրերուն հռչակած էր ու ծանօթ Թիֆլիսի հայ ուղեղին: Ծանօթ էր նաեւ որ անոնք կը գործէին էնվէրի հրահանգով ու ծրագրով:

Էնվէրի կուսնը Ատրեքջանի թրքութիւնն էր, Բագուն ունենալով իբր կեդրոն:

Մուսաւաթը հարազատ ցոլքն էր Իթթիհատի թէ քաղաքականութիւնով թէ ծրագրով: Իսկ Սուլթանովն ու խանխոյսկին ատրեքջանցի էնվէրն ու Թալէաթը:

Բագուն, սակայն, այդ օրերուն բոլորովին անտէր չէր: Այնտեղ էին «Հայ Ազգ. Խորհուրդը» եւ «Բագւի Զին. Յեղ. Կօմիտէն»:

Երկու ուժերն ալ հայկական ծեռքի մէջ էին, առաջինը՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեանի (դաշնակցական), երկրորդը՝ Շահումեանի (բօլշեւիկ) հրամանին տակ:

Գիւլտէին անոնք ամբողջ եղբրերգութիւնը, որ կատար-

ներ էր սահմանի միւս կողմը. ծանօթ էին մէկ միլիօն հայերու կոտորածին եւ էրզրումի ողբերգութեան: Դիտէին նաեւ որ էնվէրը կուգայ դէպի Բագու, վերջնական հաշույարդարն ընելու համար ողջ հայութեան հետ:

«Տանկաստանը բլոր միջոցներով աշխատում էր վերացնել օտարների միջամտութիւնը, դրա համար նախընտրեց մի ճանապարհ՝ բնաջնջել հայ ժողովուրդը: Հայ ղեկավարները համաձայնութեան եկան երիտասարդ թիւրքերի հետ: Դժբաղդաբար նրանց յոյսերը այս անգամ եւս չարդարացան, եւ իբր պատասխան այդ համաձայնութեան, տեղի ունեցաւ Ատանայի եւ Էրիլիկիայի մեծ ջարդը 1909 թ.: Տանիկները անշուշ կերպով տանում էին իրենց գիծը» (*): «1912ին արդէն ծանօթ էր Իթթիհատի հայաջինջ ծրարագիրը հայ ղեկավարութեան, միանալու համար Ատորշանջանի թաթարութեան» (էջ 5):

«1915 թ. ապրիլից սկսած, ամիսներ շարունակ, թիւրքերը զբաղւեցին հայերի ծրագրած բնաջնջումով: Ապրիլ 11ին զանգւածօրէն ձերբակալելով՝ դէպի մահ քշեց պօլսահայ մտաւորականութիւնը: Ահա գիւղեր ու քաղաքներ դատարկւեցին եւ աւերի ու աւարի ենթարկւեցին: Մի միլիօնից աւելի ժողովուրդ մորթուեց կամ մեռաւ տեղահանութեան ճանապարհին եւ արաբական անապատների աւազներում: Դարերով կուտակւած անհաշիւ հարստութիւն, տրնտեսական ու մշակութային թանկագին նիւթեր կորցրածն ամառնեցին: Մի ամբողջ քաղաքակիրթ ժողովուրդ խաչ հանւեց ու նահատակւեց վայրագօրէն՝ աշխարհի աչքի առջեւ — ո՛չ ոք չըմբոստացաւ ու չմիջամտեց» (*):

(*) «Հայ. Հանրապետութիւնը», Խաթսեանի ճառը, էջ 446

[**] Վ. Բացեան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 11

Այո՛ «ոչ ոք չըմբոստացաւ», որովհետեւ հայր ինք, ամէնէն առաջ, չըմբոստացաւ, շնորհիւ իր ղեկավարներուն:

Եւ այս բոլորին առջեւ չըմբոստացաւ ամէնէն առաջ արիւնագանգ «Ըօյալութեան» դէմ սահմանի երկու կողմն ալ: Ահա թէ ինչո՛ւ.

«Թուրքերը (Ատրեքցանի մէջ), ասպատակում ու աւերում էին հայկական շրջանները, թալանում, կոտորում եւ գերում՝ հայերին: Դեկտեմբերին աւերի ու աւարի մատնեցին մի շարք հայաբնակ գիւղեր Նուխիի եւ Շամախիի գաւառներում» (*):

«Բագւի հայերի համար անվիճելի էր, որ վրացիներն ու թուրքերը Թիֆլիսում գործում էին համերաշխ: Այս հաստատում էր Մուսաւաթականների գործունէութիւնը Բագւում ու գաւառներում, ուր մի կողմից նրանք ձգտում էին գրաւել իշխանութիւնը, միւս կողմից քար ու քանդ անել հայկական շրջանները: Այսպէս՝ փետրուարին (1918) կոտորեցին Արէշի 4 հայաբնակ գիւղերը, տեղահանեց Խաղամզի եւ Լենքորանի բնակչութիւնը, ճգնաժամային դարձաւ Ղուբայի հայութեան վիճակը: Մարտին թուրքերը աւերեցին Շամախիի հայկական թաղը եւ 20-25 հայ գիւղեր, որոնց մօտ 25000 մերկ եւ անօթի բընակիչները թափեցին Մազրա եւ ուրիշ ուսական գիւղերը» (**):

«Ատրեքցանցիները պահանջում էին ոչ միայն ամբողջ Ղարաբաղը, Զանգեզուրն ու Շարուր-Նահիջեւանը, այլ եւ Երեւանի ու Էջմիածնի գաւառների մեծ մասը՝ Երեւան քաղաքով հանդերձ: «Հայաստանի մայրաքաղաք կարող է լինել Էջմիածինը» ասում էր շնականօրէն Ուսուպեղզովը՝ Խան-Խոյսեղու եւ Ռասուլ Զատէի հաւանութեամբ: Եւ սրանք դեռ համարում

[*] Վրացիւն «Հայ. հանրապետութիւն», էջ 137:

[**] Նոյնը, էջ 139; ...

էին չափաւորները: Անդին գործում էր Սուլթանովը Գանձակի ու Բագւի Ազգ. Խորհուրդների խան ու բեգ անդամների հետ, որոնցից 30 հոգինոց մի պատուիրակութիւն եկել էր Բաթում եւ համոզում էր թիւրքերին օր առաջ շարժել դէպի Անդրկովկասի խորքերը՝ ազատելու համար Բագւի մահմետականներին բօլշեւիկների եւ հայերի ձեռքից: Ատրեւջանցի թուրքերը անդրկ. պատուիրակութեան մէջ անվերապահօրէն պաշտպանում էին թուրքերին եւ իրենց քայլերը յարմարացնում վերջիններեւ ծրագիրներին» (*):

Ահա թէ ինչո՛ւ, այս օրերուն, այս փաստերուն առջեւ, երբ արդարօրէն պիտի ըմբոստանար հայ կուռղը, հայ առողջ բնագոյն Բագւի մէջ, ուր կացութիւնը բացառապէս հայեշու ձեռքն էր եւ կրնար ու կ'ուզէր վարելի այնպէս ինչպէս վարւեր էին թուրքերը հայութեան հետ, Բագւի հայ Ազգ. Խորհուրդը դեռ կախւած կը մնար արիւնապարտ քաղաքականութեան. —

«Բագւի հայ Ազգ. Խորհրդի հիմնական նպատակներից մէկն էլ թրքա-հայկական յարաբերութիւնների բարւոքումն էր» (**):

Հայը նորէն չէր տեսներ, չէր «նախատեսեր» զալոց օրերը: Հայ ուղեղը այնքան կուրցեր էր, որ չէր ըմբռներ թէ թուրքը ունի մէկ հիմնական ու պարզ ծրագիր եւ իր «բարւոք յարաբերութիւնների» բաղձանքները պիտի խղճէին միայն հայի արիւնով:

Ահա թէ ինչո՛ւ. երբ 1918 մարտ 17ին Բագւի մէջ կռիւր կը սկսի, ներսէն զարնելով՝ փութացնելու համար էնվէրի զինուորներու մուտքը, «Հայ Ազգ. Խորհուրդ»ը զխտնալով մէկտեղ որ ատրեւջանցի թաթարը «շարժւում էր թուրք գործակալների ծրագրով եւ անմիջական աջակցութեամբ, որով Մուսաւաթի յաղթանակը պիտի նշանակէր Թուրքիայի

[*] Վ. Բաղդասարյան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 125:

[**] Նոյնը, էջ 137:

յաղթանակը», Նոյն «Հայ Ազգ. Խորհուրդը այս դէպքերի ժամանակ մնաց բացարձակապէս չէզոք» (*):

Հայ ղեկավարութիւնն էր միայն, սակայն, որ չէր տեսներ ու չէր զգար կատարւած դէպքերը: Հայ մարտիկը, իր առողջ բնազդով — «ամբոխային տրամադրութիւնով» — պայծառ կը տեսներ արիւնոտ վաղը եւ զիտէր գնահատել դէպքերը: Եւ հայ ուղեղին ռճիրը կը քաւէր նետուելով Շահումեանի ուժերու կողքին. որովհետեւ ան կը տեսներ որ «դէպքերը դասաւորւած էին այնպէս, որ կամ բանւորական խորհուրդը պէտք էր յաղթեր կամ Մուսաւաթը» (էջ 140):

Հետեւաբար մէկ անգամ գոնէ հայ սիրտը ըմբոստացաւ հայ ուղեղին դէմ. որովհետեւ ան զիտէր թէ ի՞նչ կը նշանակէ թուրքին յաղթութիւնը:

Ու

«Դէպքերը տարերային մղումով կուի մէջ մտցրին որոշ հայ զօրամասեր, որոնք բանւ. խորհրդի կողմից ուղղւեցին Մուսաւաթական զինւած խմբերի դէմ»: (**)

Մահի ու կեանքի կոիւն է, որ կը մղւի:

Ու կռիւը, երբ դուած է այդ ճակատի վրայ, հայ բը- ազդը իր ակոսներով միշտ ալ յաղթական է ելեր:

Մարտ 17-20:

Երեք օր:

Թրքահայութեան արիւնին մէջ լողացող էնվէրները հե- ռու են դեռ իրենց ազդանշանը գործադրող թախար խուժա- նէն, որի կուրծքին կը զարնէ հայ բազուկը, հակառակ ու ըմբոստ «Հայ Ազգ. Խորհուրդ»ի «բարւոք յարաբերութիւն- ներին» եւ «չէզոքութեան»:

«Մարտ 20ին պարզոււմ է, որ Յեղ. Կոմիտէի զօրքե- րը ամբողջ գծի վրայ առաջ են շարժոււմ, եւ թուր-

---

(*) Վ. Լազեան «Հայ. Համահայեանութիւնը», 140:

(**) Նոյնը, էջ 140:

քերը նահանջում են սարսափահար»։ (էջ 140)

Բագու է Մուրատը։ Երզնկայի մէջ վրէժխնդիր սիրտն ու ձեռքը կաշկանդւած ու վատորէն լքւած, եկած է ազատ թողէ մը ունենալու թուրքին հետ միլիօնով զոհերու արիւնին հաշիւը տեսնելու։

Մուրատները տեսած են արիւնապարտ «Նախատեսքներ»ը 1914ին. կրած են լկուսի տառապանքը Երզնկայի սարերուն վրայ. Բագուն թերեւս մխիթարէ զիրենք։

Բայց հայ ուղեղը յաւիտենական սեւ քարն է դրւած՝ հայ սրբազան բազուկին, ու

«Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ քաղաքում հաւաքւած շատ անկազմակերպ զինւորներ տարերային մղում ունին մասնակցելու կռիւն. Հայ Ազգ. Խորհուրդը որոշեց ամենակտրու՝ միջոցներ առնել, որ Ազգ. Խորհուրդի ենթակայ ո՛չ մի զինւոր չմասնակցի կռիւն։

«Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ կռիւ ժամանակ բազմաթիւ անմեղ (ընդգծումը իմա է. Շ.) թուրքեր ենթարկւում են յարձակման եւ որ այդ կատարւում է հայկական թաղամասում, յաճախ հայ զինւորների կողմից, որոշեց կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել հայ թաղամասերում ապրող կամ ապաստանած թուրքերին Խորհրդի հովանաւորութեան տակ առնելու։ Այս նպատակով որոշեց նշանակել Դ. Ա. նախուսին հոգաբարձու եւ լիազօրութիւն տալ նրան հաւաքելու թուրքերին որոշ ապահով տեղերում եւ խնամել նրանց, մինչեւ որ վտանգը կը վերանայ, որից յետոյ բոլորն էլ կը փոխադրւին թուրքալան մասը։ Այդ նպատակով պէտք եղած զինւորական ուժը Ազգ. Խորհուրդը որոշեց տրամադրել հոգաբարձուին։ Եթէ պատասպարւած թուրքերի վրայ ոեւէ յարձակում չիկ, որոշեց զիմել ծայրայեղ միջոցների կանգ չառնելով նոյնիսկ զէնքի գործածութեան առաջ» (*):

[*] Վ. Բագուան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 141։

Եւ հայ ուղեղի այս որոշումը — մինչեւ անգամ գնդա-
կահարել հայ վրէժխնդիր սիրտը — այն օրերուն է, երբ
հայութեան կէսը բնաջնջւած է, միւս կէսի բնաջնջումի որո-
շումը գործադրութեան մէջ է, ու վայրկեան մը հայ բազու-
կը յաղթական է թուրքին վրայ, եւ

«Մարտ 21ին թրքական մասը ամբողջապէս ծածկը-
ւած էր ծխով. աստիճանաբար սկսեցին դուրս գալ
կանայք, երեխաներ, ծերեր, երիտասարդներ՝ իւրա-
քանչիւրը ձեռքին բռնած փայտի կտոր՝ վրան սպի-
տակ լաթ՝ ի նշան հաշտութեան: Այսպէսով թրքա-
կան համարեա ամբողջ մասը դուրս եկաւ ու յայտ-
նեց հնազանդութիւն» (*):

Ու էրզրումի փորձէն յետոյ, Բագուի մէջ

«Հայ Ազգ. Խորհուրդը ազատեց բազմաթիւ մահմե- տականներ, որոնց պահեց մի քանի օր, կերակրեց եւ ապահով վերադարձրեց իրենց տները: Այդ մահմե- տականները զետեղւած էին հետեւեալ վայրերում.—	
Մայիլեանների թատրոնում	3500 հոգի
Ռեկորդ թատրոնում	2690 »
Ռամզէյ թատրոնում	579 »
Եւխմօֆի կրկէս թատրոնում	800 »
Վոլգալնայա եւ Տելեֆօնիայա	
փողոցի անկիւնի տանը	58 »
Բուդաղեանի դպրոցի շէնքում	218 »
Միրոնովի բաղնիքում	306 »
Մոսկովեան բաղնիքում	263 »
Ութերորդ միլիցիատանը	117 »
Եօթներորդ միլիցիատանը	72 »
Մալայա-Մորսկայա փողոցի թ. 18 տանը	95 »
Երկրորդ գիմնազիայում	201 »
Հայոց կուլտուրական միութեան տանը	18 »
Քաղաքային սալլանոցում	2530 »
Իններորդ միլիցիատանը	200 »
Հայկաւանում	79 »
Գումար	11726 »

[**] Վրացեան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 142

«Մօտ 1500 մարդ էր. ապաստանել էր հայերի մասնաւոր տներում: Բազւի հայութիւնը կարելի է ասել փրկեց Բազւի թուրքերի ամբողջ մտաւորականութիւնը»: (*)

«Հայոց Ազգ. Խորհուրդ»ի ջեմսթրմենութիւնը անգոր էր, սակայն, փոխելու անատուցուի թուրքին եւ ատրեքջանցի թաթարին իրար միանալու ուխտը, որ տեղի պիտի ունենար հայ դիակներու վրայ:

Ու Բազւի «ապաստանւած» թաթարը ներսէն, էր չլուծ «ապահովւած» թուրքը դուրսէն կոխկրտելով Մուրատներու դիակները միացան իրար, սեպտեմբեր 16ին:

Բայց դեռ սեպտ. 15ին իսկ, օր մը առաջ Էնվէրի զօրքը մտնելէն, նոյն «կերակրւած ու ապահով իրենց տեղերը վերադարձւած» թրքութիւնը

«Քաղաքում սկսում էր Մեծ եղեռնը: Մահմետական խուժանը թափւում էր ամէն կողմից»:

«Հասան Ատրեքջանի կառավարութեան ներկայացուցիչներն էլ: Եւ երեք օր շարունակ, ամէն կողմ, կատարեց սպանութիւն, թալան, բռնաբարութիւն եւ աննկարագրելի զազանութիւն: Էնվէրի եւ Թալէաթի աշակերտները սերտում էին իրենց վարպետների տըլւած դասերը»:

«Սպանւածներ	3586 հոգի
Գերւածներ	4246 »
Բանտարկւածներ	253 »
Առեւանգւածներ	1142 »
Բռնաբարւածներ	572 »
Մեռածներ զանազան վայրերում	10235 »

«Զոհերի համագումարը Բ. Խշխանեանը ցոյց է տալիս 29,060 հոգի, Բազւի 89,541 հոգի հայ բնակչութեան 32,45

(*) Վրացեան «Հայ. Համապետութիւնը», 143:

տոկոսը: Հայերի նիւթական կորուստը Իշխանեանը հաշոււմ է 945,724,017 ռուբլի»: (*)

Ու երբ սեպտ. 15ին բազւեցի թաթարը կըսկոէր իր արինատոնը եւ սեպտ. 16ին կուգար կը միանար անոր անատօլցի թուրքը, մէկ միլիօն արիւնի մէջ մարզւած, ու «հայերը Ատրեքջանում դըւեցին օրէնքից դուրս».

Սեպտ. 15ի առաւօտեան, Ազգ. Խորհուրդի անդամները, ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներն ու ղեկավարները. զինուորներն ու բնակչութեան մի մասը, նաւերով հեռացան Բագից՝ ոմանք դէպի Պարսկաստան՝ ոմանք դէպի Պետրոփսկ, ոմանք Կրասնովոդսկի կողմը»: (**)

Բագի փողոցներուն մէջ հայի արիւնը կը հոսի գ' տի պէս Ազգ. Խորհուրդի «պահպանած» թուրքին ծեռքով ու նոյն Ազգ. Խորհուրդի անդամները կը ծածկէին Կասպից ծովի ալիքներուն ետեւ:

Ինչ արդարութիւն...

Հարց տային զոնէ Ազգ. Խորհուրդի անդամները իրենց. —

«Դեռ չի՞ բաւեր այսքան արիւն «բարւոյ յարաբերութիւնները» ոճրագործութեան համար»:

Բայց այդ պարագային Ազգ. Խորհուրդի նախագահը ներքին գործերու նախարար չախտի դառնար:

---

[*] Վրացեան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 151

[**] Նոյնը, էջ 151:

“Զ Ի Ն Ա Դ Ա Դ Ա Ր,,

Հայաստանի Հանրապետութիւն:

Ու կարծեցինք, հաւատացինք, թէ յաղթեցինք:

Եւրոպական յանձնախումբեր, օտար «բարեկամներ մեզի շատ ահաւոր մէկ յայտնութիւն ըրին, այն թէ «Այն ես-դեր, որոնք կ'ուզեմ, այն հոպերուն վրայ մեկ հաս հայ չկայ...»

Եւ այս յայտարարութիւնը ժխտումն էր «մեռածներն ալ համբելու» խոստումներուն եւ դատաւճիոր «քաղաքականութիւն—վրէժ» ուղեղին:

Որովհետեւ իրականութիւնը կ'ըսէր, թէ Հասքէլներու ճամբային վրայ, աւերակներու մէջէն ոչ մէկ հայկական մեռել ոտքի էր կանգնեց, մինչդեռ քարերու ետեւ դիրք բռնած թուրքեր զոնուներ էին, որ գնդակով խօսեր էին պարտութեան իսկ օրերուն:

Այս փաստը հռչակումն էր հայ պարտութեան, թուրք յաղթութեան հայ-թրքական կռիւին մէջ, թուրքիզմի ճամբային վրայ:

Իսկ հայ ուղեղը այս անգամ ալ չըմբռնեց իր երեսին նետած դատաւճիոր, որի շեշտը ամպրոպային էր անկարելի խղճելու համար Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի եւ ուրիշներու յաղթական «մարտ»երուն մէջ:

Հայ ուղեղին ականջներն էին խուլ սակայն:

Ու հագիւ կծկտած ափ մը հողի վրայ, ան չալիտի ըս-

կըսէր մէկ միլիոն արիւնին տապանազիր «ներումի ու եղբայրութեան» յանկերգը կրկնել, երբ զիտէր, թէ

«Շարուր-Նախիջեւանի գաւառներուն մէջ կարծես զետնին տակէն կը բուսնէին թուրք սպանները եւ չափուշները, որոնք տեղացի ժողովուրդէն բանակներ կը կազմեն եւ առաջին առթիւ այդ գաւառներու հայ բնակչութիւնը փնացնել կը ձեռնարկեն: Գիւղեր, քաղաքներ կ'աւերեն եւ հազարաւոր հայեր կը կոտորեն:

«Վրայ կը հասնի Խալիլ փաշայի տանկական բանակը եւ դուրս կը քշէ գլխաւոր կէտերուն տիրապետող հայերը եւ կը հաստատէ տանկի իշխանութիւնը այդ գաւառներուն մէջ:

«Տանկի զօրքը իր սուիներով բռնած էր Շարուր-Նախիջեւան մինչեւ Զանգեզուրի լեռները: Հայեր տեղահան եղած էին եւ նորաստեղծ հայկական կառավարութիւնը Բաթումի մէջ վաւերացուցած էր Նախիջեւան-Շարուրի կորուստը, յօգուտ թուրքերուն:

«1919ին կարծես Դաշնակցութիւնը հասած էր իր նպատակին եւ տապալած թուրք-թաթարական քաղաքականութիւնը:

«Բայց հեռացող թուրք բանակը իր ետեւը թողած էր համաթուրանականութեամբ թրծւած թաթար ժողովուրդը, թողած էր իրը ղեկավար հարիւրաւոր սպաններ, չափուշներ եւ անսպառ ռազմամթերք:

«Ատրրեջանի հանրապետութիւնը չի ճանչնար Նախիջեւանի կցումը Հայաստանի, եւ պարսկական հողերէն եւ ուրիշ այլ ճանապարհով դրամ ու զէնք, ղեկավար ու զօրք կը փոխադրէ Նախիջեւան-Շարուր եւ ապստամբութիւններ կը կազմակերպէ:» (*)

Իր աչքերուն առջեւ կը տեսնէր Բէօյլիւր-Վէլսին եւ մին-

(*) Ռուբէն «Շարուր-Նախիջեւան եւ քուրդ-թաթարական բազմաթիւութիւնը» (ԳԻՕՇԱԿ, Մեյս. 1925)

չեւ Իգդիրի խրամատները, ուր բոլոր ձեւերու մէջ կ'արտայայտէր թուրքիզմը եւ աննահանջ կը ծգտէր իրագործել իր ուխտը. — ջնջել մնացած բոլոր մը հայութիւնը, վերջնել ափ մը հայ հողը, որ կը բաժնէր թուրքիզմի երկու առաջնագոյն եղբայրները — թուրքն ու թաթարը:

Ան գիտէր միլլիական պիտակով խրտող թիւրքիզմի մասին: Ծանօթ էր էրզրումի կօնգրէին (1919 Յուլիս 10 — Օգոստ. 7) որ թուրքերու կամքն ու քաջութիւնը կը հռչակէր աշխարհի:

Ան կը ճանչնար «Ազգային Ուխտը», որի առաջին յօդաւածով իսկ թիւրքիզմը կը դաւանէր «մահ ոեւէ Հայաստանի»:

Ան տեղեակ էր Սվազի կօնգրէին (1919) եւ անոր որոշումին. — «Ընդհանուր յարձակում Հայաստանի դէմ:»

Ու այս թիւրքիզմն էր որ արինախանձ իրար կ'արծագանգէր Հայաստանի երկու կողքերէն, Բագուէն Անգօրա, մինչեւ Պոլիս: Անոր արծագանգը աշխարհը կը լսէր, անոր շարժումները աշխարհը կը տեսնէր:

Անգօրան նշան կուտար. Պոլիս ծայն կ'առնէր ու կ'արծագանգէր Բագուն:

Թիւրքիզմը իր խօսքը կը պահէր. ցոյց կուտար իր «կամքն ու քաջութիւնը» Դաշնակիցներու ուժին կեդրոնը — Պոլիս:

Պօլսի համալսարանի միտինգին մէջ, (1920, Յունվար 29) Աքչուրա Ատորեջանի անկախութիւնը արծան կը կանգնէր Տարտանէլի թուրք շէհիտներուն ու հայի արինով կը թքնէր Պօլսի տէրերուն — Դաշնակիցներու — երեսին. — «Maks k' n'izyagvnehl Zayastanir, qur 'Bacenak'ihgnetir k'ogben ijer p'umf k'angeghenehl երկու եղբայր հասածներուն, Անասուրի եւ Կովկասի քրտութեան միջեւ...» (*)

Եւ Բագուն, կանաչ թէ կարմիր, կ'արծագանգէր. — «հասած է վրէժի ժամը...»

Դեռ շատ ժամանակ չէր անցեր այն օրերէն (1918 Մա-

(*) Զաքեւանդ «Անկախ եւ Միացեալ Թուրքիա» էջ 172:

Յիս 11), որ պահանջեր էին Սուրմալուն, Շարուրն ու Նախիջևանը, Երեւանի, Էջմիածնի եւ Ալեքսանդրապոլի գաւառներուն մեծ մասը: Իսկ թաթարները՝ Ղարաբաղը, Ջանգեղուրը, Դարալագեազը, Բասար Գէջէր եւ Երեւան քաղաքը: Այս երկէ էր:

Միլլի բանակը իր առջեւ թիւրքիզմի ինչ վախ ունէր այլեւս, մանաւանդ որ գիտէր թէ «1918ի վեց ամսուայ ընթացքում, սովից ու հիւանդութիւններից Հայաստանում մեռած էր մօտ 180,000 մարդ»: (*)

Ձէ՞ որ իրենց անշեղ գիծով, դէպի «Ազգային Ուխտ», կտրեր էին հետեւեալ համբան Անատոլիէն ու Ատրեքսանէն, եւ այդ այնքան կարճ ժամանակի մէջ:

«Թիւրք զօրքը ներս է խուժել Փամբակի շրջանը 1918 թ. մայիս 20ին: Այդ զօրքը Ջաւիդ բէյի 11րդ Դիվիզիան էր, որի շարքերում մեծ թիւ էին կազմում քիւրդ զինւորները: Ղարաքիլիսա հասնելուն պէս նրանք սկսում են կոտորել հայերին: Կոտորածները բնաւ անկարգ, պատահական ընդթ չեն կրել, այլ եղել են ծրագրւած ու կազմակերպւած եւ տեսել են պաշտօնապէս երեք օրեր:

«Ընդհանուր առմամբ Ղարաքիլիսայի շրջակայքում զնդակահարւած են մի քանի հազար մարդ: 3000-ից պակաս չէ այդ թիւը, թէեւ ոմանք հանում էին մինչեւ 7000ի: Այս թւի մէջ չեն մտնում սպանւած տեղացիները՝ 1470 հոգի: Այս ձեւի կոտորածներ են տեղի ունեցել նաեւ Համամլուում, Հաջիգարայում, Դարբագում, Ղչլաղում եւ Եղարլուում: Արեւմտեան Փամբակի գիւղերից գերի են առել հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք գրեթէ բոլորը ոչընչացել են քաղցից, ծեծից եւ ուժից վեր աշխատանքներից՝ էրզրումի շրջանում: Սակաւաթիւ վերադարձողները պատմում են, որ նրանց լծում էին սայլերի

(*) Վ. րացեան, «Հայ. Հանրապետութիւնը», էջ 169

և քշում երկաթէ ճիւղտներով: Էրզրում քշած 8000 գերիններից — Շիրակից ու Փամրակից — վերադարձել են միայն մօտ 600 հոգի»(*):

«1919 թւականի Հայաստանի ներքին կեանքի ամենացաւոտ երեւոյթը մահմետական հակապետական շարժումներն էին՝ կազմակերպւած Թիւրքիայի եւ Ատրեքեջանի ձեռքով Հայաստանի անկախութիւնը խորտակելու դիտաւորութեամբ:

«Հայաստանի հանրապետութեան գոյութեան առաջին օրից իսկ երկրի ներսը ապրող եւ Ատրեքեջանի ու Թուրքիոյ մահմետական տարրը թշնամական դիրք բռնեց դէպի հայ պետականութիւնը: Ներքին թրքութիւնը չէր ուզում հաշուել Հայաստանի անկախութեան հետ եւ ձգտում էր միանալ կամ Ատրեքեջանի կամ Թուրքիայի: Ատրեքեջանն ու Թուրքիան էլ, իրենց հերթին աշխատում էին միմիանց ձեռք մեկնել. միանալ Հայաստանի վրայով: Միութեան կամուրջ պէտք է լինէր Ղարաբաղ-Ջանգեզուր-Նախիջեւան շերտը, թերեւս, եւ Սուրմալուն ու Կարսը:

«Հայաստանի հողի վրայ կար «Արաքսեան հանրապետութիւնը», որի մէջ մտնում էին Սուրմալուն, Ջանգի եւ Վէդիբասարները, Միլին, Շարուրն ու Նախիջեւանը՝ Նախիջեւան կեդրոնով: Այդ հանրապետութիւնները պահում էին սեփական «բանակներ», զինւած թիւրքական թնդանօթներով, զնդացիներով ու հրացաններով, թիւրք սպաների ու չավուշների հրամանատարութեան տակ: Ատրեքեջանը հայթայթում էր նրանց դրամը: Թիւրքիան ու Ատրեքեջանը ուղղութիւն էին տալիս նրանց գործունէութեան» (**):

«Հայաստանը ներսից պայթեցնելու մասնաւոր մեծ ճիգ էր թափում Ատրեքեջանը, որը 1919 թ. մարտին ղիւանազիտական ներկայացուցչի պաշտօնով Ե-

[*] Վ. Էսաեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 179

(**) նոյնը, էջ 26±

րեւան ուղարկեց իր մոլեռանդ համաքիւրհապետ գործիչներից մէկին՝ Խան Թեքինսկիին՝ պաշտօն տալով նրան՝ Հայաստանի ներսում մահմետական խնդրութիւններ կազմակերպելու:

«Ապրիլ 10ին Թեքինսկին մանրամասն տեղեկութիւններ է հեռագրում Բագու՝ հայկական բանակի մասին:

«Ապրիլ 29ին հեռագրում է. եթէ Նախիջեւանը դիմադրութիւն ցոյց տայ հայկական զօրքերին, կառավարութիւնը ի՞նչ օգնութիւն կը հասցնէ, զօրք կ'ուղարկէ, թեկուզ կամաւորների անւան տակ»:

«Ապրիլ 30ին, հետները մեծ զումարներով երեւան են հասնում Ատրբեջանի գործակալներ՝ Նախիջեւանի եւ Մակինսկի՝ Նախիջեւան գնալու համար:

«Մայիս 5ին, Խանխոյսկին հեռագրում է. — «Անյապաղ կապ հաստատեցէք Կարսի հետ: Յոյց տէք նրան ամէն աջակցութիւն, իմացէք ի՞նչ կարիք ունի, հեռագրեցէք մեզ որ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնենք»:

Մայիս 10ին Թեքինսկին հեռագրում է. — «Անհրաժեշտ է Հայաստանի համար վտանգ ստեղծել Շարուր-Նախիջեւանում: Գործը կազմակերպելու համար անյապաղ պէտք է դրամ բաց թողնէք: Իմ ձեռք առած միջոցնե ի շնորհիւ Շարուրը, Նախիջեւանը եւ Օրդուբաթը միացել են եւ մշտական յարաբերութեան մէջ են ինձ հետ»:

«Յունիս 11 Շարուր-Նախիջեւանի շրջանը ունի մօտ 6000 կիսականոնաւոր զօրք՝ ծիւղորով, թնդանօթով եւ գնդացիրով: Պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ զինւած ուժերի թիւը կարող է հասնել մինչեւ 10,000»:

«Յունիս 22 — Թւում է, որ այժմ Ատրբեջանը Հայաստանից բացի՝ ուրիշ թշնամի չունի. ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձնել: Պէտք է քիւրտ Սմկոյին քաշել մեր

կողմը, որի համար լիազօրութիւն եմ խնդրում ինձ, զինւորական կցորդին հարց ու փորձ արէք Սմկոյի մասին»։ (*)

«Եւ, յիրաւի, Բէօյիւք Վէդիի (**) սզդանշանի վրայ գլուխ բարձրացրին եւ Շարուր ու Նախիջեւանի թուրքերը: Յուլիսի կէսերին շտապով Շահթախթ հասաւ բանակի զնդապետ Խալիլ բէյը, թիւրք սպաների եւ 2-3 հարիւր ասկերաների հետ եւ անցաւ մահմանական շարժման գլուխը: Եւ յուլիս 20-21ին. միաժամանակ, ապստամբութիւն ծագեց Շարուր-Նախիջեւանի բոլոր կողմերում» (***):

1919 օգոստոս 28ին Բագւի «Ատրբեջան» թուրքերէն թերթին մէջ Ռասուլ Զատէն կը գրէր. —

«Ղարաբաղը, մեր հայրենիքէ այդ սիրուն վարդը, ազատեց մեր յամառ դրացիների ոտնձգութիւններից, որոնք ուզում էին մեզ նեղ դրութեան մատնել: Հայ ժողովուրդը ընդունեց Ատրբեջանի գերիշխանութիւնը:

«Նախիջեւանը, որ իր բնական պայմաններով իսկապէս «Նախարջիհոն» (աշխարհի զարդանկար) է եւ անշաժան մասը Ատրբեջանի, շնորհիւ իր հերոս ու անձնէր զաւակների հայրենասիրութեան, օգտեց ապստամբելու իրաւունքից՝ (ընդգծ. իմս է.) միաձայն համար հայրենիքին, որից բաժանուել էր խաբ-

---

[*] Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 264—267

[**] Ահա այս Բէօյ Վէդիին է, որի քրտւթեան դէմ առնուած խիստ քայքայեալ ու խառն զորքերու վարժարանի երեք էս-էր հայ պատգամաւորները ներքին գործերու նախարարին հարցապնդում կ'ուղղէին. — «Տեղեակ է նախարար, որ քիւրճ խաղաղ ժողովուրդ է կոտորուած Եւեանից բանի մը վերտ հեռաւորութեան վրայ:» Ու Ասրբեջանի քիւրճիները իրենց աղաղակին ու բաղբերուն վրայ կը բռնէին Եւեանի հայ պատգամաւորները: Թեքինակի եւ հայ պանգամաւոր . . .

[***] Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 269—270

ւելով: Նախիջեւանը իր սահմաններից դուրս շարտեց
ըննագրաւող Հայաստանի բանակը:

«Գալով Զանգեզուրին, որ ցաւ է դարձեալ մեզ
համար եւ մէջտեղը կա գնած է սպառնալով մեր նը-
պատակներին — կարող ենք յոյս ունենալ, որ նա էլ
մօտ ժամանակում կը դուրս անկնաս դրութեան մէջ
եւ որ Առտարա գետից եւ Սամուրի կամուրջից ըս-
կըսած մինչեւ Արաքս գետն ու Զուլփայի կամուրջը
կը բացուի անարգել մի ճամբայ: Այդ նշանակում է որ
այս կերպով Արքեջանի հողային պահանջների կա-
րուոր մասը լուծում է ստացել» (*):

Ատրքեջանը Թուրքիայէն բաժնող 40 վերստի
մօտ հողային շերտ մըն է մնացել, ատոր է որ կ'ակ-
նարկէ ու կը ձգտի Ռասուլ Զատէն, որպէսզի գրէ
«հողային պահանջների ամբողջը լուծում է ստացել»:

Եւ թիւրքիզմի հետապնդումն է այդ, որի համար Վը-
րացեան կը գրէ «Ղարաբաղից յետոյ Զանգեզուրը...»

«1919 թ. սեպտ. 7ին Ատրքեջանի Գլխ. Սպա-
յակոյտի պետը հետեւեալ գաղտնի մտքերն էր թե-
լադրում Ղարաբաղի ընդհ. նահանգապետ Սուլթանո-
վին. — «Ղարաբաղի հարցի խաղաղ կարգադրութիւ-
նը հարկադրում է մտածել, որ Զանգեզուրի գաւառի
կցումը տեղի կ'ունենայ առանց զինւած կուի. որով-
հետեւ նրա հայ ազգաբնակչութիւնը, նախիջեւանի
փլուզումից յետոյ, դուած է երկու կրակի մէջ եւ հա-
զիւ թէ համարձակի դիմադրելու մեզ:

«Ղարաբաղի վերջնական կորուստի հետ հայերը
չեն կարող հաշտել, եւ անկասկած, կ'աշխատին օգ-
տագործել ամէն յարմար առիթ կորուստը յետ դար-
ձընելու նպատակով: Այդ բոլորը մեզանից կը պա-
հանջէ, զօրաշարժի դէպքում, զօրքեր թողնել նա-
քենդում, իսկ ապագային նաեւ Դօրիսում՝ հայերի

(*) Վրացեան «Հայս ստանի Համրապետիւն» էջ 194

վրայ հսկելու համար: Այդպիսով Ղարաբաղը կարող է մեր ոչ-մեծ բանակից բաւական զգալի ուժեր գրաւել ճակատից: Սակայն, կան միջոցներ Ղարաբաղի պահպանութեան համար ոչ միայն ղաշտային զորքերը չթուլացնելու, այլ ճակատի վրայ կենդանի ուժ էլ հանելու նրա խորքերից՝ թողնելով բաւականաչափ զօրամասեր Ղարաբաղի բնդի. նահանգապետութեան շրջանի կարգի ապահովութեան համար:

«Այդ նպատակով հարկաւոր է օգտագործել բրդական հիանալի մարտական ուժը, կազմակերպել նրանց հետ հետեւակ ու ծիաւոր մասեր «Համիտիէ» գնդերի օրինակով, որոնց գործնական օգտակարութիւնը փորձւած է թիւրքերի կողմից վերջին պատերազմի ընթացքին: Բրդական գնդերի անվեհեր գործունէութեան մասին փոքր-ասիական, պարսկական եւ Միջագետքի ռազմաճակատներում միածայն խօսում են պատերազմի բոլոր մասնակցողները:

«Թիւրք զօրամասերի խաղաղ ժամանակի շարքեր ստեղծելու համար ենթադրւում է կազմակերպել բրդական ծիաւոր գունդ եւ մի հրացանածիզ գումարտակ, որը պատերազմի ժամանակ կը վերածւի 4 գումարտակի: Զինապարտ տարիքի բրդերը զինուորական պարտականութիւն կը կատարեն իրենց մասերում»: (*)

«Թիւրքիայի եւ Ատրեքջանի միացման մէկ օղակն էլ Գողթն գաւառակն է՝ հազիւ 20-25 գիւղ ունեցող հայկական մի շրջան՝ կծկւած Ալանգեոզ ու Ղազանգեոզ բարձրաբերձ լեռների եւ Արաքսի միջեւ: Գողթնը եւ Արեւիքը զատում են Ատրեքջանը Նախիջեւանից: Վերացնել մէջտեղից այս հայկական շրջանները, նշանակում է բանալ ուղիղ ճանապարհ Բազէի, Անգորայի եւ Պօլսի միջեւ: Ուստի տարօրինակ չպիտի

(*) Վ. Բաղդեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 295—296

թւայ այն յամառութիւնը, որով թիւրք-ատրքեջան-
ցիները, ամէն առիթով, աշխատում էին զրաւել
Գողթնը:

«Երբ Բաթումի դաշնագրից յետոյ, թիւրքերը ե-
կան Նախիջեւան, նրանց առաջին գործը եղաւ Գող-
թնի նաւնումը. 1918 թ. յուլիս 25ին թուրք զօրքե-
րը մտան Ագուլիս:

«Օդոստոս 8ին Կովկասեան իսլամական կառա-
վարութեան կողմից Օրդուբաթ քաղաքի եւ շրջանի
զինւորական կառավարիչ նշանակեց թիւրքական
բանակի սպայ Խալիլ բէյը, որը իր ձեռքին տակ ու-
նէր 5-6 թիւրք սպաներ, 12 թնդանօթ, 20-22 զնդա-
ցիւր եւ 1000ի չափ տեղական թաթար զինւորներ»:(*)

«Դեկտ. 18ին Օրդուբաթի եւ շրջանի զինւած
թուրքերը յարձակեցին ու սկսեցին թալանել ներքին
Ագուլիսը:

«Դեկտ. 25ին Վ. Ագուլիս եկան Օրդուբաթի շէյ-
խըն ու գաւառապետ Թալիրովը: Սրանց հասնելուց
մի ժամ յետոյ քաղաքում լսեց հրացանածգութիւն
եւ աղմուկ. թուրք զինւած խուժանը թալանում ու
կոտորում էր հայերին: Գիշերը հրդեհը բռնեց ամբողջ
քաղաքը: Առաւօտեան, գաւառապետ Թալիրովը յայ-
տարարեց, որ ինքը գնում է Օրդուբաթ՝ դիմաւորե-
լու համար Խալիլ փաշային: Այնտեղից կը յայտնէ,
թէ ո՞ւր պէտք է ուղարկել հայ գաղթականներին:
Նրա գնալուց յետոյ, ժամը 12ի մօտերը, յայտա-
բարեց որ կարգադրութեան համաձայն, հայերը պի-
տի ուղարկւին Ցղնա եւ որ նրանց ուղիկցելու է ինչ
որ մի Սաթթար (Դոնիս գիւղացի, յայտնի աւագակ,
տաժանակիր աշխատանքից փախած):»

«Նոյն օրերին Հայաստանի կառավարութիւնը
Բագւից տեղեկութիւն ստացաւ, որ այնտեղ արտաքին

---

[*] Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 305

գործոց նախարարի օգնական իսան Թեքինսկիի (Երեւանի երբեմնի դիւանագիտական ներկայացուցիչը) նախածնունութեամբ յատուկ խորհրդակցութիւն է կատարել, որին մասնակցել էին եւ Ուսումօգնական ու իսան խոյսկին եւ որտեղ մշակել էր Հաբաւ. Զանգեզուր, Գողթն, Օրդուբաթն ու Նախիջեւանը Ասրբեջանին ու Խուրթիային հաւասարիմ մարտական մասնակցանք տարրերով բնակեցնելու եւ այդ նպատակով առաջին հերթին, «Նախիջեւանի օրջանի հաբաւային մասը հայ տարրերից մատրագործելու» ծրագիրը: Ազուլխի կոտորածը այս ծրագրի սկզբնական քայլն էր: Ներքին Ազուլխում կոտորեց մօտ 400 մարդ, վերին Ազուլխում 1000: Ողջ մնացին միայն մի քանի տասնեակ կանայք ու օրիորդներ, որոնք նէր տրեւցին թիւրք սպաներին եւ կոտորածի ղեկավարներին. այսպէս, վաճառական Փանեանի 16 ամեայ զեղեցկունի աղջիկը բաժին հասաւ Եգիպտէի:» (*)

«1920 տարւայ սկզբին դեռ եւս Կարսի մահմետական շրջաններում նկատուում էր տատանում. թիւրքերի եւ ասորեբջանցիների զրդումով դէմ էին հայերին: Յունվար 1-ին. Զարուշատի, Աղբաբայի եւ Զըլդըրի ներկայացուցիչները ժողով գումարեցին Գեղարչին գիւղում եւ որոշեցին 1) դադարեցնել առեւտրական եւ ամէն յարաբերութիւն հայերի հետ. 2) արտաքսել հայկական իշխանութիւնը եւ կազմել տեղական իշխանութիւն՝ Ասորեբջանից ստացւած դրամով. 3) 18—40 տարեկանների զօրակոչ անել եւ մարզել թիւրք սպաների ղեկավարութեան տակ. 4) երկաթուղու եւ Ղըզըլ Զախյախում ղնել սեփական բանակներ:

«Յունվարի կէսերին, Զարուշատ եկան մի քանի Ասորեբջանցի սպաներ նազարալիեւի գլխաւորութեամբ,

[*] Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 308—309

խոշոր գումարներով, եւ սկսեցին հայկական յարձակումները:

«Յունւոյս 20ին, Իրիշ գիւղում սպաննեցին 8 հայեր: Յունւ. 24ին, Ջարուշատից եւ միւս շրջաններից դուրս քլեցին հայ պաշտօնէութիւնն ու միլիցիան: Թւրքերը դիրքեր գրաւեցին Ջուրղունայում եւ դէպի Արտահան ուղղեցին 500 ծիւղեր: Յունւ. 27ին, 400 զինւած թիւրքեր գրաւեցին Շայնալար գիւղը: Ջարուշատը, Աղբաբան եւ Ջըլղըրը ապստամբեցին Հայաստանի դէմ» (*):

«1920 թ. ամառը մի քանի շրջաններ՝ Ջանգիրասար, Վէդիբազար, Ջուլ, Կողբ եւ այլն — էլ չենք խօսում Շարուր-Նախիջեւանի մասին — մնում էին Հայաստանի իշխանութեան ժամանակ ապստամբ վիճակում. ոչ միայն չէին ճանաչում նրան, այլեւ անվերջ յարձակումներով, սպաննութիւններով ու թալանով դժւարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման եւ վերաշինութեան գործը: Շարուր-Նախիջեւանում իշխանութիւնը փաստօրէն անցել էր Անգորայի զինուորական գործակալ Խալիլ բէյի ձեռքը: Սրա ազդեցութիւնը տարածւում էր եւ Վէդիբասարի ու Ջանգիրասարի վրայ, որոնք ամրացւած էին ոչ միայն տեղական այլ եւ թիւրք ասկերներով: Ջանգիրասարում փորւած էին անառիկ դիրքեր: Իլսի Դօբուդի գիւղում դրւած էր թնդանօթ: Ռազմագիտական կարեւոր դիրքերը բռնւած էին զօրամասերով եւ զընդացիրներով: Գլխաւոր կէտերը միացւած էին հեռախօսով: Թիւրքիայից ստացւում էր մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Ջինուորական տեսակէտից, շատ լաւ կազմակերպւած ու ամրացւած էր եւ Բէյօլիւք Վէդին: Այս բոլոր շրջանները միասին

(*) Վ. Բաղեմ, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 338

կազմում էին «հաբալ-արեւմտեան Ատրեքջան»ը, ուր իշխանութիւնը խառն էր թիւրք-ատրեքջանեան» (*):

«Ատրեքջանցի բօլշեւիկներն էլ, մուսաւաթականներն եւ իթթիհատականների պէս, աշխատում էին Ատրեքջանը կապել «յեղափոխական» Թիւրքիային, ինչպէս եւ թիւրքերը ջանք էին թափում Ատրեքջանը պահել իրենց ազդեցութեան տակ եւ օգտագործել իրենց քաղաքական նպատակների համար: Դարձնում համաթիւրքական գործունէութեան յենարան կովկասում եւ Թիւրքեստանում» (**):

«1920 թ. ապրիլ 15ին, էրզրումում, Ատրեքջանի զինուորական նախարարի օգնական զօր. Ալի Աղա Շիխլինսկիի եւ թիւրքական 15րդ բանակի հրամանատար Քնազիւմ Գարաբեքիր փաշայի միջեւ կնքեց համաձայնագիր, որի 7րդ յօդուածը կ'ըսէ. —

«Անատոլիայի եւ Ռումելիայի Իրաւունքների Պաշտպանութեան կօմիտէն վճռականօրէն խոստանում է, որ այն դէպքում, երբ Հայաստանը յարձակում գործէ Ատրեքջանի վրայ, եւ Ատրեքջանի կառավարութիւնը վճռականօրէն խոստանում է, որ այն դէպքում, երբ Թիւրքիայի արեւելեան շրջանները կը տրւին եւ կը միացւին Հայաստանին, — այս երկու դէպքում էլ համաձայնութեան եկած երկու կողմերն էլ պաշտպանելու են միմիանց շահերը եւ գործելու են որպէս միացած բանակ»:

«Այս համաձայնութիւնը պիտի փոխարինէր 1919 թ. նոյեմբեր 29ին Պօլսում կնքւած, թիւրք-ատրեքջանեան գաղտնի դաշնագիրը» (***):

[*] Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 372

[**] Նոյնը, էջ 400—401:

(***) Պօլսի այս գաղտնի դաշնագիրը կնքւած էր Ասրբէջանի պատերազմի Քերիմովը եւ Քեմալի ներկայացուցիչ Ջեվմս բէյի միջոցով, եւ կը

«Այս համաձայնութեան առթիւ էր, որ Քեազիւմ Գարաբեքիւրը գրում էր իր մի նամակում. «Մեր, Ատորբեջանի եւ բօլշեւիկների միջեւ կնքւած պայմանների հիման վրայ, մեծ թիւ մեր սպանների, բժիշկների եւ պաշտօնեաների գնացել են Ատորբեջան» (*):

Ռուսաստանի զանազան կողմերից՝ Դրիմից, Կազանից, Ուֆայից, Թիւրքեստանից խումբ-խումբ ուղարկում էին մահմետական երիտասարդներ եւ մրտցըւում բանակը: Սալիլ փաշայի տրամադրութեան տակ էին եւ Սիբիրից վերադարձող թիւրք գերիները, կարգապահութիւնը «խլամ բանակում» շատ դաժան էր: Զօրամասերը պատրաստուում էին արագութեամբ, այդ բանակով Սալիլ փաշան Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի վրայով, պիտի անցնէր Թիւրքիա» (**):

Իսկ Գարաբեքիւրի բանակը կազմ ու պատրաստ, «ընդհանուր յարձակում Հայաստանի դէմ» որոշումը կը գործադրէր իրականացնելու համար «Մահ Հայաստանի եւ հայութեան» ուխտը:

Ու կը քալէր այդ բանակը Հայաստանի վրայ, հայութիւնն առած կանաչ-կարմիր կրակի մէջ: Կը գրաւէր անգամ մըն ալ Կարսն ու Ալեքսանդրապօլը. չմոռնալով երբեք որ իր ծրագիրին համար հողա ին նւաճումները արժէք են միայն հայի փիղիքական բնաջնջումով: Աւերին արժէքը կոտորածով պէտք է չափել: Սա թիւրքիզմի տակտիկն է, դարեւրու փորձառութենէն առած:

Ահա թէ ինչո՞ւ «Թուրքիա իր գաղափարականի ճամբուն վրայ կատարած հողային նւաճումներուն աղընթեր,

«Բանադէր 1— օգնել իրարու հողային ամբողջութիւնը պահպանելու, 2— Ասրբեյան յանձն կ'առնէր դաշինք կամ համաձայնութիւն չկնքել ոչ ռի հետ, առանց Թուրքիոյ հաւանութեան եւ 3— բուրժ սպաները պիտի մարզէին ագերի բանակը: (Զարեանդ, էջ 109)

(*) Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 401

(**) նոյնը, էջ 403

էր մոռնար նաեւ ազգագրական նւաճումը — ձեռք բերած
ամէն մէկ թիզ հողի կատարեալ քրեացումը»(*):

Ինչ զինադադար...

*
* *

Ու այս բոլորը երբ տեղի կ'ունենային մեր աչքերուն
առջեւ հայ ուղեղը մէկ կողմէն «հայ-թուրք եղբայրութեան»
քարոզներով թրքութիւնը դաստիարակելու վարժապետա-
կան դերն էր առեր, միւս կողմէ ներուպացի դիպլոմատներու
«Բէմալը հասարակ աւազակ է ու միլիթութիւնը աւազակա-
յին մէկ արտայայտութիւն» խօսքերը կը կրկնէր, ըսելու
համար եաթաղանը վիզին՝ հայ ժողովուրդին, որ ինք
ներուպացի դիպլոմատներուն չափ տաղանդաւոր է, ապա-
ցոյց, որ կը կրկնէ անոնց բառերը:

(*) Զարեւանդ, Անկախ-Միացեալ Թուրանիա, էջ 179

“ԻՆՉՊԷՍ ՁԵՐԲԱԿԱԼԵԼ ՄԵԶ ՊԷՍ

ԸՆԿԵՐՎԱՐԱԿԱՆ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏՆԵՐԻՆ,

Մինչեւ Քեազիմ Գարաբեքիւրի յարձակողականը՝ Հայաստանի վրայ, սակայն, արագ ու շատ ճակատագրական քայլեր էին առնւած Հայաստանի կոնակի Բագու, եւ Հայաստանի մէջը, իրականացնելու համար թիւրքիզմի առաջին եւ ամէնէն կարեւոր ուխտը, իսկ Հայաստանի եւ Հայութեան համար՝ թիւրքիզմի միակ արժէքը, որ կրնար հետաքրքրել մեզ:

Նախորդ գլուխով մենք տւինք այն քայլերը, որոնք տննդագին կ'առնէին մեր կուրծքէն ու կոնակէն, երկու ուխտած թիւրքիստ հատուածներու — Անատոլիի եւ Ատրրեքանի — բացառապէս թիւրքճիներուն կողմէ:

Հայաստանի կառավարութիւնը գիտէր ու կը տեսնէր այդ բոլորը: Փաստերը այնքան պերճախօս են ու անվիճելի:

Նոյնքան պերճախօս ու անվիճելի հայ ղեկավարութեան նոյն «միամիտ հաւատքն» ու «նախատեսեցինք»ը, որոնց մէջ այնքան անհամար դիակներ կան:

Այս գլուխը — փաստերու հաւաքածոյ մը — եթէ կը նւիրենք բոլշեւիկեան քայլերուն, շեղում մը չէ մեր նիւթէն, որովհետեւ անոնք լրացուցիչ դերը կատարեցին սկսւած ուխտի գործադրութեան մէջ: Եւ օթէ փաստերը կուտանք միայն Հայաստանէն. ո՛չ թէ կ'ուզենք անտեսել Հայաստանէն դուրս կատարւած դէպքերու նշանակութիւնը, այլ պարզապէս կ'ուզենք դուրս չելնել Անգորայէն Բագու

«տարածւող թիւրքիզմի սահմաններէն եւ խլել մեր «անկարողութեան» եւ «անգիտութեան» կրկնակի ոճրապարտ զէնքը:

Քեազիմ Գարաբեքիւրի «մա՛հ Հայաստանի» յարձակողականէն մօտ վեց ամիս առաջ եւ այդ յարձակողականի յաջողութեան ու հետեւանքներուն վրայ մեծապէս անդրուդարձող մայիսեան բոլշեւիկ շարժումները, հայ ղեկավարութեան այն արիւնապարտ «միամիտ հաւատք»ին ու «չնախատեսեցինք»ին արդիւնքներն են ամէնէն առաջ, որ այս անգամ կ'արտայայտւէր «Ինչպէ՞ս ձեռքաւարել մեզ պէս բնկեալաբաւան կոմունիստներին» բառերով:

Ըսել չենք ուզեր, որ մեր շուրջ սարքւող դաւերը վրձնական պարտութեան կը մատնէինք: Ըսել կ'ուզենք, սակայն, որ, մեծ հաւանականութիւնով, թիւրքիզմը փոխանակ Ալեքսանդրապօլի դուռներուն, Կարսի պարիսպներուն տակ կրնայինք պահել, եթէ հայ ուղեղին միամտութիւնը թուրք ուղեղին ոճրամտութեան հետ ձեռք ձեռքի չբալէր հայ արիւններու մէջէն:

Մայիսեան շարժումները զսպող՝ կրնար եւ պարտաւոր էր Մայիսեան շարժումները աբգիլել: Եւ արգիլելը մեծագոյն իմաստութիւնն է պետական ղեկավարութեան քան զսպելը: Որովհետեւ զսպումները առհասարակ ուշացած քայլեր են եւ ոչ երաշխաւորւած եւ դատաւմիւ: Քաւութիւն յանցանքի պիտի ուզէինք ըսել, եթէ հայութեան ֆիզիքական ու քաղաքական մահը չըլլար մէջտեղ, որի առջեւ այսօր թափւած արցունքները որքան ալ ջինջ ըլլան, աւա՛ղ, ակը պրդտոր է:

Ու թող փաստերը հաստատեն մեր խօսքերը:

Հայաստանի հանրապետութեան սկզբնական օրերն են: Թուրքը կրունկը դրեր է հայութեան կոկորդին: Ատրեքջանը կը դանկոտէ մեր կոնակը: «Հայաստանում վեց ամսւայ ընթացքում 180,000 մարդ է կոտորւում:» Ու

«Երբ Վրաստանում, Ատրեքջանում, Հիւս. Կովկասում եւ ամենուրեք հայ բոլշեւիկները ենթարկւում էին անողոք հալածանքի, Հայաստանի կառավարութիւնը նրանց տւեց հնարաւորութիւն ապրելու

ԲԼ աշխատելու Հայաստանում: Հայ բաղնիքի գործիչներից շատերը՝ Ս. Կասեան, Ա. Մուսեան, Ս. Խանոյեան, Դ. Շահվերտեան, Մ. Սահակեան, Ե. Երզնկեան, Աւիս Նուրիջանեան, ԲԼ ուրիշներ իրենց կեանքը փրկեցին Հայաստանի կառավարութեան շնորհիւ: Նրանք Հայաստանում վարում էին զանազան պաշտօններ պետական ու հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ — դպրոցում, կօօպերատիւներում, նախարարութիւնների, պետական վերահսկողութեան, ինքնավարութիւնների մէջ» (*):

Որովհետեւ անոնք խօսք էին տւած — կ'ըսեն — հակապետական, դաւադրական քայլեր չընել:

Զպիտի՞ նմանէր, եթէ Համիտ ճանճալով հայ յեղափոխականը, վստահելով անոր խոստումին, վարւէր անոր հետ նոյն բարեացակամութիւնով:

Օրինակին անծնրն ու որակումները կը ժխտենք: Ենթադրելով պատկերը տալ է: Որովհետեւ «բաղնիքեան ծրագիրը — գործադրւած արդէն — կ'ապացուցանէր ժխտումը Մեր ծրագիրին:

«Ճիշդ է, պատահում էին խոստումի խախտումներ, ինչպէս «Սպարտականներ»ի թուղթիկը(**) Բէօյիւք Վէդիի կռիւների ժամանակ. բայց կառավարութիւնը ներողամիտ աչքով էր նայում:

«Ա. Մուսեանը պատմում է, որ 1919—20 թւականներին բաղնիքեան եռանդուն գործունէութիւն կար Հայաստանում: Գաղտնի բջիջներ էին կազմում, գրականութիւն էր տարածւում, ժողովներ էին գումարում, քարոզչութիւն էր արւում զօրքի ԲԼ բանւորութեան մէջ:

«Ընկ. Ղուկաս Ղուկասեանի ԲԼ նրա մօտիկ ըն-

(*) Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 348

(**) «Սպարտականներ»ու թուղթիկը կոչ կ'ընէր չկուլի Բէօյիւք Վէդիի բուրժեւոյն դէմ, որոնք 1919 Յուլիսին սպասամբական վիճակի մէջ էին Եւ Երեւանէն ԲԼ մը Բիլոմէք հեռու նստած, քիւրճիկով գործակալներով կը դեկալատուէին:

կերներ Արմենակ Բուդաղեանի եւ Աղասի Խանջեանի միջոցով, — գրում է նա — մենք երեւանում կատարում էինք կոնսպիրատիւ (զաղտնի) մեր բոլոր գործերը: Թոռլցիկներ տպել եւ փակցնել պատերին (ընդգրծումը իմն է. Շ.) զրականութիւն փոխադրել. ժողովատեղի գտնել, նամակ տանիլ Թիֆլիս՝ երկրային կոմիտէ եւայլն — այս բոլորը նրանք անում էին արագ. ճիշդ, կոնսպիրատիւ բոլոր օրէնքներով:

«Նոյն Ղ. Ղուկասեանը 1919 թ. օգոստոսի վերջերին, յատուկ յանձնարարութեամբ անցնում է Դիլիջան, Ղարաբիլիսա, Ալեքսանդրապոլ՝ տեղական կազմակերպութիւններին յայտնելու երեւանում գումարեւիթ կուսխորհրդակցութեան, նրա օրակարգի եւ կազմակերպման հետ կապւած հարցերի մասին»:

«Բուլշեւիկները առանձնապէս ուժեղ էին Ալեքսանդրապոլում: Այնտեղի նրանց կոմիտէն մեծ գումարներ էր ստանում Թիֆլիսից ու Ռուսաստանից, զաղտնի թերթեր հրատալակւում եւ քարոզիչներ ու կազմակերպիչներ ուղարկում երկրի զանազան կողմերը: Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ գտնուող չէզոք գօտին յենակէտ էր բուլշեւիկների համար, որտեղից նրանք, զաղտնի ճանապարհներով, մարդ, դրամ եւ զրականութիւն էին ն բաժում Հայաստան: 1920 թ.ի սկիզբներին Հայաստանը արդէն թատերաբեմ էր բուլշեւիկեան գործօն պրօպագանդի եւ կազմակերպութեան» (*):

Դուցէ «պատերին փակցւած» թոռլցիկներու առջեւ կանգնած՝ առարկի դեռ, «տեղեակ չէինք», քանի որ գործերը կը կատարէին «կոնսպիրատիւ» կերպով:

Նման առարկութեան առջեւ հայ յեղափոխականին անճանաչելիօրէն ծամածուած բերանին մէջ ինքնասպանութեան վճիռը պիտի սպաննէր մեզ, եթէ ամբողջ հայութեան

(*) Վրացեան «Շալ. Շանրապետիւնը», 348—349:

դէմ գործւած կրկնակ ոճրագործութիւնը ընդլզումի կ'ան-
քին չդարձնէր:

Չէ:

«Կառավարութիւնը տեղեակ էր բօլշեւիկների գործունէութեան. բայց դանդաղում էր վճռական միջոցներ ձեռք առնելու: Ներքին գործոց նախարարութիւնը մօտից հետեւում էր նրանց գաղտնի շարժումներին ու պարագլուխների քայլերին, ծանօթ էր նրանց ծրագիրներին եւ բանակի ու բանուորութեան «եզ մղած հսկայաքանակ» պրօպագանդին: (Ընդգրծումն իմն է. Շ.) Կառավարութիւնը հոգեբանօրէն պատրաստ չէր «մեր երեկւայ րեկերներին» «մեզ պէս րեկերվարական կօմիւնիստներին» ձերբակալելու:

«Սակայն ամէն կողմից մատնանշւում էր այն վտանգը, որ բօլշեւիկները կարող են հասցնել Հայաստանին» (*):

Երեւի «ամէն կողմից մատնանշումների» վրայ է, որ Խօթն ամիս յետոյ, «Կօնսպիրատիւ» եւ «բանակի ու բանուորութեան մէջ» տենդագին գործունէութեան ու պատրաստութեան եօթն ամիսներէ յետոյ, Մայիսեան ապստամբութենէն միայն երեք ամիս առաջ,

«Յունվար 31ին ներքին գործոց նախարարի կարգադրութեամբ Երեւանում եւ Դիլիջանում ձերբակալել են մի քանի անձնաւորութիւններ: Պատճառաբանութիւնն է. թէ յիշեալ անձինք ունեցել են հակապետական եւ հակակառավարչական ընթացք» (**):

Կառավարութեան նման ընթացքին մէջն է առաջին ու մեծագոյն պատճառն ու երկրորդ աստիճանի յանցապատութիւնը այն ոճրապարտ փաստին, որ այս ձերբակալութիւններուն առիթով Հայաստանի փարլամէնտին մէջ, սօց.-յեղափոխական ֆրակցիան (Էս-էր), փարլամէնտական Վա-

[*] Վրացէան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 349

[**] Նոյնը, էջ 350;

հան Մինասխորեանի բերանով, հարցապնդում կ'ուղղէր ներքին գործերու նախարարութեան «կատարած ձերբակալութիւնները համարում է ապօրինի եւ առաջարկում է ազատ արձակել նրանց» (*):

«Ներքին գործոց նախարար Ա. Գիւլխանդանեանը(**) տեղ հետեւեալ բացատրութիւնները.— «Ներքինը, ովքեր ընդունում են Հայաստանը որպէս անկախ պետական միաւոր, այսպիսի հարցապնդում չը պիտի անէին, բանի որ նորակազմ պետութիւնը ամենահասարակ վտանգներէն իսկ կարող է տուժել, եւ կառավարութիւնը ամէն միջոց պիտի ձեռք առնի երկիրը զերծ պահելու որեւէ պատահարից: Հայաստանում կան բաւական թւով բօլշեւիկներ, որոնք դեռ յուլիս ամսին, Բէօյիւք-Վէդլի կոիւնքի ժամանակ, տպիցին մի թուուցիկ, որով կոչ էին անում

(*) Վերլիեցնելու համար միայն կրկնենք, որ նոյն Էս-Էր ժրական հարցապնդում ուղղած էր նաեւ Բէօյիւք Վէդլիի ապաստաբանեան տեւն, իմք ունենալով «քուրք խաղաղ ժողովուրդի կոտորած», երբ «Սպարսականներ» կոչ կ'ուղղէին բանակին «չկուլիլ քուրք ժողովուրդին դէմ», իսկ Թեֆիսկին ծածկազիր հեռագիրներով կը ռմբակոծէր Բագուս ու հրահանգներ կը ստանար պայքեցնել ներսէն Հայաստանը, քիւրքիզմի համբալին վրայ կանգնող արգելք: Դ.

(**) Ինչպէ՞ս չլիւի, որ Ա. Գիւլխանդանեանը Բագուի քուրքերը հասարակաց հաստատութիւններու մէջ հաւաքել տող, երեք օր կերակրող ու յետոյ ապահով իրենց տունները դարձնող Ազգ. Խորհուրդին նախագահն էր: Իսկ Շահումեանը (արդարութիւն բնելու համար իր անունին) որ ապահովաբար այիսի թֆներ իր վիժուք ձագուկներու երեսին, այդ օրերուն Ազգ. Խորհուրդին հետ տէրն էր Բագուին, «Մուսաաթի ողնայարը չարդելուց յետոյ, ձեռք առաւ գաւառի քուրք մուսաաթականների դաւերի անձահարման գործը: Մարտ 27ին — 1918 — Շամախի ուղարկեց մի զօրամաս Թաղ. Ամիրեանի գլխաւորութեամբ, որի երեսուրը հիմնովին վախեց դրօշիւնը Շամախում: Ամիրեանը զսպեց Բաղափի քուրքերին. կուի ժամանակ հիմքից այլեւց թրեական քաղը: Հայ գաղթականները վերադարձան իրենց տեղերը. իսկ քուրքերը հեռացան: Խաղաղեց նաեւ Գեօֆշայի գաւառը՝ որեղի թրքութիւնը նոյնպէս հեռացաւ:», — [Վարցեան 'Հայ. Հանրապետութիւն, էջ 143]

գորքին չգնալ կուի: Այսուհետեւ տեղի ունեցան մի քանի դէպքեր Սարրղամիշ-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագծի վրայ եւայլն: Հայաստանի անկախութեան օրը պատերին փակցեցին թուղցիկներ (1919 Մայիս 28), որոնք ուղղւած էին մեր պետական կազմի դէմ:

«Վերջին տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս, որ օրէցօր Հայաստան են գալիս նոր մեծամասնականներ, որոնք իրենց հետ բերում են խոշոր գումարներ ագիտացիայի համար: Միւս կողմից, անհերքելի փաստ է, որ ոռւս մեծամասնականները դաշն են կապել երիտասարդ թիւրքերի հետ: Այդ համաձայնութեամբ տաճկական զօրքերը պիտի անցնին Հայաստանի վրայով, Դենեկինի թիկունքին խփելու համար: Ի՞նչ դրութեան մէջ կ'ընկնի Հայաստան այդ պարագային, պարզ է ամէնքին, բայց մեծամասնականների համար դա արժէք չունի, եւ. եթէ կ'ուզէք, հայ ժողովրդի բնաջնջման գնով, նրանք կ'իրագործեն իրենց ծրագիրը: Ատրբեջանում եւ Անդրկասպեան երկրում բոլշեւիկեան շարժման գլուխ են անցել տաճիկ ջարդարարներ, որպիսիք են Նուրի փաշա, Քեազիմ բէյ եւայլն:

«Վերոյիշեալ փաստերը կառավարութիւնը նկատել է որպէս յանցանք եւ միջոցներ է ձեռք առել նրանց դէմ» (*):

Քանի մը ձերբակալութիւններ «յանցան»ի համար չէք գտնւոր որ այլեւս անզօր էին Կանգնեցնելու ընթացքը անոնց որ եթէ իրենց քայլերուն գիտակցութիւնը կորսնցնելու չափ դաւաճան էին, բայց մարդերն ու մտայնութիւնները չգիտակցելու չափ անխելք չէին: Եւ պատրաստ ձերբակալելու ամբողջ հայութիւնը:

Ու

«Ապրիլի վերջերին Ալեքսանդրապոլ էին հաւաքւած նրանց (բոլշեւիկների) գլխաւոր ուժերն ու մար-

---

[*] Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 301

տական ուժերը յեղաշրջում առաջ բերելու որոշումով» (*):

Մայիսի մէկին տեղի ունեցան բոլշեւիկեան ուժեղ ցոյցեր (Ալեքսանդրապոլ) Ի միջի այլոց չարձակում գործւեց Դաշնակցութեան ակումբի վրայ. պատերից փրցւեցին եւ ոտքի տակ նետւեցին Քրիստափորի, Զաւարեանի եւ ուրիշների Նկարները: Ոչ մի կողմից ոչ մի դիմադրութիւն: Տեղական իշխանութիւնը շուտով չքանդեց Դաշնակցականները խուսափում են արիւնահեղութիւնից: Հակապետական շարժման կեդրոնն էր «Լարդան Զօրավար» գրահազնացքը» (**):

Ճնշւեցաւ այդ շարժումը: Այդ առիթով հայութիւնը ցոյց տուաւ ինքզինքը անգամ մըն ալ, ապացուցանելով որ աւելի դիւրին կրնար արգ' լել ստեղծումը: Բայց ւաւերը գործւած էր եւ հետեւանքներ պիտի կրէինք դառնօրէն: Ուրովհետեւ

«Այդ շարժումը Հայաստանի համար տւեց մի շարք ծանրակշիւ հետեւանքներ, որոնք ահագին նշանակութիւն ունեցան յետագայ դէպքերի վրայ: Եւ առաջին ու ամենից նակասագրական հետեւանքը պէտք է համարուի հայկական բանակի բարոյաբանութեան փայլաւորութիւնը» (**):

Ահա այս «բարոյաբանութիւնն ու քայքայումն» էր գլխաւոր պատճառը, որ Կարսը այնքան անպատիւ կերպով ինկաւ եւ թիւրքիզմը հասաւ մինչեւ այնտեղ, որ 40 վերստի տարածութիւն մը մնայ Հայաստանի ու հայութեան գերեզմանին վրայ միացնելու Անատոլուն Ատրքեզանին:

Իսկ այս անպատիւ անկումին պատասխանատուութեան կշիռը զգալու համար դեռ չանբարոյացած միայն մէկ մարդ գտնւեցաւ -- գնդապետ Մազմանեանը, որ պայթեցուց իր

---

* Վրացեան «Հայ. Հանրապետութիւն», էջ 158

** Ուոյնը. էջ 358

*** Ուոյնը. 369

գանկը, ինչպէս Կարսի նախորդ անկումին դաւը մէկ մարդ էր քաւած — Կարճիկեանը: (*)

Իսկ թիւրքիզմը, Մալխեան շարժումներուն զուգընթաց կը քալէր. —

«Մի քանի շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վէդիբասարում, Զուլ, Կողբ եւայլն — էլ չենք խօսում Շարուր-Նախիջեւանի մասին մնում էին Հայաստանի իշխանութեան նկատմամբ ապստամբ վիճակում. ոչ միայն չէին ճանաչում նրան, այլ եւ անվերջ յարձակումներով, սպաննութիւններով ու թալանով դժւարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման եւ վերաշինութեան գործը: Շարուր-Նախիջեւանում (**)

իշխանութիւնը փաստօրէն անցել էր Անգորայի զինւորական գործակալ Խալիլ բէշի ձեռքը: Սրա ազդեցութիւնը տարածւում էր եւ Վէդիբասարի եւ Զան-

---

[*] «Նոյեմբեր 14ին — 1918 — Խաչիկ Կարնիկեանը սպանեց իր կուսակցական ընկերոջ սլայ Եգոր Տէր Մինասեանի ձեռքով: Սպանիչը վրէժ էր լուծում Կարնիկեանից, իբրեւ մէկից, որ իր վարած Բաղաւաղ-նուրեանք դէպի կործանում էր առաջնորդել հայ ժողովրդին, որ գործիք էր ծառայել վրացի ազգայնականների ձեռքին, որ պատճառ էր եղել Կարսի տնկման եւ յետագայ աղէտներից: Պատմութեանն է մնում պարզել, քեռքա՞նք արդար են այդ մեղադրանքները եւ արդեօ՞ք Կարնիկեանի վերազրուող յանցանքների համար աւելի պատասխանատու չե՞ն այն մարդիկ՝ որոնց ուղղակի կամ անուղղակի ներգնշումով ռմիր էր գործում դժբաղդ Եգորը:», [Վրացեան, Հ. Հ. էջ 176]

Ինքը պատմագիր Վրացեանը՝ որ այս դէպքի բոլոր ծախքերուն ու մահաւասակութիւններուն ծանօթ է, ինչպէ՞ս կը հաշտեցնէ պատմագիրի բարեխղճութիւնը այս մութ տղերուն հետ եւ կ'ակնկալէ որ ապագայ պատմագիրը, անծանօթ Վրացեանի ունեցած ծանօթութիւններուն, պարզէ այն ինչ որ ամէնէն առաջ իր պատճախաւորութիւնն էր յանուն դէպքերու ներդրութեան ու արդարութեան եւ յանուն ապագայ պատմութեան նշագրի տրամադրութեան:

Շ.

*** «Շարուրում կար 70 գիւղ, որոնցից վեց հայկ. եւ մէկ ասորական. մնացեալը թիւրք: Բնակչութիւնը հասնում էր 90.000ի. որից՝ հայերը. բացառութեամբ 30 ընտանիքի, արի Բաււած էին դեռ 1919ին:», [«Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 376]

գիրասարի վրայ, որոնք ամրացւած էին ոչ միայն տեղական այլ եւ թուրք ասկեարներով: Զանգիբասարում փորւած էին անառիկ դիրքեր: Իլխի գիւղում դրւած էր թնդանօթ: Ռազմագիտական կարեւոր դիրքերը բռնւած էին զօրամասերով եւ գնդացիներով: Դիւանոր կէտերը միացած էին իրար հեռախօսով: Թիւրքիայից ստացւում էր մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Զինւորական տեսակէտից շատ լաւ կազմակերպւած ու ամրացւած էր եւ Բէօյիւք-Վէդին: Այս բոլոր շրջանները միասին կազմում էին «Հարաւ արեւմտեան Ատրբեջան»ը, ուր իշխանութիւնը խառն էր թիւրք-ատրբեջանեան» (*):

Այս բոլորէն յետոյ մարդ չգիտէր ո՞վ դատէ ամէնէն առաջ...

---

* Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 372

Մ Ի Լ Լ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Ինչ անուն ալ ունենային թիւրքերը, հայ ժողովուրդի հանդէպ նեղ թիւրքեփներ էին եւ անոնք պատերազմի մըտնելէ առաջ շատ յստակ ձեւով ունէին իրենց յատակագիծը, որի մէջ յստակագոյն կէտը հայութեան հետ առնչութիւն ունեցող թիւրքիզմն էր:

Մենք միշտ պիտի խուսափինք անոնց ծրագրին ամբողջութեան մէջ մտնելէ, որ ունէր եւ ունի կէտեր նաեւ Պօլիս-Անգօրա-Բագու տարածութենէն դուրս գտնուող արեւմտեան ու արեւելեան աշխարհի մասին: Թիւրքիզմը մեզ կը հետաքրքրէ միայն իր այդ սեղմագոյն սահմանին մէջ, որ որքան ալ պզտիկ ըլլայ օտարին համար, անոր երախը շատ մեծ է պատառի մը դիւրութիւնով կլլելու մեզ:

Այդ պատճառով ալ իբր օրինակ միայն մէկը պիտի յիշատակենք ու անցնինք, թէ ինչպէ՛ս անոնք ջնջեցին կափիսիւլասիօնները պատերազմի առաջին իսկ օրերուն, այդ քայլը վաւերացնել տւին Լօզանի մէջ եւ տասնըչորս տարիէ ի վեր բոլորովին ազատ դարաւոր օտար միջամտութիւններէ՝ կը շարունակեն սերունդ արտադրել թուրք ազատ ազգի աւտ քաղաքացիներու:

Անոնց մեզ հետաքրքրող ծրագիրին երկու կէտերը միայն կ'ուզենք տալ այստեղ. —

«Բ. — Թրքացնել Թուրքիան, Ալեքսանդրեան մեթոտով լուծելով ազգաւթիւններու գորդեան հանգոյցը: Երկիրը մաքրել ոչ-թուրք, մասնաւորապէս քը-

րիստոնեայ տարրերէ:

«Գ.— Վերջնել թուրանականութեան ճամբէն հայկական խոչընդոտը, բնաջնջելով ոչ միայն թրքահայութիւնը, այլ եւ ռուսահայութիւնը, յաջող առաջ-խաղացումի մը կամ ռուսական Նահանջի մը պարագային արշաւելով Կովկաս» (*):

Երկար փաստերու եւ պատմութիւններու պէտք կա՞յ, թէ Օսմանցի թիւրքները այս երկու կէտերն ալ տառապէս գործադրելու համար մէկ ըստէ չշեղեցան եւ գործադրեցին այն չափով, որ բիւրեղացած թիւրքիստ Մուսթաֆա Քէմալին մնար միայն վերջին հարած մը, իրականացնելու համար անոնց վերջին տառը:

Զգտումը որքան պարզ էր պատերազմի ընթացքին, որի փաստերը նախորդ գլուխներու մէջ դրած էին, պատերազմէն յետոյ ան արդէն բիւրեղացած էր եւ կը մնար միայն մէկ քայլ — «բնաջնջել ռուսահայութիւնը», այսինքն այն հայութիւնը, որ կը գտնւէր ներկայ Հայաստանի սահմաններուն մէջ:

Ճիշտ է եղան օրեր, երբ այս ծրագիրները ծախողանքներ կրեցին: Բայց այդ ծախողանքները չյուսահատեցուցին այնքան, որ թուրքերը հրաժարէին անոնցմէ: Ընդհակառակը, անոնք նոր թափ կռանեցին ազգայնական ոգիով առաջ եկած սերունդին մէջ, որի մարմնացումը եղաւ Մուսթաֆա Քէմալ:

Մուսթաֆա Քէմալի յայտնութիւնը պատահականութեան արդիւնք չէր. ան վիժածք մը չէր, այլ տրամաբանական ծնունդ մը սերունդներու, որոնք 50 տարիէ ի վեր առաջ եկեր են, եւ այն դէպքերուն, որոնք փաստօրէն կ'ապացուցանէին իրենց ծրագիրներու էական մասին գործադրւած ըլլալը:

Ահա թէ ինչու համար մեծագոյն ոճիրը գործեցին այն ղեկավար հայերը, որոնք Մուսթաֆա Քէմալը հասարակ ոճ-

* Զարեանդ «Անկախ եւ Միացեալ Թուրանիա», էջ 133

րագործ մը ու աւագակ մը նկատեցին, առանց անդրադառնալու, որ այդպէսով իրենք ոչինչով չեն տարբերիր Անդրանիկը «աւագակ» կոչողներէն եւ արիւնապարտ տգիտութիւնով կրկնեցին օտարներու բառերը միլիոնական շարժումներու սկզբնական օրերուն, փոխանակ Պօլիս նստած՝ համապատասխան միջոցներու դիմելու, խանգարելու համար այդ շարժումը:

Միլլիական շարժումը, տասնեակ տարիներու փորձառութիւններու զօրիչէն մզլած, թորւած գաղափարի արտայայտութիւնն էր, «նոյն ինքն թիւրքերու ինքն էր»: «Ան ուղււած էր, մասնաւորապէս, կազմութեանը դէմ Հայաստանի, որ միանգամ ընդ միշտ պիտի վերցար Թուրքիոյ եւ քրական բնաշխարհի մէջս: Եւ երբ անոնք, միլլիոնները, առաջին օրն իսկ մարտահրաւէր կը կարդային ամբողջ աշխարհի «Թուրքին ուժն ու կամքը» ցուցնելու, այդ շարժման ճառի մը արդիւնքը չէր, այլ անոր խորքը կար թիւրքիստ ազգայնականութիւնը որ արդէն իր որոշ ձեւը առած էր 1912ին, յետադէմ «Թուրք Օջաղը»ի հանդիսաւոր հիմնարկէքի օրերուն:

Ահա թէ ինչու համար, շատ ճշդօրէն, 1927ին միլլիացած Թուրքիայի ամէն կողմը, թիւրքիզմի 16-ամեան տօնակցաւ խանդավառօրէն, ինչպէս յեղափոխական մէկ երիտասարդ:

Երէկի ու այսօրի հայ ուղեղի տգիտութիւնը փարատելու եւ մանաւանդ վաղի արիւնազանգ իրականութիւնը գիտակցօրէն դիմազրաւելու համար է, որ մենք անհրաժեշտ կը գտնենք «Թուրք Օջաղը»նեւ ու — բերեղացած թիւրքիզմը — հանդիսութիւններու ընթացքին խօսւած ճառեր, որոնք մեր տղիտութեան կը խօսին կրակէ բառերով թիւրքիզմի պատմութեան ու գործերու մասին:

1927 Մարտ 21ին Անգօրայի մէջ տեղի ունեցաւ «Թիւրք Օջաղը»ներու կեդրոնական պալատին հիմնարկութիւնը, որի համար «պիտի ծախսւի 454,000 թրք. ոսկի: Պիտի ունենայ 800 հոգի պարունակող սրահ մը՝ շարժական բեմով:

բազմաթիւ սրահներ, Վատենադարան, թանգարան, տպարան եւայլն:

Ահա այս հանդիսութեան ատեն է, որ Համոռուլլահ Սուրհի բէյ կը խօսի հետեւեալ ճառը. —

ԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԱՌԱՐԱՆԸ

Թիւրք Օնաղըն ծնաւ զինքը մերժող եւ ուրացող միջնորդի մը մէջ: Ամէն որ հակառակ էր անոր:

Թիւրք Օնաղըն հրապարակ եկաւ իբրեւ հակազդեցութիւն միւս տարրերու մասնաւոր վիճակին: Օսմանեան կայսրութեան մէջ ամէն տարր իրեն յատուկ դատը ունէր: Ամէն տարրի իրաւունքը կ'արժարժուէր: Միայն թուրքերը զատ չունէին, միայն անոնց իրաւունքներուն վրայ մտածող չկար:

Թիւրք Օնաղըն օսմանեան հայրենիքին վրայ երեւցաւ իբրեւ սեղմուած բոռնցք մը, ու թրքական դատը Թիւրք Օնաղընի միջոցաւ միւս դատերուն մէջ մտաւ եւ դիրք բռնեց: Թիւրք Օնաղըն կը պահանջէ որ թուրք ազգին իրաւունքն ու պատիւը ապագային ամէն վրտանգէ զերծ մնան, Թիւրք Օնաղըն ծնելուն եւ այս օրուան միջեւ 18 տարուան ժամանակամիջոց մը կայ: Ես հիմա երեւակայութեան աչքով այդ ժամանակամիջոցը ուշադրութեամբ եւ լրջութեամբ կը դիտեմ:

Յարգելի էֆէնտիներ, կեցած կէտէս կը տեսնեմ առանց պահանջի, պարզ կտուր մը, այն՝ որուն տակ հաւաքուեցաւ Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը՝ ազգային պայքարին սկիզբը...: Ազգային եւ նուիրական անկիւն մը, Այա Սօֆիայի պէս, Սիւլէյմանիյէի պէս, հին Եզիպտոսի 5-6000 տարուան Ամմոնի սրբավայրին պէս, ամբողջ դարերու յարգանքով ու յուզումով պաշտելի շէնք մը: Այս կտուրին վերեւ նոր դրօշ մը ծածանեցաւ: Այս դրօշը Ասիա առաջին անգամ կը տեսնէր, դը-

րօշ մը՝ որ ազգայնութեան գաղափարը կը խորհրդանշէր: Տասնեւկէց տարի առաջ գրականութեան, գիտութեան եւ գաղափարի գետնին վրայ ծնած ազգասիրութիւնը այդ դրօշակով քաղաքական ասպարէզը մտաւ: Զեզ չափոսի հասկցնեմ պատմութիւնը այս պայքարին, որուն ժամերն ու վայրկեանները գիտէք: Գիտէք նաեւ թէ այս պայքարը ինչպէս անկարելին կարելի դարձնող կամբով մը յաղթական դուրս եկաւ:

Ազգերը կառավարողները գաղափարին հոսանքներն են: Գաղափարի դէմ դնող տեւէ ուժ չկայ: Մեր կեանքին նեղ սահմաններուն մէջ տեսանք իրենց գաղափարականը կոշտնցուցած քանի քանի վարչաձեւերու եւ հսկայ կայսրութեանց փլուզումն ու քարուքանդ ըլլալը: Թուրք ազգայնասիրութիւնը պատմութեան արծառազրած ամէնէն զօրաւոր գաղափարական պայքարներէն մէկն է: Այս հոսանքը ամէն արգելք խորտակելով, ամէն դժուարութիւն գլելով, արիւնոտ ճամբու մը վերայէն քալելով առաջ անցաւ: Ու յուզուած սրտով կը տեսնենք թէ անիկա այսօր թուրք վեհապետութեան մը ձեւը առած է ու հայրենի հողերուն վրայ թրքական պետութիւն մը դարձած է:

Թիւրք Օնադըն որոշ քանի մը բաղձանքներ ունէր. կրօնական յարանուանութեան մը ձեւին տակ ապրող ժողովուրդը ազգի մը վիճակին բարձրացնել: Այսօր թուրք ժողովուրդը ազգ մըն է, բոլոր ազգերուն մէջ իր պատուաւոր դիրքը գրաւած ազգ մը:

Թիւրք Օնադըն ուզեց թուրք ազգը կայուն, մեռած ու մէջէն փտած քաղաքակրթութենէ մը դուրս քաշելով ամբողջ աշխարհի տիրող կենդանի եւ նոր քաղաքակրթութեան մը առաջնորդել: Ատիկա արեւմտեան քաղաքակրթութիւնն էր: Թուրք ազգին առաջնորդները, վարիչները, հեղինակաւոր անձնաւորութիւնները երկրին ցոյց տուին այդ ուղղութիւնը: Այսօր թուրք ազգը դէպի Արեւմուտք դարձած է:

Էֆէնտինե՛ր, կառավարութեան ջանքերը մենք կ'ու-

զենք լրացնել ժողովուրդին ջանքերով: Թիւրք Օճաղը-
ները, Ուսուցչական Միութիւնները, Կարմիր Մահիկը,
Մանկանց Պաշտպան ընկերութիւնները, օդանաւի ըն-
կերակցութիւնը, Մարզական Միութիւնները... այս բո-
լոր յիշածներս ու չյիշածներս ուժեր են, որոնք կառա-
վարութեան հետ միասին կ'աշխատին աւելի զօրաւոր,
աւելի շէն ու բարգաւաճ թուրք հայրենիք մը ստեղծե-
լու համար: Օտարները պէտք է գիտնան, որ թուրք
հայրենիքին սահմանները պահպանելու համար կառա-
վարութեան բարձրացուցած պարիսպներուն ետեւ ժո-
ղովուրդի ճիգէն ծնած՝ պարիսպներ կան: Խրամատներ,
խոչընդոտներ շատ կան: Ներս չի մտցուիր: Այս միու-
թիւններուն անունները տարբեր են. սակայն ամէնքը
մէկ են: Ասոնք բոլորն ալ նոյն կամքին տարբեր աս-
պարէզներու մէջ նոյն նպատակին համար աշխատող
կազմակերպութիւններն են: Բոլորն ալ ժողովուրդին
կարգ մը պէտքերը հոգալով, աւելի զօրաւոր Թուրքիոյ
մը համար կ'աշխատին: Մենք այս եղբայրական հիմ-
նարկութեանց հետ ձեռք ձեռքի կը բալենք:

Ընկերներ, այս կէտէն չորս կողմա նայելով, նոր էն
կիրքին կը դիտեմ: Նոր էնկիրքի սիրոյ մը ծնունդն է,
ինչպէս Թիւրք Օճաղըն: Ազգային պայքարը դէպի յաղ-
թանակ առաջնորդողները, զէնքը ձգելէ վերջ, ձեռք ա-
ռին արհեստի գործիքները, եւ, ինչպէս կը տեսնենք ամ-
բողջ թուրք պատմութեան մէջ, սկսան շինարարու-
թեան, կանոնաւորութեան եւ բարեգարդութեան համար
աշխատիլ: Սէրը կը մեծցնէ, կը բարեգարդէ եւ կը գե-
ղեցկացնէ:

Թիւրք Օճաղըն ազգին սէրէն ծնաւ, մեծցաւ, սիրտե-
րը գրաւեց, վարչածեւ դարձաւ, գերիշխանութիւն, պե-
տութիւն եղաւ: Անատօլուի լեռնադաշտին մէջտեղը,
այն ցած հորիզոններուն տակ, ուր ժամանակին մեր
պապերը Եւրոպայի եւ Ափրիկէի ճամբաները կը դի-
տէին, Թուրքիոյ ապագայ հորիզոններուն նայող մեր
շէնքին հիմնարկութիւնը կը կատարենք այսօր:

Այս վայրկեանիս, կարելի՞ է որ չլիշենք Ղազին: Զին ուոր, քաղաքագէտ, կազմակերպիչ, գարիչ, թելադրիչ, բարեկարգիչ, անիկա այնպիսի յատկութիւններ ունի, որոնց իւրաքանչիւրը առանձին առած մարդուս կեանքը դարերուն եւ յաւիտեանականութեան կապելու բաւական է: Ազգին ամենամիթին համբաներուն մէջ, անիկա մէկ կողմ կեցած ահռելի պահեստի ուժ մըն է եղած:

Յարգանքով ու յուզումով կ'ողջունեմ մեր նուիրական նախագահը, որ իրագործեց թիւրքնիութեան բոլոր երազները: Անոր սէրը մեր սիրտերուն մէջ կրօնք մըն է: Ինչ երջանիկ պատահմունք մըն է, որ Ղազինն անունով Օճաղին հիմը Լսմէթ փաշա կը դնէ: Լսմէթ փաշա երբ դեռ ենթասպայ էր, մեր Օճաղը կուգար, ազգայնականութեան եւ անոր բաղձանքներու մասին մեզի հետ կը տեսակցէր: Ղազի անունով առաջին քարը դնող Լսմէթ փաշայի անունը Օճաղի տետրակին մէջ պարծանքով ու հպարտութեամբ պիտի արձանագրուի:

Էփէնտինե՛ր, ասկէ հինգ դար առաջ, Անատօլուի հողերուն մէջ մեր պապերը քաղաքական միութեան համար աշխատեցան: Փոքր պէյութիւնները, անջատ կառավարութիւնները վերցնելով Անատօլուի քաղաքական միութիւնը երաշխաւորեցին: Այսօրուան սերունդին վերայ ալ պարտականութիւն կը ծանրանայ թուրք լեզուէն դուրս եղող բարբառներու առաջ բերած տարբերութիւնները մէջտեղէն վերցնելով, քաղաքական միութեան վրայ բարոյական միութիւն հիմնել: Թուրք Օճաղները յեղափոխական ու հանրապետական կառավարութեան ջանքերուն միացնելով իրենց ջանքերն ալ, այս նպատակին կը ձգտին, ու պիտի շարունակեն աշխատիլ այդ ուղղութեամբ, հետզհետէ մեծցող իրենց կազմակերպութիւններով: Աստուած յաջողէ մեզ այն պայքարին մէջ, զոր կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի կը մղենք աւելի մեծ եւ աւելի գեղեցիկ ապագայի մը համար»:

(«ՅԱՌԱՋ» Ապրիլ 2, 1927)

Էւ Իսմէթ փաշա իր ճառին մէջ շեշտեց. —

«Ներկայս կը բոլորենք ազգայնականութեան շրջան մը: Ազգութեան գաղափարը միայն անկեղծ ազգասէրներու միտքին մէջ գոյութիւն ունեցող գաղափար մը չէ, այլ ծրագիր մը, որ շարունակ կ'իրագործուի եւ որ կը նմանի արեան շրջանի մը, որ կեանքին բոլոր մայր երակները պատած է: Որովհետեւ ազգութեան գաղափարով, մենք կարելիութիւն կը գտնենք, հայրենիքի սահմաններուն մէջ, մեր ամբողջ ջանքերը մէկ ուղղութեամբ կեդրոնացնելու: Բոլորս ալ կը հաւատանք, թէ հայրենիքի զաւակներուն միջեւ միութեան ամէնէն ամուր կապը միայն ազգութեան գաղափարն է:» (*)

Իսկ Պօլիս, Մարտ 25ին (1927) որ «Թուրք Օջաղը»ի օր է հռչակած, ինչպէս Մարտ 24ը փաշիստներու օրն է, «Թուրք մեծ բանաստեղծ Ապտիւհագ Համիտ բէյի, Պօլսի գին. հրամանատար Շիւքրիւ Նայիլի փաշայի, հեծելազօրքի քննիչ ձէմիլ փաշայի, Իբրահիմ Թալի (Արեւելեան Նահանգներու մարզպան), Կուսակալ Սիւլէյման Սամի, համալսարանի ընդհ. տեսուչ Նուրէտտին, առեւտրական սենեակի նախագահ Հիւսէյն, քաղաքապետի օգնական Շիւքրիւ Ալի բէյերու հրաւիրեալ շրախումբին հետ, համալսարանի ուսուցիչներով, բարձրաստիճան գինւորականներով, թաղապետական խորհուրդի եւ նահանգային ընդհ. ժողովի անդամներով, կրթ. տեսչութեան, քաղաքապետութեան, կուսակալութեան պաշտօնեաներով, զանազան դպրոցներու տնօրէններով եւ ուսուցիչներով», թուրք ազգայնական երիտասարդութիւնը տօնեց թիւրքիզմի տօնը:

Խօսեցաւ բանաստեղծ ձէլալ Սահիր բէյ, իբր արծազանգ «Անկախութեան քայլերգ»ին. —

«Պոլսոյ մէջ առաջին Թիւրք Օջաղըն, մայր օճախը, հիմնուեցաւ 1328 տարուան Մարտի 12ին, որ կը

* «Յառաջ», Ապրիլ 1927

համապատասխանէ 1912 Մարտ 25ին: Թրքական եսին ներքին խորերէն ծնած հիմնարկութեանց երրորդն է ասիկա: Առաջինը «Թիւրք Տէրնէկի»ն էր, որ ծնաւ օսմանեան կայսրութեան սահմանադրական կառավարութիւն դառնալու վաղորդայնին, յետոյ 1913ին «Թիւրք պիլկի տէրնէկի» անունը առնելով, սկսաւ աշխատիլ թրքական ծգաումներու իրագործման. սակայն երբ Պոլսոյ համալսարանին մէջ բարենորոգումներ կատարուեցան, պարզապէս նախապատրաստական շրջան մը բոլորած եղաւ եւ իր գործունէութիւնը դադրեցուց:

«Երրորդը «Թիւրք ետրտու»ն էր: Այս հիմնարկութեան նպատակն էր՝ թրքական ըաղծանքները կեդրոնացնելու եւ զօրացնելու նպատակով ամէն անկիւնէ եկող երիտասարդներուն ազգային լոյս ու առաքինութիւն բաշխել, զանոնք իր թեւերուն տակ առնել, թուրք ազգն ու ցեղը արթնցնել, անոր գոյութիւնն ու բոլոր թա՛մ կազին առաւելութիւնները սորվեցնել, սիրտներուն մէջ ազգային սիրոյ կրակը արծարծել, գիտական ու գրական հաւաքածոյ մը հրատարակել:

«Թիւրք ետրտու»ն ալ ժամանակ մը վերջ իր պարտականութիւնները Օճախին փոխանցեց:

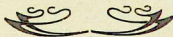
«Վերջապէս կազմուեցաւ «Թիւրք Օճաղը»ն, նպատակ ունենալով դառնալ ջահ մը, թուրք երիտասարդութիւնը առաջնորդելու համար, զարթուցիչ մը՝ անոնց սրտին մէջ բաբախիլ սկսած նոր եւ վեհ զգացումները արթնցնելու եւ անոնց զաղափարներուն նոր դաբիր մը ըլլալու համար: Ասիկա մեր ազգային պատմութեան մէջ վերածնունդ մըն է:

«Իրական վերածնունդ մը՝ օսմանեան կայսրութեան մէջ որուն աշխարհագրական մեծութիւնը մարդուս հիացումի սխալ զգագումը կը ներշնչէր, սակայն մօտէն դիտուած ատեն կը տեսնուէր թէ զանազան կտորները իրար միացնող տեղերը փտած եւ փշրուելու պատրաստ էին, վերածնունդ մը այն խոր խաւարին մէջ, ուր դեռ հասարակութեան եւ ազգութեան ըմբռնումները չէին զատուած, ուր դեռ խիստ շատ խելքը գլուխը մարդիկն անգամ կ'երազէին տարրերու միջեւ համերաշխութիւն գոյացնել:

«Ասիկա մթութեան վարժ շատ մը աչքեր անհանգիստ
ըրաւ: Օտար տարրերը, Թուրքին այս զարթօնքէն ծագելիք
վտանգէն վախնալով սաստիկ թշնամութիւն յոյց տուին:
Կրօնքը ազգութենէն զատել չկրցող անմիտները այս զար-
թօնքը անկում մը նկատեցին:»

(«ՅԱՌԱՋ», Ապրիլ 1927)

Հայ ուղեղը եթէ իրերը իրենց իսկական արժէքով չառ-
նելու չափ տգէտ չըլլար, այլեւս չափտի զարմանար տես-
նելով, այն որ էր կատարւի Աքչուրաներով, Աղայեւներով,
Հիւսէյնզադէներով, Այաս Իսհաքներով, Քէօփրիւլիզադէնե-
րով, Մէհմէտ Էմիններով, Համտուլահ Սուբհիներով, Ալի
Նալպարներով, Ջէլալ Նուրիներով, Զիյա Նուրերով, Եաքուի
Գատրիներով, Եօնուս Նատիներով, Բուշէն Էշրէֆներով,
Ֆալիհ Բըֆքըներով, Հալիտէ Էտիքներով, եւ հարիւրաւոր
նման ուղեղներով, որ շրջապատած են Իսմէթն ու Քէմալը,
ամէն մէկը անցած «Թուրք Օջաղը»ներու գլուխը. — ճիշդ
այնպէս ինչպէս Մուսօլինին կը գործէ յոյր փաշխտներու
գլուխը դրած իր փօղ Խոսաները. — ամէն տարի հազարեակ
երիտասարդներով զօրացնելով թիւրքիզմը:

Թ Ի Ի Ր Ք Ի Զ Մ Ի “Յ Ն Ո Ր Ք Ը,,

Այս բանակն է ահա, որ ազգայնական գաղափարի երիտասարդ թափով, ամենէն առաջ ինքն իր վրայ դրած իր յոյսերը եւ քաջ շնորհած կատարւած իրողութիւններէն, Մուսթաֆա Բէմալի հրամանատարութեան տակ եւ թիւրքիստ Ատրեքշանի զօրավիգով հազիւ մէկ տասնեակի մէջ, գլխի պտոյտ տուող արագութիւնով շշմեցուց աշխարհը, եկաւ, հասաւ մինչեւ Երեւանի դուռները եւ կը հասունցնէ ու կը հսկէ այն բողբոջները, որպէսզի գերեզմանաքար մը դնէր հայութեան ու Հայաստանի վրայ:

Այստեղ մեր նիւթէն դուրս է խօսիլ Թուրքիայի այն բոլոր յեղափոխական ու բարենորոգչական ներքին քայներուն վրայ. որոնք աննախընթաց ժեստներով արտայայտուեցան: Խալիֆայութեան ջնջում, սուլթանութեան արտաքսում, մուլլայութեան դէմ հալածանք մինչեւ ջնջում, գլխարկի որդե բռնում, բազմակնութեան արգելք եւ կիներու ազատագրութիւն, կրօնքի ու պետութեան բաժանում, լատինական գիրերու որդեգրում եւ այլն, տեղի ունեցան մէկ տասնեակի մէջ:

Այս բոլորը, որքան ալ իրենց խորքին մէջ, որոշ առնչութիւն ունենան մեզ հետ, կ'իյնան Թուրքիայի ներքին կեանքի սահմաններուն մէջ:

Այս բոլորէն առաջ ու զուգընթաց կատարւեցաւ նաեւ մէկ ուրիշ ահաւոր բան մեր ճակատագիրին շուրջ:

1. - Էրզրումի մէջ ժողով (1918 յուլիս 10 - օգոստոս 7) դաւ հայութեան ու Հայաստանի դէմ:

2. - Սվազի մէջ կօնգրէ (1919 աշուն) «Ընդհ. յաշտակում Հայաստանի դէմ»:

3. - Թուրք-Ատրքեջանեան զաղտնի դաշնագիր (1919 հոկտ.) երկու կրակ Հայաստանի երկու կողքերէն, ատրքեջանեան բանակը ղեկավարւած թուրք սպաներով:

4. - Թիւրքիստ ժողով Պօլիս (1920 յունվ. 29) «Պէտք է ոչնչացնել Հայաստանը, որ դաշնակիցները կ'ուզեն իբր թումր կանգնեցնել երկու եղբայր հաշտածներուն, Անատոլի եւ Կովկասի թրքութեան միջեւ»:

5. - Հայկական աւեր ու կոտորած Ալեքսանդրապօլի եւ միւս շրջաններու մէջ, իբր հետեւեանք Կարսի անկումին:

6 - Ռուս-թուրք դաշնագիր (1921 մարտ 16). Կարս, Արտահան թուրքին: Նախիջեւանի Ատրքեջանի իշխանութեան տակ:

7. - Կարսի դաշնագիր (1921 հոկտ. 21) Սուրմալուն թուրքին:

8. - Լեռնային Ղարաբաղի, Քիւրտ Կրայի վրայ Ատրքեջանեան զերիշխանութիւն:

9. Կիլիկիայի կտորած եւ տեղահանութիւն:

10. - Իզմիրի կոտորած եւ հրդեհում:

11. - Պօլսի հայութեան փախուստ:

12. Ճաքուցրիւ հարիւրհազարաւոր հայութեան ճերմակ կոտորած:

Ու քարտէսը միշտ աչքի առաջ ունեցէք, ահա մօտ 25,000 քառ. վերստ տարածութեան մը վրայ կծկուած 800,000ի մօտ հայութիւն մը շրջապատւած արեւմուտքէն՝ 7 - 8 միլիօն, արեւելքէն՝ 1,600,000 թիւրքեհներով, իսկ հարաւէն 2,500,000 թուրք Ատրպատականով, որոնք յամառօրէն Հայաստանի մասին իրենց ունեցած ուխտին վերջին տառը գործադրելու օրը կը պատրաստեն:

Քանի մը նմոյշ միայն այսօրի, այս րոպէի կեանքէն:

«Թուրք-թաթար գործակալներ կը վխտան Մակուի, Շարուրի, Նախիջեւանի, Մեղրիի, Զանգելան-

Բագուի մէջ եւ կը զրգոնն թուրքերը: Մուսաւաթը յայտնապէս կը ձգտի Ատրքեջանը բաժնել Ռուսաստանէն, Ատրպատականը՝ Պարսկաստանէն եւ միացնելով դնել Թուրքիոյ ազդեցութեան տակ»:

(«ՅԱՌԱՋ» ապրիլ 13)27):

«Էնկիւրիի կառավարութեան լրտեսներն ալ կը վխտան Ատրպատականի մէջ: Անոնք ալ կ'աշխատին տանկական ազդեցութիւնը զօրացնել, իրագործելու համար իրենց ծրագիրը: Էնկիւրիի այս դաւադրական աշխատանքները համաթուրանական ծրագիր կը հետապնդեն»:

(«ՅԱՌԱՋ» ապրիլ 29)

«Նախիջեւանը գտնուելով Երեւանի քթին տակ ու ըլլալով Պարսկաստանի հետ հաղորդակցութեան միակ ճամբան, ան իր ներկայ վիճակով փաստօրէն Հայաստանի գլխուն բարձրացած դամոկլետն սուր մըն է եւ այդպէս պիտի մնայ որչափ ատեն որ թուրքերու հակակշիռին տակ է:

«Աւելին. Նախիջեւանը քէմալական այն առաջադուր ամբողջիւնն է, որուն վրայ յիշած՝ թուրքերը կը ձգտին մէկ կողմէն հայկական Զանգեզուրն ու Ղարաբաղն ալ վերջնականապէս կտրել Երեւանեան Հայաստանէն:

«Նկատի ունենանք, որ Նախիջեւանի վարչութիւնը խորհրդային շապիկ հագած քէմալական գործակալներու ձեռքն է»:

(«ՀԱՅՐԻՆԻՒԹ» ապրիլ 7, 1928)

«Նախիջեւանի գիւղացիութեան բողոքի վրայ ձերբակալեցին բաժնաւոր պետական բարձր պաշտօնեաներ, որոնց մեծամասնութիւնը մուսաւաթական գործիչներ էին: Պարզեց որ դրանք համաթրքական քարոզչութիւն էին անում եւ աշխատում էին կազմակերպել Կրպկասի թրքութիւնը:

«Անցեալ տարւայ սկիզբներին ձերբակալեց Երեւանի թուրք հիւպատոսի թարգման-քարտուղարը.

որպէս այդպիսի կապերի խողովակ՝ թիւրք հիւպատոսի եւ տեղական թիւրքերի միջեւ:

Ղանի Զադէն, երեսնում հրատարակող թրքատառ «Ռանչպար» թերթի խմբագիրը, որպէս կարող բօլշևիկ, պարզեց որ մուսաւաթական գործիչ է եւ թուրանական գործակալ:

«1921ին երեւանի կոմունիստական սեկցիայում հրապարակ եկաւ Մուսթաֆա անուն մէկ թիւրք ըսպայ, որ փոխադրեցաւ Փարքար գիւղը, որպէս հրահանգիչ. որը, սակայն գործակալ է թուրանականու թեան»:
(«ԴԻՐՕՇԱԿ» օգոստ. 1927)

«Շարուրի, Նախիջեւանի, ինչպէս նաեւ ամբողջ Զանգիբասարի թուրքերը տենդագին զինւում են: Սահմանից փոխադրելիս, մի քանի տեղ, թուրքերի մօտ բռնեց մեծ քանակութեամբ զէնք քիւչիւքչաւի եւ մալգէր ատրեանակ: Զէնքը բերւում է Տաճկաստանից եւ տարածւում թրքաբնակ վայրերում»:

«Թուրք-թաթարները խաղաղութեամբ եւ աստիճանաբար կը նւաճեն Հայաստանը: Դարալագեագի եւ Զանգեզուրի ռազմական ճամբաներուն վրայ տեղաւորւած են թուրքեր: Միլլի Դարայի, Վէդիի եւ Զերմանիսի ձորերը անոնց ձեռքին են: Արաքսի երկայնութեամբ ձգւած են թրքական գիւղեր: Անոնք եւ Հրազդանի շրջանէն շատ մը գիւղեր թագստոցներ են թուրք-թաթար գործակալների համար եւ օր մըն ալ պիտի ծառայեն իբր ռազմական կէտեր: Լեռնային Ղարաբաղի բանալին իրենց ձեռքը պահելով, Ատրբեջան կ'աշխատի փակել դէպի Հայաստան տանող ամէն ճամբայ եւ իրենց համար բաց պահել ամէն դուռ»:

(«ԴԻՐՕՇԱԿ» Օգոստ. 1927)

«Թուրք-թաթարական համաթուրանականութիւնը թեւ առած է եւ արագօրէն զարգանալով կը ձգտի համաթրքական պետութեան երազը իրագործել:

«Դպրոցների մէջ մտաւորականների մեծ մասը

«Ճախկիճ» մարդիկ են, որոնք համաթրքական տրամադրութիւններ ունին եւ կարծում են, որ եթէ տաճկերէնը արմատացւի, ապա հնարաւոր կը լինի օսմաննան թուրքերի հետ մերձեցում ստեղծել եւ համաթրքական պետութիւն ստեղծել»:

Կարայեւ «ՊՐԱԻԴԱ» 30 դեկտ. 1927

«Անձնական գործով այցելեցի պետական (պարսկական) հիմնարկութիւնները: Ամէն տեղ կը խօսին թուրքերէն: Պետական պաշտօնեային, նոյնիսկ զինւորականին խօսքդ կ'ուղղես պարսկերէն. առաջին հարցն է, «թուրքերէն չէ՞ք խօսիր»» եւ երբ դրական պատասխան առնեն, իսկոյն պարսկերէնը կը փոխւի թուրքերէնի: Դպրոցներուն մէջ կը դասաւանդեն պարսկերէնով. բայց դասի ժամանակ իսկ աշակերտները թուրքերէն կը խօսին:

«Ուսուցիչը նոյնպէս ստիպւած է թուրքերէն խօսիլ: Նոյնը փողոցի, շուկայի մէջ: Մէկ խօսքով ամէն տեղ ժողովուրդի լեզուն թուրքերէնն է եւ երբեք պետականը: Ինծի պատմեցին, թէ ինչպէ՛ս մէարիֆիներկայացուցիչը կը մտնէ խանութները գնումներ կատարելու եւ ուր որ պարսկերէն չեն կրնար խօսիլ, այնտեղէն բան մը չի գնել: Մեծ վաճառատան մը մէջ պարսկերէն հարցումներ կուտայ, հասկցող չի կայ, ճարահատ մօտիկ տեղէ պարսկերէն զիտցող հայ մը կը կանչեն թարգմանելու:

«Այս վիճակը ջղայնացուցիչ է կրթական ներկայացուցիչին, բայց շրջապատին ծիծաղը կը շարժէ:

«Տան տէրը, որ ծառային ալ պատուիրած է պարսկերէն խօսիլ, փոխանակ կանչելու «չայի բիար» կըսէ «չայ գեաթըր» (կէթիր, թէյ բեր): Երբ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ, կը ծիծաղի ու կ'ըսէ թուրքերէնով. «կաթինհետ մտածը հոգիին հետ դուրս կ'ելնէ»:

«Ատրպատականցի թուրքը, ինչ դասակարգի պատկանի կամ ինչ հասկացողութեան տէր ալ ըլլայ չի սիրեր ֆարսը, իր լեզուով, սովորոյթներով աւելի

մօտ է Կովկասի թուրքերուն, որոնք միշտ կը փրս-
փրսան իր ականջին «եղբայրական» սիրուն խօսքեր:

Վ. Իրանեան, «ՅԱՌԱՋ», 26 Յուլ. 1928

Դժբաղդաբար փափսուքի շրջանը անցեր է արդէն. ո-
րովհետեւ թուրք-թաթար փափսուքները արդէն աղաղակ են
դարձեր Նամադ աղաներու մէջ. որոնք կափիտիւլասիօնե-
րու ջնջումի հանդիսութիւններու մէջ, բժմերու վրայէն կը
պօռան. — «Դանը շահ բըզըմ անա դիլիյնան:»

Ահա այն թիւրքիզմը, որ կը հետաքրքրէ մեզ, անկախ
թուրանական, օգուզական եւ համաթուրանական տէրմիննե-
րէն, որոնց շուրջ հայ քաղաքական միտքի ակտիւ ղեկավա-
րութիւնը ինքնահակասումով ու ինքնաժխտումով «ՅՆՈՐԻ»
բառը կը հոլովէ:

Ահա այս թիւրքիզմին առջեւ է նաեւ միւս կողմէ, մեր
արիւնյաներկ սիրտը հարց կուտայ բարձրածայն. — Կրնա՞յ
Անատօլուի այս թիւրքիզմը քսանըջորս ժամի համար գոնէ
երթալ Բագու:

Ու կը պատասխանէ ԱՅՈՐ:

Ու կ'ընդլզի հայ քաղաքական ղեկավար մտածողութեան
այն դեգերումներուն դէմ, որոնք ինքնաժխտումէ ինքնա-
ժըխտում կը հասնին մինչեւ ԹՐԲԱԿԱՆ ՕՐԻԷՆՏԱՍԻՕՆ:

Ե Ր Է Կ Ի Կ Ր Կ Ն Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ը

Թուրքերու պայծառ յատակագիծին եւ վճռական ուխտին առջեւ Հայը «ղեզերումներ»ու եւ «խարխալումներ»ու մէջ է:

Այդպէս էր երէկ:

Այդպէս է այսօր:

Երբ, դժբաղդաբար, ո՛չ կարմրած Հայաստանի անկախութիւնը, ո՛չ արտասահմանի Անկախ-Միացեալ Հայաստանի դաւանանքը չ'են զօրեր արգելել հայութեան փրկիքական ընաջնջումը վերջնականապէս:

Թուրքը. ի՛նչ գոյնի, հասակի ու կատեգորիի ս'լ պատկանի,— իսլամական, օսմանցի, թէ՛ թուրանական— ունէր եւ ունի մէկ նշանախօս, — «Մա՛հ, Հայութեան ու Հայաստանի»:

Ռուսը, ի՛նչ գոյնի, հասակի ու կատեգորիի ալ պատկանի, — ցարական թէ՛ բոլշեւիկ— ունէր եւ ունի մէկ նշանախօս. «Հայաստան՝ առանց Հայի»:

Այս երկու նշանախօսները արարատեան դաշտերուն մէջ գտնուելու հասարակաց արիւնոտ գետին մը:

Ահա թէ ինչո՛ւ, երբ մէկ կողմէն Հայութեան կէսը կը ընաջնջւէր, միւս կողմէն հայ-թաթարական կռիւներէն մինչեւ նահանջները, պատերազմի ընթացքին, եւ մինչեւ այսօրի Շարուր-Նախիջեւանն ու մինչեւ անգամ Դարալագեագի թրքութեան զինումը, կը ձգտին մնացած կէսին հաշիւը մաքրել:

Եթէ ոուսը ինքն իր ձեռքով չի կոտորեր, այդ դեռ չապացուցաներ որ ան մէկ օր, արհեստական նախանշով մը թոյլ չպիտի տայ Քէմալին հասնիլ մինչեւ Բագու, հաւատալով որ յաջորդ օրը կազաքներ կամ կարմիր բանակայիններ կ'երթան Տաք Զուրերը:

Այս բանն է, որ չհասկցան եւ չեն հասկնար դեռ հայ բօլշեւիկ ուղեղները, որոնք եթէ այնքան կուրցած են «համաշխարհային յեղափոխութեան» ճաճանչներէն, կը սպասէր որ իրենց անծին, շահին ու դիրքին համար տեսնէին այն վտանգը, որ օրէ օր իր շղթան կը սեղմէ հայ ժողովուրդի վիզին:

Եւ, իսկապէս, չե՞ն ըմբռներ Երեւան նստած մանտրտիկ բօլշեւիկները, թէ իրենցմէ ամէն մէկը ո՛չ Խարախան է, ո՛չ Դաւթեան, ո՛չ Միկոյեան, եւ ո՛չ ալ Միկոյեաններու առիթները կրնայ ունենալ: Որ երբ հայ ժողովուրդը այսօր կոխկրտուի, վաղը իրենք Թիֆլիսի եւ Մոսկւայի փողոցներուն մէջ սինլքոր մուրացկաններու պէս պիտի թափառին: Ուրովհետեւ ամէն օր իրենցպէսներու թիւը կը բազմապատկւի, որ եթէ վրացին ու ոուսը հայի չափ յիմար իսկ ըլլային «դաւարիչ»ութեան զոհերու վրացին ու ոուսը, դարձնալ իրենց բերանը փշրանք մը չպիտի հասնէր:

Ուրացէք ձեր ազգը որքան որ կ'ուզէք: Ձէք կրնար ուրանալ, սակաւն, որ հէնց ձեր բօլշեւիկ դիրքն ու պաշտօնն իսկ չը բղխի ու կը հիմնուի այդ ազգէն ու ազգից վրայ:

Պաշտօնէն բղխած պաշտօնեայի մը տարրական ու իր անծին հանդէպ ունեցած բարեխղճութիւնն անգամ բաւական պիտի ըլլար, որ հաքաղաքական միտքի հայաստանեան ուղեղը տազնապէր այնպէս ինչպէս զինքն օղակող վրտանգը կը թելադրէ ու ընէր այնքան բան, որքան իր ձեռքէն կուզար, անկախ Մոսկւայէն: Եւ այդ կարելիութեան սահմանին մէջ կ'իյնային Հայաստանը նոր թուրքերով չքնակեցնելն ու անոնց զինուոր արգիլելը:

Բայց ո՛չ մեր ծայրը եւ ոչ ալ մեր ուժը կը հասնի մին-

չեւ հոն, ուր քաղաքականօրէն իսկական արժէք հայութիւնս իր օրերը կը համրէ ակռաները սեղմած: Տեսնէին զոնէ այս տազնապը, վաղի ահաւոր վտանգին քլտինքը՝ հայ ժողովուրդին, տեսնէին ժողովուրդին ամբողջ բնազդը, որի թելադրանքին տակ է միայն, որ ան սիրտն ու հոգին ակռաներուն տակ ճզմած կը տանի անտանհիլին:

Արտասահմանը զոնէ տար պզտիկ մխիթարանք մը:

Արտասահմանը, որ այսօր մանաւանդ այդ արիւնոտ վաղին հանդէպ պիտի կրնար շատ բան ընել, պիտի կրնար այսօր փրկարար դեր կատարել Հայաստանին ու Հայութեան սպառնացող թիւրքիզմին դէմ, քանի որ Հայաստանը յանուն իր կարմրութեան, հրաժարած է իր դերէն — նախ Հայաստանի եւ յետոյ արտասահմանի հայութիւնը փրկելէն:

Արտասահմանի հայ քաղաքական ուղեղ ըսելով մենք կը հասկնանք միայն ՀայՅեղափոխական Դաշնակցութիւնը: Ո՛չ որ վիրաւորելու միտք չունինք, այլ կ'արծանագրենք փաստը:

Այս պատճառով ալ այս միջանկեալ մասով, — որ թիւրքիզմը թրքական օրիէնտասիօնին կապող կամուրջին կեդրոնական ոտքը կը կազմէ պիտի քալենք համարձակ քայլերով դաշնակցական գո՛րծօն կերպով դեկավար ուղեղներու «դեգերումներ»ուն մէջ, առանց միւսասակար փափկանկատութիւններու եւ այն խորունկ համոզումով որ իբր դաշնակցական սրբազան պարտք մը կատարած կ'ըլլանք պատմական, դեռ խօսքը չըսած այս գեղեցիկ կուսակցութեան եւ իբր հայ զաւակ՝ Հայութեան հանդէպ:

Սկսինք, ուրեմն, մամուլով, արդէն հրապարակ դրած «դեգերումներ»ով, առ այժմ մէկ կողմ թողելով այն բոլորը, որոնք տպագրւած ձեւով չեն ցուցադրւած դեռ, բայց ծանն մեզի:

Այն իրաւունքով որ հայ քաղաքական միտքը ակտիւ կերպով ղեկավարողներ իրենց «ղեկերումներ»ը կուտան հայ հասարակութեան. նոյն իրաւունքով ալ մենք հրապարակով պիտի քալենք անոնց մէջէն: Որովհետեւ տպագրւած բան մը սեփականութիւնն է հանրութեան եւ հանրութիւնը իրաւունք ունի անոնց մասին դատումներ ընելու:

Թիւրքիզմի շուրջ եւ հայութեան հետ անոր ունեցած արեւմտ առնչութեան մասին Դաշնակցութիւնը տւած է շատ գրականութիւն, որի մէջ զանկերը յաճախ կը բաղխին իրարու:

Թիւրքիզմի վտանգի մասին, ըստ էութեան, միտքերը նոյնն են: Բայց անոր մօտենալու ձեւին մէջ կան անկամրոջելի տարբերութիւններ: Եւ ոչ մէկ հարցի մէջ ձեւը չէ ժխտած եռքիւնը, որքան այս հարցին մէջ, ուր մեր ամէնէն ղեկավար եւ իրենց դիրքով ու պաշտօնով այդ ղեկավարութիւնը արժեցնող միտքեր ինքնաժխտումէ ինքնաժխտում կ'երթան, առանց անդրադառնալու, որ այդ մեծագոյն եւ առաջագոյն ժխտումն է ղեկավարի կոչումին:

Առանձին առանձին վեր վերցնենք, ուրեմն, այն թէգերը եւ ճիգերը, որոնք կը կատարւին եւ որի յառաջապահներն են այսօր հրապարակի վրայ ընկերներ Ռուբէն Տէր Մինասեան, Սիմօն Վրացեան (Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօյի անդամներ) եւ Ռուբէն Դարբինեան, Վահան Նաւասարդեան — Դաշնակցութեան երկու կեդրոնական օրգաններու խմբագիրներ. որ արծազանգն են յաճախ նախկին երկուքին եւ թո՛ւ տուող ուրիշներու, ընդհանրապէս իրենց անձնական կարծիքները հեղր. Կօմիտէի խօսք խմբագրականներով:

Մենք պիտի փորձենք այս ղեկավարութեան ներկայացուցած միտքերու լաբիւրինթոսը ցուցահանել, ուր իրար կը հալածեն երբեմն տարակարծութիւններ, յաճախ հակասութիւններ, ինքնաժխտումներ, բայց ամէնէն վերջը անոնք բոլորը ձեռք ձեռքի կը նային ու կը քալեն դէպի թրքական օրինաւասիօն:

Ա.— ԹՈՒԻՐԱՆԻԶՄԸ ՅՆՈՐԳ Է:

Այս հարցի մասին ամէնէն առատ գրականութիւն տւաւ Ռուբէնը այն օրէն ի վեր. երբ Զարեանդի «Միացեալ Ան-

կախ Թուրանիան հրապարակ եկաւ: «Հայ թրքական կըն-
ճիոր»էն մինչեւ «Նորագոյն Թուրքիան եւ անոր ձեւափո-
խումները» ան բազմաթիւ փաստեր է տւեր այս մասին,
հառտատելով մէկտեղ անոր իրականութիւնը միւս տեղ զայն
ներկայացնելով «Նոր»:

Այսպէս. —

«Համաթուրանական զաղափարախօսները չպիտի
ծածկեն այն, որ իրենց ծրագրի իրագործման համար.
առաջին հերթին, անհրաժեշտ համարեց նանապար-
հի վրայից միանգամընդմիջտ վերցնել հայ ժողովուր-
դը, այս արդէն անառարկելի փաստ է: (Ընդգծումը
իմն է:)

(Հայ-թրքական կնճիոր էջ 134)

Այստեղ ան կը յայտարարէ փաստը, երբ թուրք ջար-
դարարներուն կ'ուզէ ապացուցանել, թէ հայը լոյալ ու հա-
ւատարիմ քաղաքացի էր, բայց եթէ զայն կոտորեցին, պատ-
ճառը իրենց թուրանական ծրագիրն էր:

Դարձեալ. —

«Հայերին եւ յոյներին վտարելով, թուրք մտա-
ւորականները կարծում են, որ այլեւս ոչ մի խոչըն-
դոտ չկայ համաթուրանականութեան նանապարհի
վրայ»

(Հայ-թրքական կնճիոր էջ 140)

Ռուբէն խօսելով «Շարուր-Նախիջևան»ի եւ «Թուրք-
թաթարական քաղաքականութեան» մասին կը գրէ. —

«Այս վերջին երեսնամեակին Շարուր Նախիջևա-
նի մէջ ծագած կռիւներուն հիմնական պատճառը այն
է, որ թուրքերն ու թաթարները ամէն ձեւով կը փո-
նին այդ գաւառները խարխիւ ղարձնել համխալամա-
կան եւ համաթուրանական զաղափարներու, որոնք
եթէ յաջողութեամբ պսակւէին, մահացու հարած
պիտի տային ոչ միայն Շարուր-Նախիջևանի հայու-
թեան, այլ եւ ամբողջ հայ ժողովուրդի կեանքին»:

(«Դրօշակ» սեպտ. 1925)

Եւ ան իր կողմէ բերած փաստերով ապացուցանել

յետոյ, թէ «յաջողութեամբ պսակւեցան» անոնց ճիգերը ալդ հարցին մէջ, որովհետեւ.

«1921ին հոկտ. 21ին Կարսի դաշնագիրով Կո-
րոշւի, որ Նախիջեւանը իր սահմաններով պիտի
կազմէ առանձին ինքնավար շրջան մը, Ասրբեջանի
հովանաւորութեամբ»: («Դրօշակ» սեպտ. 1925)

Կ'եզրակացնէ. —

«Այդ բռնագրաւումը չպիտի վերջանայ Նախիջե-
ւան գաւառով, այլ յառաջաքանը պիտի ըլլայ Հա-
յաստանէն բաժնելու Արցախն ու Սիւնիքը եւ Դարա-
լագեազը, որմէ յետոյ Հայաստան անունը անիմաստ
կը դառնայ եւ հայ ժողովուրդը կը դատապարտուի
Ռուսահայաստանի մէջ ալ այն վիճակը ունենալ, ինչ
որ ոււեցաւ Տաճկահայաստանի մէջ: Նախկրայի ըս-
տեղծումը, Թուրքիոյ ազդեցութեան ենթարկումը,
նոյնիսկ անուղղակիօրէն խորհրդային Ատրբեջանի
միջոցով, նախանշանն է համաթուրանականութեան
յաղթանակի եւ իրական վտանգ մը Հայաստանի հա-
մար:» («Դրօշակ» սեպտ. 1925)

Ռուբէն ուրիշ անգամ խօսելով Թուրքերու ձգտումնե-
րու մասին Մասիսի՝ երկու կողերը զբաւելու տեսակէտէ, կը
գրէ. —

«Թուրքիա Սուրմալու նստելով արդէն բաժնած է
Արարատեան աշխարհէն Շարուր-Նախիջեւանը, 15
վերստ սահման ունի այդ գաւառներու հետ, որտե-
ղով յենարան է դարձուցած «Նախկրայ» կոչւած այդ
գաւառները: Այս Նախկրայը անաւնապէս միայն Ա-
տրբեջանի հովանիին տակ ինքնավար շրջան մըն է,
իսկ փաստօրէն Թուրքիոյ ռազմական յենարանն է, ո-
րով կը ձգտի թուլացնել Արարատը եւ բաժնել Սիւ-
նիքէն. յետոյ թրջական իշխանութեան ենթարկել
փոքր Կովկասը՝ Արցախ ու Սիւնիքով հասնելու հա-
մար աւելի հեռուն Մեծ Կովկաս. Կասպից ծով, Ա-
տրբեջան եւայլն»:

«Այս շրջանները ժամանակին հղած են խիտ բռնալուծ, չնայած կարգ մը պատերազմներու: 1913ին Սուրմալուի 31000 բառ. վերստի վրայ կը բնակէին 98000 բնակիչ. իսկ Բագրեւանդի բնակչութեան թիւը 250000էն աւելի էր: Պանքուրանիզմի գաղափարը իրականացնելու համար թիւրքեր եւ քարաբեր (1914-20) փնացուցին այդ տեղերու հայը. եզիսիւի եւ փլուքս: (Ընդգծումն իմն է):

Աւ կ'եզրափակէ. --

«Ո՛վ ինչ կ'ուզէ թող ըսէ, առանց Սուրմալուի ուշ կամ կանուխ պիտի բնաջնջւի Այրարարտը իր ազգաբնակչութիւնով եւ պիտի դառնայ թուրք հորդւեներու ռազմադաշտը. պիտի քանդին ու ոչնչանան երեւանն ու Էջմիածինը՝ Վանի ու Վարազի նման»: («Հայրենիք» ամսագիր)

Ուրիշ մէկ անգամ Ռուբէն կը խօսի «Հայաստանը Անդրկովկասեան դաջնակցութեան մէջ» ի միջի ալլոց նաեւ.

«Այսօր Ատրբեջանը դէմ է ամէն տեսակ Ռուսաստանի, հետեւեալ էական պատճառներով. — Նախ Ատրբեջանը ազգային գիտակցութեան եկաւ եւ դաստիարակեցաւ Թուրքիոյ կողմէ, հասկցաւ թէ ինք թաթար-թուրք է. իրեն ներշնչեցաւ համաթուրանականութիւնը եւ առնւազն իր եղբայրակիցներուն հետ միանալու ծրագիրը: Իր առջեւ փռւած է քարտէս մը — մէկ Թուրքիա եւ մէկ Թաթարիստան: Ան գիտէ, որ այդ ծրագրին մեծ մասը զոռադուրած է (ընդգծումն իմն է): Այն եռանկիւն երկրամասը, Հայաստանը, որ սեպի նման ինկած էր Թուրքիոյ, իրեն եւ Պարսից Ատրպատականի միջեւ, արդէն վերցւած է Թաթարի, էնվէրի եւ միւսներու ձեռքով, երեք ցեղակից, լեզուակից ժողովուրդները բաժնող պատուար չէ մնացած գրեթէ: Թուրքը կանգնած է Արաքսի եւ Սրիախայի ափը, Պարսից Ատրպատականը Արաքսի ափը, իսկ ինք Ղարաբաղի բարձունքները եւ Բար-

քուշատի հովիտները: Ի՞նչ կը մնայ տակաւին, որ-
պէսզի իրեն ներշնչւած թուրանականութիւնը խոշոր
մասով իրագործւի,— փոքր տարածութիւն մը մի-
այն, փոքրիկ Ջանգեզուրը եւ ոչինչ երեւանը եթէ
վերնան, այլեւս միացած են վերջնական կերպով»:

(«Դրօշակ» 1926 Ապրիլ)

Ուրրշ մէկ անգամ ան հակադրելով Իրանը Թուրանին
— «Իրան-Թուրան» — յօդւածով, կը գրէ. —

Եւթխեթի ե ու քուրամականութիւնը իրական եւ-
ւանումներ բաւ է ոչ միայն Հայաստանի մէջ (ընդգծ.
իմն է) այլ եւ Հայաստանէն ու Իրանէն դէպի հիւսիս
գտնուող ժողովուրդներու մէջ: Եթէ թուրանականու-
թեան մէկ նշանակէտը՝ Ատրպատականը դեռ Իրանի
մէկ նահանգն է, փոխարէն կազմակերպւած է Ատրը-
բեջան անուանով մէկ հանրապետութիւն, 2 միլիօն
բնակչութեամբ: Համաթուրանականութիւնը յնորք
էր երէկ. այսօր իրականութիւն»:

(«Դրօշակ» Ապրիլ, 1927)

Ու վերջապէս «Հայաստան ու Ատրբեջան» վերնագիրով
մէկ յօդւածի մէջ ան Կ'ընդունի. —

«Ատրբեջան անունը պատուակ է ծածկելու Արե-
ւելեան Թուրքիա (ընդգծումը իրենն է) կազմելու ծրգ-
տումը: Ատրբեջանի նպատակը չէ՝ Ռուսիան հեռաց-
նել՝ իր եւ Անդրկովկասի անկախութիւնը ձեռք բե-
րելու համար այլ Ռուսիան հեռացնել՝ իր եւ Անդրը-
կովկասեան ժողովուրդներու ազատութեան տենչերը
թաղելու եւ Թուրքիան հաստատելու մինչեւ Մեծ
Կովկաս»: («Հայրենիք» ամսագիր, Յունիս 1928)

Ու այս բոլոր յայտարարութիւնները ընելու համար,
Ռուբէն այնքան արիւնոտ ու այնքան բազմաթիւ փառեր
կը թւէ, որոնց թիւն ու համարը չկայ եւ որոնք տեղի ու-
նեցեր են հայ դիակներու վրայ:

Եւ ահա հայ արիւնոտ դարաշրջաններու մեծագոյն ող-

բերգութիւնը, որի մասին խօսող Ռուբէնը կ'ըսէ նաեւ.

«Այսօր իրականութիւնն այն է որ ԴԱՏԱՐԿ
ԽՕՍԲ, ԱՆԲՈՎԱՆԴԱԿ ԱՐԿՂ, Է Քէմալական Թուր-
քիան, ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅՐԵՆԻԻԲԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ,
որ հաւանաբար պիտի ծառայէ ի որ դազաղ թէ՛ քէ-
մալականութեան եւ թէ՛ թուրանականութեան»: Եւ
«ԲԱՆԱՍՏԵՂՄՈՒԹԻՒՆ Է ՈՒ ՅՆՈՐԲ»: («Հայրենիք»
ամսագիր, Ապրիլ 1928):

Ո՞վ աւելի պերճախօսօրէն կրնար ըսել ա՛յն ինչ որ
Ռուբէնը կ'ըսէ Ռուբէնին...

Այստեղ, սակայն, ձգենք Ռուբէնը այս հարցի մասին,
յայտնելով միայն, որ այս քառսին ներքին ներդաշնակու-
թիւնը «Հայ եւ բուրժուականութեան համեմատելի կեցցադի-
վսկական ողիները գծելուն» («Հայ-թրքական կնճիոր»)
մէջն է:

Շէյքսպիր Համլէթի բերանով կ'ըսէ. — «Յիմարութիւնն
ալ իր օրէնքն ունի»:

Այս հարցին մէջ, հրապարակի վրայ, գրաւոր կերպով
Ահարոնեանն է միայն որ հակառակ կանգնած է Ռու-
բէնի «դատարկ խօսք, անբռնադակ արկղ, բանաստեղծու-
թիւն ու ցնորք»ի կողքին, յայտարարելով, «Թիւրքական
պանքուրանիզմը յոգնած ցեղի ծամածուծիւն է՝ թիւրք երի-
տասարդութիւնը զւարճացնելու»:

(«Յառաջ», 8 Ապրիլ 1927)

Այս բառերով ան կը պատասխանէ հրապարակով Ջա-
րեւանդին, կարդալէ յետոյ անոր «Միացեալ Անկախ Թու-
րանի»-ն:

Եւ «Ո՞ր է զնուժ թուրքիան»ով. —

«Ես ասել եմ եւ կրկնում եմ, թիւրքի նոր ար-
կածախնդրութիւնները, յանուն թուրանի, սոսկ մի
շողշողուն բլր՝ է իր այն լամուկներին ոգեւորելու,
որոնք Ստամպուլի փողոցներում բզզում են ոչ թիւրք
տարրերի ականջներում՝ «հայրենակի՛ց, թիւրքերէն
խօսէ»:

(«Հայրենիք» օրաթերթ, 26 Մայիս 1928)

Հարկաւ այս վճռական յայտարարութիւնները պատճառ
չեն, որ Ահարոնեան ամէն օր թուրանիզմի փաստեր չարծա-
նագրէ նոյնքան հրապարակով եւ նոյնիսկ նոյն յօդածին
մէջ չյայտարարէ նոյնքան վճռականօրէն — այս անգամ
անպայման աւելի իրատես —

«Թուրքը ձգտում է զոյգ Ատրեքջաններին: Եւ
այդ նոր արկածի մէջ նա պիտի նետուի»:

Ահարոնեան չանդրադառնար որ այդ «արկածն է՝ ճէնց
այն թուրանիզմը, որ կը ժխտէ «ըլլֆ»ը եւ անոր արիւնոտ
իրականութիւնը կը յայտարարէ մնացորդ հայութեան դիա-
կին վրայ:

Արդար ըլլալու համար, մէջ բերենք քանի մը նմոյշներ
ալ, իրր փաստ, մեր յիշատա՛ած դեկավարներ ն, որոնք այս
հարցին մէջ ո՛չ միայն համաձայն չեն նախորդներուն, այլ
նաեւ թուրանական վտանգն ու անոր իրականութիւնը կը
տեսնեն մեզ պէս, բացառութեամբ Ս. Վրացեանէն, որ «Հա-
յաստանի Հանրապետութիւն» հատորին մէջ անհամար փաս-
տեր արծանագրելով մէկտեղ, շատ «իպլօմատիկ» կերպով
բաւականացած է «Դրօշակ»ի 1927 Մարտի խմբագրականին
մէջ թարգմանն ըլլալ ինքնիրեն. —

«Բէմալական Թուրքիան «հանրապետական»,
արդիացած, «գլխցերիական օրէնքներով» օժտւած,
բայց իրապէս նոյն բռնաւորը, ինչ որ էր Իթթիհա-
տական Թուրքիան, նոյն ջարդարարը, նոյն ազգա-
հալածը, նոյն մարմնացումը համաթրքական խաւա-
րցնութեամբ» (Ընդգծումը իմս է)

Իսկ մենք գիտենք, որ, դժբաղդաբար, Վրացեանը բա-
ռացի կերպով կըստորագրէր Ռուբէնի յօդածները

Մեր այս խօսքերը ապացուցանելու համար չհրատա-
րակւած փաստեր չպիտի տանք ա ստեղծ. բայց թրքական
օրինատասիօնի գլուխին մէջ՝ ընթերցողը պիտի կրնայ տես-
նել ճշգրտութիւնը մեր յայտարարութեան:

Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Վ. Նաւասարդեան.

«Իսկ մենք գիտենք, որ իրական մէկ հատիկ «հա-

մաթուրանականութիւն» կայ միայն — այն փառանգը, որ Թուրքիոյ կողմէ կ'սպառնայ Անդրկովկասի սահմաններուն վրայ».

(«Յուսաբեր» 7 Փետր. 1928)

Իսկ Դարբինեան «Հայրենիք»ի մէջ խմբագրականներով յաճախ անդրադարձած է, Չարեւանդի հատորէն յետոյ. —

«Ինչպէս մերծաւոր անցեալի եւ ներկայի դառն փորձը ցոյց կուտայ, համաթրքութեան առաջնորդները ոչ մէկ միջոցի առջեւ կանգ կ'առնեն իրենց նպատակները իրագործելու համար: Պօլիսը Թաւրիզ-Բագուին միացնելու եւ թուրք ժողովուրդի մարմնով պարսկական Ատրպատականին կպչելու համար, անոնք մէջտեղէն վերցուցին Թրքահայաստանի հայութիւնը, ջարդեցին խոյի ու Մակուի հայութիւնը:»

(«Հայրենիք» օրաթերթ, 12 Մայիս 927)

Դարձեալ. —

«Երբ* մենք համաթուրանական փաստերն ու ծրարագիրները կը ներկայացնենք՝ ցոյց տալով, թէ մութին մէջ այդ շարժման միջոցով որպիսի՝ անարկու վտանգ մը կ'աճի հայ ժողովուրդի գոյութեան դէմ. մեզ կ'առարկեն, թէ համաթուրանականութիւնը ցնոբ (ընդգծումը իրն է) մըն է միայն եւ թէ այդ ցնորքը մենք մէջտեղ կը հանենք իբր թէ անոր համար, որ... թուրքերուն գիրկն իյնանք:

«Մասնաւորապէս քաղաքական կուսակցութեան մը առաջնորդները պարտաւոր են անկախ ու առարկայական կերպով նայիլ իրականութեան երեսին, որքան ալ ան դառն ըլլայ, որովհետեւ միայն այդ պարագային անոնք կարող են հիշէ զ'աւհասեյ իբերն ու դէպքերը, միայն այդ պարագային անոնք կարող են յարմար եւ ազդու միջոցներ գտնել սպառնացող վտանգներուն դէմ: Այլապէս անոնք թէ ինքզինքնին պիտի օրօրած ու խաբած ըլլան եւ թէ՛ ժողովուրդը մոլորութեան մէջ ձգած ըլլան:

«Դժբաղդաբար համաթուրանականութիւնը դա-
ժան իրականութեան մը վրայ հիմնուած է եւ իր նը-
պատակներն իրականացնելու շատ շօշափելի ու շատ
կենդանի հաւանականութիւններ ունի»:

(«Հայրենիք» օրաթերթ 16 Ապրիլ 1927)

Դարբինեանի գնդակները ուղղւած են ռամկավաւնե-
րուն, բայց կը զարնեն իր ընկերները:

Իսկ մենք կը փակենք «ցնորք»ը բանալու համար
«թուրքերուն գիրկը»:

ԹԻԻՐՔԻԶՄԻ “ՑՆՈՐՔ, ԻՆ

Ե Ի

ՅՐՔԱԿԱՆ ՕՐԻԱՆՏԱՄԻՕՆԻ ԿԱՄՈՒՂԸ

Որպէսզի աւելի պայծառօրէն տեսնենք խաւարը հայ քաղաքական միտքի քառսին, անգամ մըն ալ կրկնենք քանի մը լրացուցիչ կէտերն ալ թիւրքիզմի պայծառ ծրագիրին, որոնց առջեւ անօգուտ ու ծիծաղելի չղակոտորումներ կը փորձուին:

Թիւրքիզմը համարձակ ու աներկղիմի հռչակած է ամբողջ աշխարհի.—

1. — Թուրքիան թուրքինն է միայն, թուրք ազգինը:

2. — Թուրքիան թիւրքիզմի մայր հայրենիքն է, որ պիտի միացնէ իրեն ամէնէն առաջ Ատրեքջանը, Հայաստանը կոխկրտելով:

3. — Թուրքին կամբը մեկ է եւ այդ կամբով եւ մեծ եռերով պիտի շինենք մեր հայրենիքը:

Ահա այս շատ յստակ նշանախօսներուն առջեւ է, որ Ռուբէն, իբր բերան որոշ ուղեղներու, կը փորձէ խօսք հասկըցնել թուրքիստներուն, խօսելով հայ ժողովուրդի «լօյա լուծեան» անկեղծութեան մասին: Թուրքիայի դասաւանդութեան պատմութիւնը կ'ընէ Քէմալին ու Իսմէթին, համոզելու համար որ հայ չկոտորեն ու Կարսն ու Սուրմալուն, Շարուրն ու Նախիջեւանը հայերուն տան: Խրատ կուտայ,

որ նորէն օգտւին հայ արհեստէն ու տաղանդէն եւայլն, եւ «բարի դրացնութիւն» ստեղծեն:

«Ձեռքը, որ չես կրնար կտրել, պա՛գ, գլխիդ դի՛ր», ըսւած է:

Ռուբէնի ըրածը թերեւս պատշաճեցնէինք այս ասացւածքին, եթէ ան իր «բարի դրացնութեան» քարոզներով եւ ճիգերով տպագրւած բառերով, նոյն քարոզներուն մէջ, ինքզինքը չհակասէր:

Այսպէս. —

«Թուրքիոյ այսօրւայ ղեկավարները եթէ իրօք ցանկանում են կուլտուրական ազգերի շարքն անցնել, հէնց այսօր, կտրականօրէն պէտք է որ հրաժարեն թուրք տիրող ժողովուրդի գերիշխանութեան (Միլլէթը Հաքիմէ) գաղափարից եւ հպատակ ժողովուրդների անկապտելի իրաւունքները մանչնալով, ն, անց էլ իրենց պետական ընտանիքի հաւասարազօր անդամը դարձնեն»:

(«Հայ-թրքական կնճիոր» էջ 118)

Եթէ թուրքերը ոչինչ չպատասխանէին այս խրատին այն պատմութենէն, որ ի, ենց շատ բան սովորեցուցած է մինչեւ «Թուրքիա թուրքին» դաւանանքը եւ պահ մը հաւանութեան նշան իսկ տալին. չէ՞ր կարծեր Ռուբէն, որ իր հետեւեալ խօսքերը բաւական պիտի ըլլային անոնց՝ անգամ մըն ալ եաթաղանը բարձրացնելու. —

«Անոնք, (թուրքերը) բնազդով կը գիտակցին, որ այս հնացած «բանակ-ժողովուրդը» (օստու) անկարող է իր ինքնութիւնը պահել, եթէ անոր կողքին ապրին այլ ազգեր, համոզւած են նաեւ որ չպիտի կրնան մրցիլ ոչ իրենց ընդունակութիւններով, ո՛չ թիւով, ո՛չ հարստութեամբ: Կամայ թէ ակամայ պիտի լուծւին եղած ու ներխուժող ժողովուրդներու մէջ, իրենք կարողութիւն չունին լուծելու իրենց մէջ եկուորները, այլ իրենք է որ պիտի ենթարկւին լուծ-

ման, որով իսլամութիւն, թրքութիւն պիտի չքանան»:

(«Նորագոյն Թուրքիա եւ անոր ձեւափոխումները»
Ամսագիր «Հայրենիք» Մայիս 1928)

Տրամաբանական չէ՞ որ թուրքը եաթաղանը մերկացուցած պատասխանէր. Քանի որ հարցը իմ ու քու լուծելու շուրջ կը դառնայ, ես կը լուծեմ քեզ: Եւ որովհետեւ լուծումի երկու ձեւ կայ կամ կուտուրան կամ զէնքը, ահա իմ զէնքը. որ լուծեց մեծ մասը, կը լուծէ մնացածն ալ:

Եւ Ռուբէն կրնայ ժխտել այս փաստը:

Ո՛հ, որովհետեւ ինքն իսկ կը խոստովանի,—

«Տանկաստան թրքացնելն է հիմնական պատճառը, որ ոչ իսլամ եւ ոչ-թուրք տարրերը արտաքսում, հալածում ու ջարդում են Թուրքիոյ մէջ, եւ նրանց տեղերը լեցւում են թուրքերով: Բնական է որ այդ քաղաքականութեան հետեւող թուրք գործիչները, որոնք Հայաստանից քշել են բոլոր հայերին, չուզենան հայերի վերադարձը դէպի իրենց օճախը եւ մնան իբրեւ երդւեալ հակառակորդներ անկախ եւ ազատ Հայաստանի»:

(«Հայ Թրքական կնճիղը» էջ 136)

Ռուբէն, սակայն, իր վիրաւոր սիրտը պաղշկեցնելու համար կը թերթատէ պատմութեան էջերը, ապացուցանելու համար, որ թուրքը ազգ չէ, ազգային գաղափար չունի. «թուրք ժողովուրդի կրօնքն ալ իր ստեղծագործութիւնը չէ, նրա զիրն ու գրականութիւնը իրենը չեն. անգամ թուրք ժողովուրդի ծոցից ծնւած զինուորական աշխարհականները զտարին թուրքեր չ'են». հետեւաբար «ցնորք» է կարծել, որ ան կրնայ ուրիշին տալ ինչ որ չունի, իրը չեն: Եւ «երբ մի ժողովուրդ չի հասել ազգային հասկացողութեան, նա անկարող է կորիզ դառնալ անըմբռնելի համաթուրանականութեան համար» (*):

(*) «Հայ-թրքական կնճիղը» էջ 138 եւ 139:

Դժբաղդաբար այս խօսքերը «այրած սրտի մխիթա-
րանք» են, որովհետև տարի մը չանցած Ռուբէն արդէն կը
հերքէ ինքզինքը. —

«Ներկայ Ատրբեջանը մեծ պարտականութիւն
ունի հանդէպ թուրքերու, քանի որ անոնց շնորհիւ
ստացաւ ազգա ին գաղափարը, անոնց գրականու-
թեամբ ներշնչեցաւ եւ վերջապէս անոնց միջոցով
ազատագրեցաւ շիա դաւանանքի կոշկանդումներէն
եւ իր տեղը գտաւ թուրք-թաթարական ընտանիքին
մէջ: Իսկ իր անկախութիւնը կը պարտի ոչ թէ իր
զոհաբերութեան այլ տաճիկ զօրքին, որ Գաւազն ու
Բազուն տապալելով, թրքական նոր պետութիւն հաս-
տատեց նասպից ծովուն ափը»:(*)

Ռուբէն, սակայն, յուսահատողներէն չէ, ան նորէն կը
շարունակէ «բարի դրացնութեան» քարոզները եւ կ'ուզէ
Կարսն ու Սուրմալուն, Շարուրն ու Նախիջեւանը, Մասիսի
երկու փէշերը:

Իսկ թուրքերը իրեն կը պատասխանեն իր խօսքերով. —

«Հայաստանի մէջէն անցնող ճանապարհները,
Մասիսի երկու կողերով ունին միջազգային նշանա-
կութիւն: Թուրքիա տիրապետած է այդ ճանապարհ-
ներուն՝ պանթուրանական իր ծրագիրները իրակա-
նացնելու նպատակով:

«Կրնա՞ն թուրքերը Բազրեւանդն ու Սուրմալուն
զիջիլ Հայաստանին: Ո՛րք» («Հայրենիք» ամսագիր):

«Ղարս-Սուրմալու, Շարուր-Նախիջեւան կապ-
ւում են Բազւի, Ատրբեջանի եւ Տաղստանի: Էրզրում-
Բայազիտ-Մակու գծով Թաւրի: պիտի գնան:» («Հայ
Թրքական Կնճիոր», էջ 135)

«Մենք ալ կը ճանչնանք կ'ըսեն թուրքերը —
Նախկրայի 100,000 թաթար ժողովուրդը, 20 000 հա-

(*) «Հայաստան Անդրկովկասեան Գաւազնիցու Եւան մէջ», «Գրօսով»
Ապրիլ 1926:

յի դէմ. մանաւանդ անոր ճամբաներու նշանակութիւնը թուրանիզմի համար, որ դուն կը ճանչնաս.

«ՅՐԵԼԱՆ-ՅՐՏՈՒԿԱՏ-ՄԵՂՐԻ (269 վերստ, որուն 191 վ. երկաթուղի)

«Այս ճամբան կ'անցնի Նախկրայէն եւ տարին 12 ամիս բաց է: 191 վերստ երկաթուղի. մնացածը՝ խճուղի: Ճամբաները բոլորը կ'անցնին դաշտերէ եւ հարուստ վայրերէ. միայն մէկ կիրճով կը մտնեն Զանգեզուրի վերջին կէտը — Մեղրի:

«ՅՐԵԼԱՆ-ՇԱՐՈՒՐ-ԴԱՐԱԼԱԳԵԱԳ (116 վերստ, 73ը երկաթուղի)

«Այս ճամբան կ'անցնի Նախկրայէն եւ ամբողջ խճուղի է. 73 վերստը երկաթուղի է եւ ոչ մէկ լեռնանցք ունի:» (*)

Ու թուրքերը այլեւս ծանծրացած ամենաողորմելի ողորմումներէն, որոնք միշտ «բարի դրացնութեան» շեշտն ունին, կը պօսան աշխարհի երեսին «թէ իր նք միշտ կարող են ոտքի կանգնիլ առանց քրիստոնեայ տարրի. իսկ եթէ չկարողանան, միեւնոյնն է. հայերը եւ յոյները չեն որ իրենց օգնութեան պիտի գան», ու կոնակի վրայ պառկած կը խնդան շնականօրէն, մինչ Ռուսէն դեռ կը շարունակէ իր ողբասաց քարոզները՝ համոզելու համար զանոնք, թէ թուրքերը կը տուժեն իրենց քայլերէն: «Տեսէք — կ'ըսէ ձեր արկածախնդրութիւնից ո՞վ եղաւ ամենից շատ տուժողը»:

Ու, իբր մէկ օրինակ, կը թւէ թուրքերու վնասները պատերազմի ընթացքին. —

1. — Թուրքը կորսնցուց, հայերը կ'ոտորելով, 200,000 զինուորական հայ ուժ, որ կրնար ստանալ ըստ 1908ի զինուորագրութեան օրէնքին:

2. — Կորսնցուց աշարը, ամէլէ վէրկիսին: «Հայ ժողովուրդը բաղկացած էր 400,000 ընտանիքից, ապա ուրեմն այս ընտանիքների տուրքերով միայն՝ կառա-

---

(*) «Նախկրայը եւ անոր նշանակութիւնը», «Դրօսակ», Շուկ 1925:

վարութիւնը կերակրում ու պահում էր 4 - 500.000 զօրք:»

8. - Ձշահեցաւ հողի նեղութեան տեսակէտէ. որովհետեւ «պատերազմից առաջ այդ երկրի մէջ մէկ քառակուսի մղոնի վրայ ապրում էր 15, իսկ այժմ՝ 10 մարդ»: Հետեւաբար չանող թուրքը հողի պակասի մտահոգութենէն ազատելն ալ չշահեցաւ:

4. Վնասեց օտարներու ակորթակները զրգոելու տեսակէտէն, որովհետեւ «ընութիւնը ազատ տարածութիւն չի սիրում:»

5. - Կորսնցուց երկրագործութիւն, վաճառականութիւն, ճարտարարեւստ եւ զեղարեւստ: Ո՞վ պիտի այդ պակասը լրացնէ», եւ այլն:

Իբր թէ թուրքերը այս բաները գիտնալու համար Ռուբէնի դասերուն պէտք ունենային, ինչպէս նաեւ այն կորուստները որ ունեցան հողային ու ֆիզիքական գետնի վրայ:

Անոնք շատ աւելի մանրամասնութիւնով ու ստատիստիկով գիտեն իրենց կորուստն ու շահը եւ այս հաշուկշիւտին իբր եզրակացութիւն է, որ կը յայտարարեն Աքչուրայի բերանով, —

«Այսօր թուրքիա թէեւ զինուորապէս պարտւած, շնորհիւ փանթուրանականութեան, յաղթական է քաղաքականապէս:»

Բայց ինչ որ զարմանալի է մեզ համար, Ռուբէնի պատասխանելու ձեւն է իր հարցին. — «ո՞վ է ամենից շատ տուժողը» — որ կը հետեւի, թէ թուրքն է «ամենից շատ տուժողը»:

Ներդպացի մը բաղդատական ուսումնասիրութեան մը մէջ թերեւս կարենար նման բաներ արձանագրել, թէեւ այդ պարագային ալ պէտք էր տար բաղդատական տախտակ մը. որովհետեւ «ամենից»ը կ'ենթադրէ մէկէ աւելի եզրեր:

Հայի մը, ան ալ Ռուբէնի պէս շատ պատասխանատու հայի մը, կողմէ մինակ թուրքերու վնասներու թուում մա-

սանցին դէմ սակայն մենք կը դնենք պզտիկ ճոաքաղ մը հայկական վնասներու (որ պարտքն էր Թուրքիի եւ որմէ խուսափիլը պատահական անտեսում մը չէ), որմէ յետոյ միայն հայ մը կրնայ ըսել. թէ «ո՛վ է ամենից շատ տու-
ժողը:

1. - Հողային կորուստ

Կարս, Սուրմալու, Շարուր-Նախիջեւան, Ղարաբաղ, Բիւրսկրայ:

2. — Ֆիզիքական կորուստ

1000,000 Թրքահայութեան տեղահանութեան եւ կոտորած:

7,000) 1918 Մայիս 20ին Ղարաբիլիսայի շրջանի կոտորած
1,470)

29,060 Բագուի հայութեան կոտորած:

7.400 գերիներու կոտորած, որոնք Շիրակէն ու Փամ-
պակէն ղրկւած էին Էրզրում:

180,000 մեռած 1918ին, վեց ամիսի մէջ, Հայաստանի մէջ:

1,400 Ագուլիսի կոտորած 1919ին:

Կոտորած Արէշի 4 հայաբնակ գիւղերու, տեղահա-
նութիւն Խաչմաղի եւ Լենքորանի բնակչութեան:

25,000 Շամախիի 20—25 հայ գիւղերու տեղահանու-
թիւն, փախուստ:

Ալեքսանդրապոլի կրկնակի կոտորած:

Ուրֆայի կոտորած:

Կիլիկիայի կոտորած եւ 150,000 հայութեան ցրում:

Իզմիրի կոտորած եւ հրդեհում:

Պօլսի հայութեան փախուստ եւ ցրում:

Ընդհ. ճերմակ կոտորած հարիւրաւոր հազարնե-
րով հայութեան:

3. — Նիւթական կորուստ

Հաշիւը այնքան մեծ է որ ոչ ոք գիտէ եւ թուանշաննե-
րը չեն բաւեր: Միմակ Բագուն մէկ միլիաո ոսկի ոռաքլի:

4.— Քաղաքական կորուստ

Այս մը հողի վրայ, ամէն օր մահի քրտինք հայութեան ու Հայաստանի նակտին: «Ո՞վ է ամենից շատ տուժողը»:

..

Բայց այս բոլորին մէջ թուրք ղեկավարութիւնն է միայն պատասխանատուն, թուրք ժողովուրդը մեղք չունի, ան առաւելին զոհ է իր տգիտութեան, հետեւաբար պէտք է զայն կրճել, գիտակցութեան բերել«բարի զրացնութեան» խտէալը իրականացնելու համար:

Այս է ուղղեգիծը Ռուբէնին եւ իր պէս մտածողներուն, որ կը հաւատայ, թէ թուրքը ոչ պատրաստուած ուղեղ ունի, ո՛չ ալ ուսուցիչ. եւ ոճրագործ ուղեղը վերցնելով՝ զոհ թուրք ժողովուրդը փրկելու միջոցն է ղերը կը թելադրէ.—

«Թուրք մտայնութեան, թուրք ղեկավարութեան թաղումը անհրաժեշտ է թէ՛ թրքութեան եւ թէ՛ մարդկութեան օգտին համար: Ասոր պէտք է ձգտիլ ամէն գիտով: Բայց ատկկ չպիտի եզրակացնել եւ իյնալ այն սխալին մէջ, թէ այդ հնարսուոր է միմիայն թուրքերու ֆիզիքական բնաջնջումով: Այդ կարելի չէ եւ անհրաժեշտ ալ չէ»:

«Թափառաշրջիկ փրանկները ծնան Ֆրանսան, անհայրենիք Արմէնները՝ խալտէն ծնան ջանասէր հայը. բարբարոս, անհայրենիք ենիչէրիներու սերունդ թուրքն ալ իր բնական տեղը կը գտնէ, եթէ զայն շրջապատող ազգերը ձգտին ատոր թէ՛ հարկադրանքով եւ թէ՛ քաղաքակրթելով զայն»(*): (Ընդգծումը իմն է):

Ռուբէնի «Կարելի չէ»ն այնքան արժէք ունի որքան

(*) «Նորագոյն թուրքիան եւ անոր ձեւափոխումները», «Հայրենիք» ամսագիր, Մայիս 1928:

հայտով թուրքը կրթելու իր «կարելի»-ն: Իսկ իր «անհրաժեշտ չէ»-ին մէջ կը տեսնենք այն ոճրագործ քաղաքականութիւնը, որ հայ ժողովուրդը հասցուց այս օրերուն եւ պիտի հասցնէ իր կատարեալ մահին:

Որովհետեւ եթէ իր «կարելի չէ»-ն անարժէք կը դառնայ այդ մասին իր կարծիքին կշիռը նկատի ունենալով, իր «անհրաժեշտ չէ»-ն նոյնը չէ, նկատի ունենալով իր ղիրքը:

Այս կարճ բառերուն մէջ կայ Ռուբէնի դաւանանքը: Կը նշանակէ, որ եթէ կարելի իսկ ըլլար ան պիտի ընդդիմանար ու արգելէր. որովհետեւ «անհրաժեշտ չէ»:

Ահա միակ տեղը, որ Ռուբէնը անկեղծ է եւ իր խօսքերն ու գործերը իրար յեն հակասեր: Եւ այս դաւանանքով Ռուբէն կրնայ համարել թուրք ժողովուրդը կրթելու քաղաքական քայլի հայ ժողովուրդի փիղիքական գոյութեան փճացումէն թղտած արդարագոյն փոխհատուցումին մեծագոյն ընդդիմադիրներէն եւ զայն խանգարողներէն մէկը:

Բայց թողունք, որ ինքը կրթէ թուրքը, որ ինչպէս կ'երեւի շատ լաւ կը ճանչնայ, գրելու համար հետեւեալ տողերը.

«Թուրք ժողովուրդի հոգիին բնատուր հակումն է ինքնուրութիւն, անշարժութիւն, ծուլութիւն»:

«Ամէն ժողովուրդ եւ թուրքն ալ բոլորի նման ունի իր հոգիի արտայայտութիւնները, իր «ատաթ»ը: Թուրքի «ատաթ»ը բարբարոս է, յետամնաց. տգեղ»(*):

«Մայրագոյն Արեւելքի դեղին ցեղը, ճարճանցին կ'երոպականանայ, բայց եւրոպայի ծոցին մէջ թուրք կօնկլումերատը կը վայրենանայ, կը յետադիմէ շնորհիւ իր ծուլութեան, պորտաբուծութեան, ճակատագրապաշտութեան, բարբարոսական հակումներուն»:

«Ժողովուրդներ ալ կան հաստ օրէնսգիրքերով, բայց վայրենութեան մէջ կը խարխափին: Թուրքերը ասոնցմէ են: Տգէտ, բարբարոս Քաչալ Աւիով կամ Վէլիով կարելի է զիջերիական օրէնսգիրք գործադ-

(*) «Նորագոյն Թուրքիոն եւ սնոր ձեւափոխումները», «Հայրենիք» ամսագիր, Մայիս. 1928:

րել: Գող, աւագակ, ի բնէ ոճրագործ, տգէտ մարդիկ
երբ օրէնքի անունով խօսին, այդ օրէնքը արդէն մե-
ռած է: Օրէնքի համար մարդ է պէտք, իսկ Թուրքիոյ
մէջ մարդու սով կայ:»(*)

Ու Ռուբէնի խօսքերը կուգայ լրացնել Ահարոնեան.—

Թուրքը բարոյականութիւն չունի. կեղծ է, շի-
տակութիւնից զուրկ. օրէնք արհամարհող, իր ստո-
րագրութիւնը, իր տւած խօսքը յարգել չգիտէ, ուխ-
տադրուժ է, դաւադիր, բարբարոս»:

Իսկ զործելակիրպն է.—

«Կախաղաններ, կոտորած, տեղահանութիւն, բնա-
կութիւնների հրկիզում, աւեր, թալան, ասպատակու-
թիւն, բռնաբարում, այսինքն՝ թուրք ցեղային խառ-
նուածքի լիակատար արտայայտութիւնները:»(**)

Յաջողութիւն Ռուբէնի միսիօնին եւ բարի վայելում...

Կը լսե՞ն այս բարբրու որոտը ու կը տեսնե՞ն անոնց
արիւնագոյն բոցը, որ թուրքը ճանչցող ամէն հոգիէն կը
պոռթկայ Զարեանդի բառերով.—

«Ո՞վ է թուրք ժողովուրդը. ո՞վ է անոր արտա-
յայտիչը:

Կուսակցութիւնները:

Տարբերութիւն չկայ անշուշտ կառավարութեան
եւ անոր ետեւը գտնուող «նալք» կուսակցութեան տե-
սակէտներուն միջեւ:

Իսկ ընդդիմադիրները. ի՞նչ է Իթթիհատական ընդ-
դիմադիր կուսակցութեան դիրքը հայկական հարցին,
նոյնիսկ հայ ժողովուրդի գոյութեան իրաւունքի
մասին:

Այն կուսակցութեան, որուն երեք քառորդը խա-
լիֆայականներէ, սօֆթաներէ, մօլլաներէ է բաղկա-

(*) «Նորագոյն Թուրքիան», «Հայրենիք», ամսագիր, Մայիս 1928:

(**) «Ուր է գնում Թուրքիան», «Հայրենիք», ամսագիր, Մայիս,

ցած, մօլլաներէ որ պարզեցին ձիհասի կանաչ դրօշակը, առջեւն անցան ամբոխին եւ թունոտ լեզուով հրահրեցին անոր կիրքերը նախճիրներու համար...

Եւ Քէմալականները, նախկին Իթթիհատականներն ու նախկին Իթիլափականները այն երեք գլխաւոր հոսանքներն են որ յարափոփոխ անուններու տակ հաւաքաբար կը ներկայացնեն թուրք հասարակական կամքն ու կարծիքը:

Հայկական հարցին եւ հայերու հանդէպ վերաբերումի մասին տարակարծութիւն չկայ թուրք զանազան հոսանքներու մէջ: Ընդդիմադիրները — ամէնէն փայլուն օրինակը Հիւսէին Ճահիտն է — թէկուզ ամէն մէկ կէտի մէջ քննադատեն Քէմալն ու Քէմալական կառավարութիւնը, մէկ կէտի մէջ համամիտ են անոր եւ այդ հայոց հանդէպ վարած քաղաքականութիւնն է:

Թուրք աշխատաւորական կազմակերպութիւններ անուամբ գոյութիւն ունին միայն: Սակաւաթիւ ու ու հալածուած խեղճուկներ, որոնք տեւէ ազդեցութիւն չունին զանգուածներու մտածողութեան վրայ: Յետոյ, միայն հայն է աշխարհի երեսին բոլոր ազգերուն մէջ, որ ամէն «ութիւն», Քրիստոնէութենէն մինչեւ ընկերվարութիւն, առեր է այնպէս բառացի ու տառացի կերպով, վերացական յափշտակութեամբ ուրանալով եւ մոռնալով ինքնապահպանութեան ամենատարրական բնազդն անգաս:

Թուրք կոմունիստը ո՛չ աւելի տրամադիր է ո՛չ ալ աւելի ընդունակ հայր իբրեւ ազգ յարգելու եւ անոր իրեն հաւասար իրաւունքները ճանչնալու քան թուրք քէմալականը, իթթիհատականը կամ իթիլափականը:

Ո՞վ է թուրք ժողովուրդի արտայայտիչը: Մամուլը:

Մամուլը կուսակցութիւններու ձեռքն է եւ տօնոց բերանը: Աւելորդ է նորութիւն սպասել այստեղ ալ:

Կառավարութիւնը կոտորեց կամ վտարեց թրքահայութեան մնացորդները: Ելեց մեր ձեռքէն «առանցնաշնորհումներու» վերջին խղճալի հետեւին ալ, ստորագրել տուաւ ե՛ւ «փոքրամասնութիւններու իրաւունքներ»էն հրաժարագիրը: Ամէն օր նոր սեղմումի մը, նոր գրաւումի մը լուրը կը հասնի Պոլսէն: Բոլորովին անմլաս ու ողորմելի դարձած համայնքի մը վրայ գործ դրուած ամենօրեայ գծուծ բռնակալութեան մը արծազանգները:

Իսկ թուրք թերթերը որ կը ներկայացնեն ժողովուրդի «լուսաւոր» եւ «առաջադէմ» տարրը, փոխանակ բողոքելու այդպիսի տմարդութեան դէմ (ե՛րբ բողոք՜ըր են), կ'երգեն ամէն օր, բոլոր եղանակներով – «Հայեր, կ'ուզէ՞ք խաղաղութիւն, թրքացէ՛ք: Լքեցէ՛ք ձեր կրօնը, լիզուն: Մոռցէ՛ք որո՛ւ գաւակ էք եւ որո՛ւ եղբայր: Թուրքի պէս զգացէ՛ք, թուրքի պէս խորհեցէ՛ք, թուրքի պէս նստէ՛ք-ելէ՛ք: Այն ատեն կը հաւատանք որ թուրք էք եւ ձեզ կը նկատեն» հայրենակից»:

Եւ այս քարոզը կ'ուղղուի ո՛չ միայն Պոլսահայութեան որ տեւէ քաղաքական յաւակնութիւն չունի արդէն, այլ ամբողջ տարագիր թրքահայութեան, իրրեւ միակ հեռաւոր յոյս կորսուած երուսաղէմը վերստին տեսնելու:

Հայկական հարց գոյութիւն չունի թուրք մամուլին համար, ո՛չ ալ հայ ժողովուրդ, ո՛չ ալ տեւէ ցանկութիւն հասկացողութեան գալու անոր հետ: Այս խնդրին շուրջ մամուլը կառավարութիւնէն տարբեր չի մտածեր:

Արիութիւնը չէ որ կը պակսի թուրք լրագրողներուն: Լաւ կ'ըլլայ որ յիշեցնենք: Շատ մը հարցերու մէջ անոնք բացայայտօրէն եւ խստօրէն բռնադատեցին կառավարութեան ընթացքը եւ յիմազբաւեցին անկախութեան դառաւաններու սա՛սափր: Բայց բողոքի ոչ մէկ բառ արձանագրեցին թրքական մամուլի

էջերը մեզ եղած քաղաքական մեծ անիրաւութեան դէմ: Ո՛չ մէկ լրագրող հաշտութիւն առաջարկեց հայ ժողովուրդին, առանց դնելու վերի պայմանները — Վա՛րդ անցէ՛ք, մոռցէ՛ք, թրքացէ՛ք: Ո՛չ մէկ լրագրող պիտի հաւանէր արշին մը հող զիջիլ Արեւելեան նահանգներէն «ցնորակաւ» Միացեալ Հայաստանի մը կազմութեան համար:

Քիչ շատ քաղաքակիրթ երկրի մը մէջ կնոջական սի՛րտն է որ կը բողոքէ անիրաւութեան եւ բարբարոսութեան դէմ:

Թուրքիոյ մէջ ա՛յդ ալ չկայ: Թուրք «ազատագրուած» կինը կամ այնքան մակերեսային է, որ իր գաղափարականութիւնը «չարշափի-փէջէ»ի հարցերէն անդին չանցնիր կամ շովինիստ ու կատաղի՝ ինչպէս նշանաւոր Խալիտէ հանրմը: Ո՛չ մէկ թրքունի, պատերազմի — տեղահանութեան արհաւիրքներու ընթացքին, ծայն բարձրացուց յանուն գթութեան, մարդասիրութեան, ո՛չ մէկ թրքունի անկէ ի վեր մտածեց զոհերուն եւ անոնց իրաւունքներուն վրայ: Միակ հասարակական գործը որ թուրք «կրթուած կանայք» կատարեցին հայերու հետ կապակցութեամբ, եղաւ այն կատաղի կռիւր որ անոնք մղեցին զինադադարէն վերջ, Թուրքիոյ մեծ քաղաքներուն մէջ հայ ազգ. մարմիններու եւ դաշնակից իշխանութեանց դէմ... հայ որբերը չյանձնելու համար իրենց մայրերուն:

Ո՛վ է թուրք ժողովուրդը, զանգուածնե՞րը:

Դեռ երէկ էր որ թուրք բանուորն ու զիւղացին, մեծ ծաւլվարեաններուն իտէալականացուցած «թուրք խաղաղ աշխատաւորը», քաշեց բահն ու բրիլը, մուրճն ու մանգաղը եւ մորթոտեց հայ իսկապէս խաղաղ աշխատաւորը, եւ աւարի տուաւ անոր կինն ու ստացուածը:

Այսօր ալ այդ աստիճանէն շատ աւելի առաջ գացած չէ անոր դաստիարակութիւնը: Երկու տարուան

մէջ հրաշք չի կատարուիր, մէկ օրէն միւսը վայրե նին քաղաքակիրթ չի՛ դառնար:

Եւ ո՞վ պիտի կատարէր այդ հրաշքը, դաստիարակէր թուրք զանգուածը եւ համոզէր զայն փոխելու իր տրամադրութիւնը դէպի մեզ եւ դէպի մեր արդար իրաւունքները: Ինտելիգենտը:

Հազարաւոր օրինակներու մէջէն, առնենք միա՛յն քանի մը հատ:

Բէուֆ պէյ կ'ըսէ, — «Եթէ հայերը պիտի պահանջեն ազգային տուն, թո՛ղ այդ տունը ստանան իրենց բարեկամներէն»:

Ահմէտ ձէվոտէթ պէյ. «Հայոց Ազգային Տան» գաղափարը կը համարէ միամտութիւն: Թիւրքիայի մէջ տպրելու համար կը թելադրէ հայերուն «օրինակ առնել հրեաներէն. որոնք այնքան երջանիկ կ'ապրին՝ չպահանջելով եւ ո՛չ մի ազգային առանձնաշնորհում»: Իսկ եթէ չեն ուզեր մեզ հետ ապրիլ, կ'ըսէ, թող երթան Արժանթինա»:

Բիզա Նուրին, հարուստ ժողովուրդի մը ներկայացուցիչին վայել յոխորտանքով կը սակարկէ ամերիկացիներուն հետ թէ «մենք ձեզ հայ կուտանք, դուք անոնց հող տուէք»:

Ճէլալ Նուրին աւելի ամբարտաւան է քան Բիզա Նուրը: Ան երբ հայկական տան մասին կը լսէ. կոնակին վրայ կ'իյնայ մինտէրին վրայ, ու թաք վայրկեան անդադաւ կը խնդայ:

Քաղաքավարութեամբ արտայայտուին թէ անկրթօրէն, բոլոր թուրք մտաւորականներուն համար հայկական հարցը «փակուած է անգամ մ'եւս չբացուելու համար»:

Արդ, անգամ մըն ալ — ո՞վ է թուրք ժողովուրդը, կառավարութիւնը, կուսակցութիւնները, մամո՞ւլը, մտաւորականութիւնը, բանուո՞րը, զիւղացի՞ն, մօլլա՞ն, կի՞նը...

Ո՞ր մէկուն շրթներէն դուրս եկան արդարու-

թեան հասկացողութեան բառեր: Ո՞ր մէկուն անցեալը արատաւոր չէ արիւնալի արարքներով ու աչքը լեցուն՝ արիւնի նոր երազներով...

Որո՞նց ոտքերուն առջեւ կը նետենք մեր ծիթենու համեստ ճիւղերը, որո՞նց համար կը կատարենք մեր անդամահերձական աճալարարութիւնները...» (*):

«Կրկին ու կրկին փորձենք»:

Ահա քաղաքական ուղեղի քառսին պատերու ողորմուկ արծագանգը. որ կ'առաջնորդէ զայն ԹԻՖԼԻՍԸ ՕՐԻԷՆՏԱԼԻՍԻ:

---

[*] «Խրճանք հաշուի թուրքի հետ» էջ 36-41

Մ Ա Ս Բ.

ԹՐԺԱԿԱՆ ՕՐԻԷՆՏԱՍԻՕՆ

Թ Ր Ք Ա Կ Ա Ն Օ Ր Ի Է Ն Տ Ա Ս Ի Օ Ն

Թրքական Օրիէնտասիօնը, որքան ալ անհարազատ արտայայտութիւն հայ ժողովուրդի հոգիին, դարերով սակայն քալած է անոր գոյութեան ընթացքին:

Մեր նպատակը չէ տալ դարերու պատմութիւնը:

Բաւական է միայն որ յայտարարենք, ամէն վէճէ վեր, որ հայ ժողովուրդի առողջ բնազդը միշտ ալ դէմ է եղեր անոր որի կողմէ ալ որ եկած է ան — պատրիարքնւր թէ քաղաքա՛լան գործիչներ:

Զարմանալի ոչինչ կայ, ուրեմն, որ Ներսէս Վարժապետեանի պէս պանծալի դէմք մը անգամ անհարազատ յայտարարւի, երբ ան դուրս գայ Թրքական օրիէնտասիօնի կողմնակից:

Եւ իսկապէս 1878ի Ռուս-թուրք պատերազմի նախօրեակներուն, երբ յեղափոխական — եւ միայն ատոր համար հայ ժողովուրդէն պաշտուած — պատրիարքը, Ներսէս Վարժապետեան, ընթացիկ լուրերէ (Միթհատեան ուէթօրմներ) եւ իր շրջապատին (Ազգային Վարչութիւն) ազդւած կը գրէր Պոլսի օրիէնտասիօնի կոնդակը. —

«Այն օրէն ի վեր, որ հայոց ազգային ամենամեծ մասը Օսմանեան հզօր պետութեան հպատակաւէր, քաղցր հովանւոյն ներքեւ մտաւ, իր հինգ դարերու պատմութիւնով կը ցուցնէ թէ ինչ մեծամեծ շնորհ-

ներ իրեն պարգևած է այս հզոր տէրութիւնը: Եթէ
այսօր Թիւրքիոյ մէջ կը տեսնենք հայ ազգը, որ կը
պահէ իր կրօնը, իր եկեղեցին, իր լեզուն, իր պատ-
մութիւնն ու աւանդութիւնները եւ վերջապէս, եթէ
այսօր հայ ազգը կը զգայ իր էութիւնը, նոյն բարե-
խընամ տէրութեան շնորհաց արդիւնք են»(*).

Գրիգոր Արծրունին, հարազատ աշտայայտիչը Պաւա-
ռին — հայ ժողովուրդին — արդարօրէն կը պօռար անոր
երեսին. —

«Այո՛, դա յատկանիշ է ամենաստոր, ամենաան-
բարոյական, ամենալիրք կղերականութեանը»(**)

(«Մշակ», 1876, թիւ 83):

Իսկ Խրիմեան «Հայգոյժ»ի մէջ չէր քաշւեր իր պետի
հասցէին գրել. —

«Ոչխարներու ոսկորներէն մանեակ շինեցին եւ
հովիւին վիզէն կախեցին...»(***) ակնարկելով Սուլթան Հա-
միտի կողմէ, իբր վարձք այդ կոնդակին, Վարժապետեանի
շնորհւած օսմանիէ պատւանշանին:

Ի՞նչ ալ ըլլար Վարժապետեանի քաղաքական եւ ազգա-
յին համոզումը ռուսական օրինադրութեան հակադրելու մէջ
թրքական օրինադրութեան, անժխտելի է, որ այդ օրինադ-
րութեան իսկական ակը ժողովուրդն էր: Առանց ժողովուրդի՝
օրինադրութեան չէր կրնար գոյութիւն ունենալ:

Որքան ալ, սակայն, եկեղեցական գոյութեան մտահո-
գութիւնները չքմեղացումներ կարենան տալ, ժողովուրդի
ֆիզիքական գոյութեան հարցը ժողովուրդը ինքը իր բնազ-
դով վճռած էր եւ արտայայտած հակաթուրք օրինադ-
րութեան:

Եւ ո՛չ մէկ տարակոյս, որ նոյն ժողովուրդը արդարօ-
րէն Օրմանեանի մը պատւանդանին վրայ պիտի կանգնեց-
նէր Վարժապետեանն ալ, եթէ ան շատ շուտ չտեսնէր իր

[*] Մ. Վարսմեղեան «Յիսուս Եւրի առաջ» Հայրենիք ամսագիր.
Յուլիս 1928:

[**] Նոյն

[***] Նոյն

սխալը եւ չդառնար հարազատ արտայայտութիւնը իր ժողովուրդին — այն թէ թուրքը կը ծագտի բնաջնջել հայի միջիքական գոյութիւնը, որ ամէնէն ահաւորն է բոլոր կոտորածներէն:

Թրքահայ ժողովուրդի հոծ բազմութիւնով գոյութեան օրերուն անգամ այս քայլը պիտի մնայ սեւ բիծ մը Վարժապետեանի պանծալի յիշատակին վրայ:

Վարժապետեանի այս շուտ զգացւած վրիպումը արծառնազրելէ յետոյ, անցնինք ալ արկ մը նետել վերջին 40ամեակի վրայ, որ Հայ Յեղափոխութեան ծնունդէն սկսած, — իբր ձեւակերպւած արտայայտութիւն հակաթուրք օրինւտասիօնի — աւելի պարզորոշ ցուցահանեց թրքական օրինւտասիօնի դէմքը:

Այս շրջանը կարճի է բաժնել հետեւեալ ձեւով. —

1 1886—1908ի շրջան,

2— 1908 1914ի շրջան,

3 1914—1918ի շրջան,

4 - 1920—1928ի շրջան.

1886 - 1908ի ՇՐՋԱՆ

Թւականները կ'ըսեն արդէն, որ այս շրջանը շրջանն է նաեւ Հայ Յեղափոխութեան ձեւաւորումին եւ իր կոչումին հարազատ արտայայտութիւններուն:

Որքան ալ «բարենորոգումներ»ը, ըստ երեւոյթին, դեռ կը պահեն թրքական օրինւտասիօնի գոյն, հայ յեղափոխութիւնը, ծնած թրքական դաժանութիւններէն եւ որդեգրած բալկանեան ժողովուրդներու ճամբան, ըստ էութեան, կանգնած էր հակաթուրք օրինւտասիօնի պատմէշներուն վրայ: Այս ուղղածիզ կեցւածքն էր, որ մագնիսի մը պէս իրեն կը քաշէր հայ ժողովուրդին առողջ բնազդը եւ գետին կը ծառայէր հայ յեղափոխութեան թափին ու ուժին:

Այս իրողութեան խորքէն էր, որ կը բղխէր նաեւ այն որակումը — դաւաճանակաճ եւ խաճիթեակաճ, որով արդարօրէն մկրտեցաւ այդ շրջանի բրբալեան օրինեսասիօնը:

Այս շրջանի կարկառուն դէմքերէն էին Վեհապետեան,

Աշըքեան, Օրմանեան պատրիարքները, իրենց շրջապատով՝
Հազիւ այս անունները կարդացած, վստահաբար հայ
րերանը պիտի բացազանչէր. «դաւաճանները, խաֆիէյ-
ները...»

Ո՞վ չի ճանչնար այս անունները, մանաւանդ Օրմանեա-
նը, որ դասական դէմքը դարձաւ ձեւաւորուած թրքական
օրիէնտասիօնին:

Ո՞վ չի յիշեր Լահէի ժողովին անոր ղրկած «ասայիշ
բէրքէմալ տըր»ը:

Ձէ՞ որ անոնց երկուքին վրայ տերրօրական փորձեր ալ
կատարւեցան եւ վերջ ի վերջոյ տասնեակ մը տարիէ ի վեր
պատրիարքական գահին վրայէն «Համիտի խաֆիյէն», իր
շուքը հայութեան վրայ պտտցնելէ յետոյ, հայ ժողովուրդի
զայրոյթին տակ կաթւածահարութիւնով քաւեց իր օրիէն-
տասիօնի մեղքը:

Ձէ՞ որ Սիմօն բէյ Մաքսուտէն սկսած տասնեակներով
հայ խաֆիյէներ յեղափոխականահաբեկող գնդակներուն
տակ ինկեր են: Եւ անոնք բոլորը, ուղղակի թէ անուղղակի
գործակալներն էին թրքական օրիէնտասիօնին:

Այն օրերուն դեռ պատասխանատուութիւններ ճշդող
դատաստանի սրբութիւնը կար:

Այն օրերուն եթէ չկար ազգային ու մարդկային բարե-
խրդճութիւն, կար գոնէ յեղափոխականին տարածած մղձա-
ւանջը:

Երանելի՛ օրեր...

Նուրեան, Նորատունկեան, Քէչեան եւ նմաններ ի՞նչ ա-
ծականներով չեն որակւած, եթէ տէրօրի չեն ենթարկւած...

Ու փակւեցաւ այս շրջանը, որի ընթացքին համիլա-
մութեան հօր — Համիտի «արեւշատութեւն» տակ հայը
թուրքին հետ, թէեւ բայա բայց խաղաղ ապրելու ձեւով կը
ձգտէր թրքական օրիէնտասիօնի:

1908-1914-ի ՇՐՋԱՆ

Համիլամութիւնը գացած էր, համօսմանցիութիւնը ե-
կած:

Համիտին տեղ եկած էին էնվերն ու Թալէաթը:

Օրմանեանական թրքական օրիէնտասիօնը իր ներկայացուցիչին պէս կաթւածահարւած էր:

Անոր տեղ եկած էր հայ կուսակցութիւններու եւ մանաւանդ Հ. Յ. Դաշնակցութեան թրքական օրիէնտասիօնը, «Օսմանեան հայրենիքին մէջ հայ-թուրք ժողովուրդներու քաղաքացիական հաւասար ու ազատ իրաւունքներով ապրելու» նշանախօսով:

Համիտի «արևշատութեան» տեղ Թալէաթի «եղբայրութիւնը» կար: Ուրեմն, թրքական օրիէնտասիօնը դադրեր էր դաւաճանական ու խափիյէական ըլլալէ:

Մինչեւ այն աստիճան, որ Կիլիկիայի 25000 հայերու արիւնն անգամ չկրցաւ խաւարեցնել այդ պայծառութիւնը, որ պիտի կարմրաշառայլ պսակէր 1915ի մէկ միլիօն հայերու արիւնով:

Ընդդիմադրութիւն չկար համօսմանցիական պիտակով թրքական օրիէնտասիօնին դէմ:

Օրմանեանական օրիէնտասիօնի բանակը իր խորքին մէջ նոյնութեան գիծեր ունէր նորին հետ եւ անհատական պարտութիւնները այնքան անգօր էին, որ չէին կրնար կաթւածահար բանակին կեանք ներշնչել:

Իսկ հայ ժողովուրդին քնազղը մոլորեցւած էր ու կաշկանդւած:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար 1914ի պատերազմի նախօրեակին, Էրզրումի մէջ, Դաշնակցութեան Լ. ընդհ. ժողովը, տեսնելով մէկտեղ Բէհաէտտին Շաքիրի «պատասխանատու» բառին ծաւալն ու խորքը, կրկին կ'որոշէր «պատերազմի դէպքում անգամ լինել թուրք կառավարութեան կողքին եւ մնալ լօյալ»:

Այս որոշումը դուրս չէր գար 1914ին եթէ 1908ին շատ բաներու հետ եւ ամէնէն այլանդակօրէն եղծանած չըլլար հայ յեղափոխութեան «պատասխանատուութիւններու դատաստան»ի գիտակցութիւնն ու գործակցութիւնը:

Այլապէս 1909ի կիլիկեան արիւններու պատասխանատուութիւնը պիտի ճշդէր շատ խիստ կերպով եւ մեպուս

Պապիկեանի ահաւոր տեղեկագիրը այդ ջարդի մասին, պիտի ցնցէր մեզ այն քաղաքականութեան դէմ, որ օրմանեանականութեան հետ աղեւս ունէր իր խորքով:

Եթէ ճիշտ է, որ թրքօ-իտալական, թրքօ-բալկանեան պատերազմները իրենց արագ յաջորդականութիւնով մեծապէս ժամանակ ու հնարաւորութիւն չտւին հայ ժողովուրդին ճշգրտօրէն վերգնահատել համօսմանցիական թրքական օրիէնտասիօնն ու Կիլիկիայի արիւնները, այդ դեռ բաւական չէր արգիլելու պատասխանատւութեան ճշդումը եթէ այլանդակած չըլլար այդ հասկացողութիւնը — գոնէ այն չափով, որ էրզրում չերթային այլեւս շատերն անոնցմէ, որոնք Կիլիկիայի կոտորածներէն մինչեւ մեծ եղեռնի նախօրեակը — հինգ տարի — ամենօրեայ բոլոր նշաններէն ու քայլերէն «նախատեսելու» չափ բան չէին սովորած:

Ահա թէ ո՛ւր է հայ աղէտներու ողբերգութեան ողբերգագոյն արարւածը, որ հայ ժողովուրդը, յանձին իր մեծագոյն կուսակցութեան, տարաւ թրքական օրիէնտասիօնի համբայով:

1914-1918-ի ՇՐՋԱՆ

Անհրաժեշտ էր մէկ միլիօն արիւն եւս, որպէսզի թըրքական օրիէնտասիօնը սաւառնէր հայ ուղեղին ու սիրտին մէջ:

Քաղաքական արտաքին դէպքերը մեծ դեր կատարեցին այդ տեսակէտէն:

Պատ՛րազմ էր:

Թրքահայութիւնը կոտորւած ու քնաջնջւած: Մնացեր էր կովկասահայութիւնը: Այն հայութիւնը, որ թուրքին դէմ պատերազմի կանգնած ոռուին հողին վրայ էր եւ բանակին մէջ:

Այլեւս չկային «բարենորոգում», «ներքին ինքնավարութիւն»: Կար անկախութիւն, որ պիտի ծնէր Թուրքիայի պարտութիւնով եւ այդ պարտութեան համար էր, որ հայը իր արիւնը առատօրէն կը թափէր ռազմադաշտերուն վրայ:

Այս էր հայութեան օրիէնտասիօնը, երբ հայ մտաւո-

րականութիւնը, որի մէջ ամէնէն առաջ Ը. ընդհ. ժողովի որոշումը քէտարկողները, թրքահայ ժողովուրդի առջեւ ձգած համոսմանցիական թուրք եաթաղանը զազանօրէն խողխողեց

Պոլիս եւ Իզմիր միայն, որոնք միշտ ալ համեմատաբար թեթեւ են ազատեի հայկական կոտորածներէն. թրքական օրիէնտալիզմի ճիգերով կ'ուզէին իրենց օծիքը ազատել:

Մէկտեղ Բիւզանդ Քէչեանն էր եւ միւստեղ Ինճէեան եպիսկոպոսը:

«Այն պահուն, երբ Թուրքիոյ սահմաններէն դուրս գտնուող հայութիւնը եւ օտար բարեկամներ գերմարդկային ճիգեր կը թափէին՝ կորուստէ փրկելու մեր ազգին տակաւին ողջ մնացած մասը, Պոլիսի հայ «ղեկավար» շրջանակները տարւած էին մէկ հոգսով միայն — շահիլ թուրք ռերագործներու վստահութիւնը:

«Բ. Քէչեանի ղեկավարութիւնով այստեղ կազմուած է խմբակ մը, որը կ'արծարծէ այն զաղափարը, թէ օսմանեան կառավարութեան շնորհիւն արժանալու համար՝ թրքահայեր պէտք է խզեն էջմիածնի հետ»(*):

Ինչ խօսք, որ Համիտի շրջանի հոգեբանութիւնն է այս, որ նորէն յարութիւն կ'առնէր եւ տարօրինակ ալ չէ, որ Բիւզանդ Քէչեանն է ներկայացուցիչը: Չէ՞ որ ան դեռ Օրմանեանի շրջանին կազմաւորւած դէմք էր այդ ուղղութիւնով:

Բայց արդար ըլլալու համար արծանագրենք, որ որքան ալ անոր եւ իր խմբակին այս քայլը հայհոյելի ըլլայ մեր աչքին եւ ծիծաղելի ըլլար Թալէաթներու աչքին, քանի որ մեզի համար տարակոյսէ դուրս է թէ ան կը բղխէր անձնական կաշիի փրկութեան մտահոգութենէն, անուղղակիօրէն գոնէ կ'երթար կը միանար, թէկուզ յանուն Պոլսի հայութեան, եթէ կ'ուզէք, թէկուզ իրենց ընտանիքներու, զերդաստաններու ու բարեկամներու կեանքին, այն մտահոգու-

---

(*) Ռ. Լեոնեան, «Մեծ Աղէտի օրերուն», «Հայրենիք» ամսագիր, Յունիս 1928:

թեան, որի վրայ հիմնւած էր Դաշնակցութեան Ը. ընդհ. ժողովի որոշումը: Դաշնակցութիւնը կ'ուզէր այսպէսով անցնիլ «դառնութեան յաժապը» կարելի չափով թիչ զոհեր տալով հայութենէն:

Հարկաւ ո'չ մէկ եւ ո'չ ալ միւս քայլը կրնար խախտել համօսմանցի թուրքերու ծրագիրները եւ փրկել նոյնիսկ մէկ հայի մագ:

Եթէ Պոլսի հայութիւնը տառացի կերպով չենթարկեցաւ հայկական նահանգներու ճակատագիրին, այդ արդիւնքը չէր Քէչեանի ու իր խմբակին քայլին:

Ահա թէ ի'նչու համար Թ. Լեոնեանի անէծքին ու հայհոյանքին կը միանանք, որոնք կ'ուղղէ Քէչեանի հասցէին եւ եթէ անոր եւ Դաշնակցականներու միջեւ տարբերութիւն կը դնենք, պատճառն այն է, որ մէկին շարժիչ ազդակը անձնական ու ընտանեկան իսկ միւսինը՝ ազգային մտահոգութիւնն է եղած: Ատկէ անդին օրիէնտասիօնը կը մնայ օրիէնտասիօն:

Ու եղաւ որ պարտութեան ճակատագրւած թուրքը, շրնորհիւ բօլշեւիզմին, քանի մը ամիսի համար գոնէ յաղթական դուրս գայ եւ ռաք կոխէ Կովկասի թուրքերուն վրայ:

Այդ քանի մը ամիսը բաւական եղաւ, որ առաջին օրէն Կովկասի մէջ, ուր Սէյմեան համադաշնակցութիւնը ծնած էր, թրքական օրիէնտասիօնը ճակատագրական հարց դառնար Կովկասի ուրեմն ե՛ւ հայութեան համար:

Ահա առաջին երկունքը Ատրբեջանի, Վրաստանի եւ Հայաստանի անկախութիւններուն:

Արծանագրենք, որ, որքան ալ Կովկասի այլեւս պետականացած օրիէնտասիօնը թրքական էր, յանձին Ատրբեջանի ու Վրաստանի, դեռ Սէյմի օրը բուն հայութիւնը մնաց հակաթուրք օրիէնտասիօնի վրայ, եւ նոյնիսկ արիւն թափեց անոր համար:

Իսկ անկախութեան երկու տարիները Հայաստան մնաց հակաթուրք օրիէնտասիօնի գեոնին վրայ կանգնած:

1920 1928ի ՇՐՋԱՆ

Հայաստանի անկախութեան փլուզումէն յետոյ, որ

Թրքական օրիէնտասիօնը հրապարակ իշաւ նորէն եւ եթէ մինչեւ այս շրջանը այդ օրիէնտասիօնը ձեւակերպւած է եղել թուրքին հետ բարեկամօրէն ապրելու ձեւով առանց ուրիշի դէմ թշնամութեան, այս շրջանին ան ձգտած է թուրքին հետ դաշնակցելով՝ ոռուսին դէմ կուելու:

Հին շրջաններու հասկացողութեան գետնին վրայ, թուրքին հետ բարեկամ ապրելու օրիէնտասիօնը այսօր ալ դեռ կը շարունակի բօլշեւիկ հայութեան կողմէ, իբր հետեւանք ոռուս թուրք բարեկամութեան:

Մենք կ'արձանագրենք փաստը, առանց կանգ առնելու այն լօգունգներուն վրայ, որոնց վրայ վաղը հայի արիւնով պիտի թքնէ թուրքը. իսկ մեր խօսքը այն տանջալից զրսպումին ու խուլ կոտորութիւն մէջ է, որ երեսանի շրջը ծաւրած հայութիւնը, իր առողջ բնագոյր կը խածնէ թուրք եաթաղանին երկիւղով:

Ո՞վ է, ուրեմն, այն Թրքական օրիէնտասիօնի ներկայացուցիչը, որ պայմանաւորւած է թուրքին հետ դաշնակցել ոռուսին դէմ կուելով:

Նախքան անուններ տալը, ըսենք, սակայն, որ քրքական այդ օրիէնտասիօնը քիչ անգամ միայն ուղղակի իր անունով հրապարակ դրւած է. որովհետեւ հայութիւնը, որ իր առողջ բնագոյրով մնացեր է աւելի քան հակաթուրք, չպիտի հանդուրժէր զայն պաշտպանողներն ու հետապնդողները, հետեւաբար անոնք զանազան պիտակներու եւ անմեղ բռնելու տակ — «Թուրքերու հետ բարեկամութիւն», «Կովկասեան համադաշնակցութիւն», «հակաբօլշեւիկ օրիէնտացիա» եւայլն հրապարակ կուգան, ներքնապէս, սակայն, խոստովանելով եւ գիտակցելով իրենց քայլին նշանակութիւնը եւ էութիւնը:

Ուրեմն, նախ, այդ տէրմիններու վարագոյրը վերցնենք, որպէսզի հայութիւնը տեսնէ իր ճակատագիրին եւ արիւնին վրայ առնւած քայլերը:

ԿԱՎԿԱՍԵԱՆ ՆԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

«Հայաստանը դատապարտեալ երկիր է. այդ խորատուզուղ նախն մօտեցալ՝ կը նշանակէ ինքզինքը եւս խորտակել:

ԺՈՐԴԱՆԻԱ

Թրքական օրինչնտասիօնը դիմակաւորող բոլոր տէրմինները կարելի է ամփոփել «կովկասեան ազգերու համադաշնակցութիւն» անունին տակ. այս պատճառով ալ հանգամանօրէն կանգ կ'առնենք անոր վրայ:

1917ին «կովկասեան դաշնակցութիւնը» իրողութիւն էր արդէն:

«Սէյմը» կը յիշէ ամէն հայ եւ ծանօթ է անոր դերին՝ հայ կեանքի տեսակէտէն:

Այնտեղ հայ ժողովուրդը դարձեալ կը ներկայանար յանձին Հ. Յ. Դաշնակցութեան, որ «առաջադրում է չորս կէտեր, —

1. — Ինքնուրոյն Անդրկովկասը համարոււմ է մասնիկը Ռուսաստանի:

2. — Պատերազմը վերջացնելու պայման կը դրւի Թրքահայաստանի ինքնավարութիւնը:

3. Անդրկովկասի վերաբաժանումը ազգային կանտօնների.

4. - Միատար-ընկերվարական իշխանութեան կազմակերպում»(*):

Այնտեղ է նաև Ատրեբջանը, յանձին «Մուսալաթ եւ անկուսակցականներու խմբակը» անունով, 30 պատգամաւորներով, (պատգամաւորներու թիւով երկրորդ տեղը, առաջինը՝ Վրաստան), որոնց մէջ են Թօփճրաշեւ. Ջափարով, Ռասուլ Ջաֆ, Ուսուպէզով, Էլպաշեւ, Սուլթանով(**), Խանխոյսկին, Մնխք Ասլանով:

Այս «Մէյմն» է ահա, որ իբր արտայայտութիւն Կովկասի ժողովուրդներուն, պիտի պաշտպանէր Կովկասի քաղաքական ու ֆիզիքական կեանքը, իբր պետական միաւոր:

Բայց կեանքը եկաւ արիւններով ապացուցանել, թէ այդ «Մէյմ»ը հայ ժողովուրդի կեանքին ու հողերուն դէմ դաւադիր մէկ մարմին է, զլուխը նստած ժողովանիւն: Իսկ Աղայեւները, Սուլթանովները, աչքերէին սևեռած էնպէրի զինւորներուն, թուրք ու թաթար թուրանականութեան իրազործումի ծգտումներով:

Ջարմանալի չէ, ուրեմն, որ ճակատագրական ա սպիտի ըրպէներու մէջ անոնք «Մէյմ»ի աթոռներուն վրայէն իսկ յայտարարեցին, որ

«Պատերազմի հարցում, դուք ինքներդ էլ լաւ գիտէք, մահմետական ղեմօկրատիայի դիրքը բացառիկ է. որովհետեւ ի հետեւանս Թուրքիայի հետ ունեցած կրօնական կապի, որը թույլ չի տալիս նրան գործօն մասնակցութիւն ունենալ Թուրքիայի դէմ վարւող պատերա. մական գործողութիւններին»(***)

Իսկ պատերազմի հարցը այդ օրերուն միայն Թուրքիայի մասին է:

Ծերեթիլին ի՞նչ ալ ըսէր, «Մէյմ»ի գոյութեան արդարացումը Թուրքիան Կովկաս բերելուն մէջն էր: Ան կամ պի-

(*) Վրացեան «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 57—58

(**) Ընթերցողին կը յանձնարարեմք միտք պահել մաւաւանդ մեր ընդգծած անունները. որոնց մասին դեռ պիտի խօսինք յետոյ; Ծ.

(***) Վրացեան, «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 80:

տի բերէր էնվէրը ու պիտի լուծւէր, կամ պիտի լուծւէր, որ
էնվէրը բերէր Կովկաս:

— Եւ եղաւ վերջինը:

Այսքանը միայն անոր համար, որ երբ խօսինք այսօր
«Կովկասի ժողովուրդներու համադաշնակցութեան» մասին,
ընթերցողը զանազան անուններու տակ ներկայացւած միտ-
քերու տակ ծածկւած թրքական օրինումասիօնը յստակօրէն
տեսնէ. Լապելով դէպքերն ու դէմքերը իրարու հետ: Որով-
հետեւ անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել, որ «Կովկաս-
եան ժողովուրդներու համադաշնակցութեան» այսօրի ալ
ակտիւ դէմքերը նոյն անձերն են — Սուլթանով, Ռասուլ-
Ջադէ, Ռամիզիլի, Գւազալա: Նոյնն են լզոունգները եւ ի-
րականացումի եղանակները — Թուրքիան տանիլ Կովկաս —
ինչ որ էին երէկ «Աէյմի» օրերուն:

1926ի վերջերը, Սուլթանովի տարիներու աշխատանքով
Թաւրիզէն Պօլիս արդէն կատարւած փաստ էր Կովկասեան
համադաշնակցութեան կօմիտէն, որ իրեն կեդրոն րրած Պօ-
լիս, ապստամբական պատերազմի հրաւերներ կ'ընէր կարմիր
Մօսկւայով կազմւած եւ անկէ ղեկաւարւած Կովկասեան
ներկայ համադաշնակցութեան դէմ:

Իրենց հիմնական նպատակն է. —

«Միութիւն Կովկասի ռուս քաղաքական թոնա-
գրւածան դէմ կուելու համար»:

Իսկ իրենց կոչը կ'ըսէ. —

«Մօտենում է քաղաքական անկման ժամը. եւ
նրանց աւերակների վրայ մենք կոչուողներ կով-
կասեան ազատ հանրապետութիւնների համադաշ-
նակցութիւնը: Բաւելիզմը մոռնում է, լրւած բոլոր
այն ազգերի կողմից, որոնց իրաւունքները նա բռ-
նադատում էր: Կռեւնք ինքնագօր մեր ազատութեան
համար. ստեղծենք ինքներս մեր կեանքը. ինչ կորչի
ռուսական(*) բռնադատ իշխանութիւնը»:

(*) «Ռուսական», բառը առանց «քաղաքական», բառին ոչ մտա-
ցութեան ոչ ալ անգլ. անգլիցութեան արդիւնք է, որովհետեւ խոսակցութեան քա-
ղաքականութեան իմաստով դէմ չէ այն կոչը. այլ ռուս Ռուսաստանի:

Այս՝ այն օրերուն է, երբ Ռուսաստանի մէկ ծայրէն միւսը՝ հակաբօլշեիկեան խմորումներու, Ուքրայնական անջատումի եւ նման շարժումներու մասին լեցած էր արտասահմանը:

Փարիզ եկած էր Պոլսէն նաեւ Սուլթանովը, գլխաւոր կազմակերպիչը այս կօմիտէին եւ Ֆէլզի փաշային (Քէմալի սպայակոյտին պետը) հաւանութիւնով Իզտիքէն Կովկասի իրենց մտցուցած գրականութեան ու ռազմամթերքին զեկուցումով կ'աշխատէր համոզել նաեւ հայերը, մտնել այդ «համադաշնակցութեան» մէջ, Կովկասը ապստամբեցնելու եւ կուելու համար Ռուսիայի դէմ:

Ինչպէ՞ս չլիշել էրզրումն ու Բէհաէտօին Շաքիրը, որ նման առաջարկով կը ներկայանար Ը. ընդհ. ժողովին:

Հայութեան մէջ թրքական օրիէնտասիօնը կը համբէր քանի մը անհատներ, որոնք կուսակցական պատասխանատու դէմքեր էին եւ տպագրւած գրականութիւն ու ակտիւ գործ ունէին, իբր երաշխիք իրենց օրիէնտասիօնին:

Այս բաները անձանօթ չին Սուլթանովի, եւ կովկասեան միութեան կօմիտէի միւս անդամներուն: Այդ էր պատճառը, որ այնքան անզիջող Ռասուլ-Չատէները կը զիջէին, որպէսզի հայերն ալ մտնեն այդ միութեան մէջ:

Հակաբօլշեիկ օրիէնտասիօնը, կովկասեան ժողովուրդներու միացեալ ճակատը Ռուսաստանի դէմ, թուրքերուն հետ «բարի դրացնութեան» լեզու գտնելը հրապարակի վրայ էին, մամուլի մէջ, հետեւաբար ինչո՞ւ չօգտուիլ այդ տրամադրութենէն: Մանաւանդ որ Սուլթանով լաւ կ'ըմբռնէ, թէ հայերէն օգտուիլ մեծապէս կը դիւրացնէ իրենց ծրագիրին իրականացումը եւ ոչինչով չի փոխեր իրենց ձգտումները, իսկ անոնց բացակայութիւնը կրնայ որոշ դժւարութիւններ ստեղծել:

Յանձին ո՞րի Սուլթանով կը գտնէր այդ օրիէնտասիօնը:

— Եանձին Դաշնակցութեան, պիտի պատասխանեն բոլոր անոնք, որ ծանօթ են այդ գրականութեան:

Եւ երեւութապէս, իրաւունք ունին անոնք, ինչպէ՞ս Սուլթանով:

Որովհետեւ բոլշեիկ ռուսին դէմ կուելու ճամբով թըրքական օրիէնտասիօնի ամէնէն ակտիւ փաստը տւած էր Վրացեան. որ իրր «փրկութեան կօմիտէի» նախագահ, հեռագրած էր Քեազիմ Գարապէքիր փաշային օգնել իրեն կուելու համար բոլշեիկներուն դէմ:

Թուրք-բոլշեիկեան դաշադիր պաշնագրութեան ծանօթ թուրք-թաթար թուրանականութեան արիւնոտ փաստերուն ականատն Վրացեան իր այս հեռագիրով երաշխիք կուտար, թէ ինք քաղաքականօրէն աւելի օգտակար եւ բարեկամ կը գտնէ թուրքք քան ռուսը եւ կը յուսար որ իր հեռագրին անկեղծութիւնը կրնար քանդել թրքօ-ռուս դաշինքը. որի հետեւանքով էր որ Գարաբեքիրի զօրքերը շարժեր էին Հայաստանի դէմ եւ «փրկութեան կօմիտէն» երկու կրակի մէջ՝ ստիպւած էր անցնիլ Զան հողուր: Այլապէս այս պայմաններուն մէջ ո՞վ կրնար նման հեռագիր տալ եւ արդիւնք սպասել:

Եւ Սուլթանով ու բոլորը գիտէին թէ Վրացեան Հ. Յ. Դ.ի բիրօյի անդամ է:

2— Հրապարակի վրայ է Ռուբէնի «Հայ-թրքական կնճիոր», որով ան կոչ կ'ընէ «հայ-թուրք ժողովուրդների համերաշխ կենցաղի ուղիներ» գծելու:

Եւ Ռուբէն Հ. Յ. Դ. բիրօյի անդամ է:

3 Հրապարակի վրայ է Ռ. Դարբինեանի «Քաղաքական մտքի դեգերումներ»ը, որի մէջ բացէ ի բաց կը յայտարարէ, որ հայութեան օրիէնտասիօնը պէտք է ըլլայ այլեւս թուրքերուն հետ համերաշխիլ եւ զործակցիլ կուելու համար ռուսին դէմ:

Եւ Դարբինեան Դաշնակցութեան ամէնէն ուժեղ շրջանին — Ամերիկայի — թերթին «Հայրենիք»ի խմբագիրն է:

Այս տւեալներու վրայ իրաւունք կը տրուի կարծելու որ Դաշնակցութեան օրիէնտասիօնը թրքական է:

Իսկ մենք ալ, մէկ դաշնակցական, կը յայտարարենք բարձրադաղակ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան օրիէնտասիօնը հակաքրքական է, հակառակ վերի փաստերուն:

Քանի որ Սուլթանովները գիտեն, արդար չէ որ հայու-

թիւնը չգիտնայ, թէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ժ. ընդհ. Ժողովի որոշումը Թուրքիայի մասին աւելի քան հակաթրքական օրինումասիօն է: Եւ ուրիշ կերպով չէր կրնար ըլլալ, եթէ ան կ'ուզէր հարազատ արտայայտութիւնն ըլլալ Դաշնակցութեան, այսինքն՝ մէկ միլիօնէ աւելի զոհ տուող հայութեան առողջ բնազդին:

Ուրեմն, թո՛ղ վճռապէս պարզ ըլլայ, որ Դաշնակցութեան օրինումասիօնը զոնէ մինչեւ ԺԱ. ընդհ. Ժողով — եւ կը հաւատանք որ անկէ յետոյ ալ — թրքական չէ:

Պարզ է նաեւ որ Դաշնակցութեան մէջ կան դժբաղդաբար դեկավարներ, որոնք ունին թրքական օրինումասիօն:

Դիտենք քիչ մըն ալ այդ ուղղութիւնով անոնց զրականութիւնը. որպէսզի 1 — արդարութիւն ընենք իրենց եւ հայութեան, 2 — յայտարարենք, թէ տարիներով եւ հիմնապէս նման հաւատաւորներ քնականօրէն պիտի իրագործեն իրենց դաւանանքը, երբ առաջին առիթը հասնի:

«Աւտրբեջանցիներուն տեղը ով ալ ըլլար, այդ կովկասեան ֆէտէրացիային վրայ պիտի նայէր ժամանակաւոր հանգրւանի մը, սահմանաժ քանդակելու եւ մէկ թուրք-թաթարական կայսրութիւն կազմելու»:

«Անդրկովկասը հնոցն է համաթուրանականութեան, թաթար ժողովրդի եւ տաճիկներու միացման համար անխուսափելի է Հայաստանի վերացումը իր ժողովուրդով: Փաստ է Տաճկահայաստանի ոչնչացումը, Կարսի, Սուրմալուի թաղումը, Նախիջեւանի, Շարուրի, Ղարաբաղի, Դանձակի Աւտրբեջանի կցումը: Այս կացութեան առջեւ, վրացիները բացայայտ կը տեսնեն որ Անդրկովկասեան ֆէտէրացիայի վարագոյրին ետին կը կատարւի փաստօրէն Հայաստանի հողերուն յօշոտումը եւ բաժանումը Թուրքիոյ եւ Աւտրբեջանի միջեւ»:

«Անդրկովկասի սայլը կօնֆետերառիօնի դրօշին տակ կ'երթայ դէպի համաթուրանականութիւն. այսինքն՝ դէպի Հայաստանի վերացում»:

«Այդպիսի համադաշնակցութիւն մը համապատասխան է Հայաստանի կամ հայ ժողովուրդի շահերուն: Կարճամիտները միայն կրնան հաստատական պատասխան տալ:» (*)

Այս տողերը կարդացողը պիտի մտածէ, որ Ռուբէն դէմ է կովկասեան համադաշնակցութեան, ուրեմն նաեւ դէմ թրքական օրիէնտասիօնի:

Դժբաղդաբար, սակայն, Ռուբէն այս յայտարարութիւններն ընելէ միայն քանի մը ամիս յետոյ, 1926 Դեկտեմբերին, կուտայ այնպիսի փաստ, որ իրաւունք կուտայ մեզ մտածելու, թէ «հայ-թուրք ժողովրդների համերաշխ կենցաղի ուղիներ»էն երբեք չէ շեղած:

Ան ո՛չ միայն վերի տողերուն հետեւողականութիւն չի ցուցներ, այլ ընդհակառակը համաձայն կ'ըլլայ կովկասեան միութեան մէջ հայութեան մասնակցութեան:

Ռուբէնի քաղաքական գրականութեան լուրջ հետեւող մը վարժւած պիտի ըլլայ նաեւ ինքնաժխտումներու եւ շատ չպիտի գարմանայ նաեւ այս անգամ:

Վրացեան աւելի շրջահայեաց կը վարւի, նման աղաղակող հակասութիւններու մէջ չիյնալու համար. այդ է պատճառը, որ ան միշտ կը խուսափի այն նիւթերէն, որոնց մասին խօսիլը կրնայ զինքը հակասութեան մէջ ձգել: Բայց բաւական է, որ մարդ թրքական օրիէնտասիօն ունենայ եւ ամէն քայլի հակասութիւնը կը մնայ իրեն բաժին:

«Հայաստանի Հանրապետութիւնը» հատորը, որմէ բաւականէն աւելի փաստեր մէջ բերած ենք այս հատորին մէջ, Քեդաղիմ Գարաբեքիւրի հեռագիրը, «Հայոց Ազգային Քաղաքականութիւնը» գրւածքը(**). ուր կը գրէ. —

«Մեր հարեւանները իրենց քաղաքական հաշիւների մէջ որոշ դրական տեղ են տալիս Թուրքիային. մինչ-

(*) Ռուբէն, «Հայաստանը Անդրկովկասեան Գաւազաններէն մէջ», «Գրօսակ», 1926 Ապրիլ:

(**) «Ամերիկոսայ Համադաշնակ Տարեգիրք», 1925:

դեռ հայկական լ'երաբերմունքը դէպի Թուրքիան հարկադրւած է (ընդգծումը իմս է) լինելու բացասական:

Եւ հակառակ այդ «հարկադրանք»ին, որ քաղաքական ու ֆիզիքական բնաջնջումի փաստին արդիւնքն է, իր խրատականը. —

«Ես գիտեմ՝ ի՞նչ ասել է հայ-թրքական յարաբերութիւն: Ես գիտեմ, թէ որքան խորն է թշնամանքն ու ատելութիւնը այդ երկու ժողովուրդների միջեւ: Գիտեմ նոյնպէս, թէ ի՞նչ կսկիծ կայ ամէն հայ մարդու սրտում: Բայց եւ գիտեմ, որ հէնց մեր շահերի համար, հէնց հայ ժողովրդի ապագայի համար անհրաժեշտ է, որ ստեղծւի մի կենցաղածնւ Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ: Եւ համոզւած եմ որ այդ օրը պիտի գայ: Եւ իսկական իրատես ու հեռատես գործիչները պէտք է աշխատին մօտեցնելու այդ օրը: Քաղաքական գործիչները պէտք է ընդունակ լինեն յաղթել զգացմունքներին եւ ամբողջալին տրամադրութիւնից բարձր կանգնել:» (*)

Մեզի բացէ ի բաց կ'ըսեն որ ճանչնանք իր օրիէնտասիօնը, որ հակառակ «հայկական բացասական վերաբերմունքին» թրքական օրիէնտասիօնի հանդէպ, ինք, յանուն հայութեան, դրական վերաբերմունք ցոյց կուտայ: Իսկ իբր «իրատես ու հեռատես» գործիչ, կը մօտեցնէ այդ օրը կովկասեան համադաշնակցութեան խողովակով:

Ու վերջապէս ահա Ռ. Դարբինեանը, թրքական օրիէնտասիօնի շուրջ տրւած գրականութեան մէջ ամէնէն համարձակը

«Երբ մենք համաթուրանական շարժման փաստերն ու ծրագիրները կը ներկայացնենք՝ ցոյց տալով, թէ մութին մէջ այդ շարժման միջոցով որպիսի՜ ահարկու փտանգ մը կ'աճի հայ ժողովուրդի գոյու-

---

(*) «Ամերիկահայ Հանրագիտակ Տարեգիրք», 1925:

թեան դէս, մեզ կ'առարկեն, թէ համաթուրանակա-
նութիւնը ցորտ մըն է միայն եւ թէ այդ ցնորքը
մենք մէջտեղ կը հանենք իբր թէ անոր համար, որ
թուրքերուն գիրկն իյնանք:» (*)

Իբր մէկը թուրք-թաթար թուրանականութեան վտան-
գը ամէնէն շատ ցոյց տուողներէն, մեր նպատակն է եղած
հետու մնալ ու հետու պահել ուրիշներն ալ «թուրքին գիր-
կը իյնալէ», որ ներկայացած է տարբեր ձեւերով ու ճամբա-
յով:

Դժբաղդաբար, սակայն, Դարբինեանի մասին չենք կրը-
նար նոյնը ըսել, դատելով հրապարակ դրած իր քաղաքա-
կան գրականութենէն եւ սխտեմատիկ կերպով իր զաւա-
նանքը հետապնդող քայլերէն:

Ահա իր խօսքերը, որոնք, դժբաղդաբար, «թուրքին
գիրկը իյնալէ» տարբեր բան չեն ապացուցաներ. —

«Ողբերգական դէպքերու հետեւանքով Թուրքիոյ
սահմանները այսօր գրեթէ դատարկուած են հայու-
թենէ, եթէ չհաշուենք Պօլիսը: Կամենանք թէ չկամե-
նանք հաշուիլ այս սարսափելի իրողութեան հետ,
ամէն պարագայի տակ պարտաւոր ենք հաշի առ-
նել զայն՝ մեր յետագայ քաղաքական ուղղեգիծը
ճշդելու առնել:

«Անոնք, որ կ'ը շարունակեն մտածել ու շարժիլ
այնպէս իբր թէ ոչինչ է փոխւած հայկական երկին-
քի տակ, կ'ապրին դեռ անցեալի իրերու եւ գաղա-
փարներու աշխարհին մէջ, չկրնալով յաղթահարել ի-
րենց դառնագոյն զգացումները եւ ազատել իրենց
միտքը այդ զգացումներէ, ու եւ կիրքերու յաղթող կա-
պանքներէն:

«Ինչ ալ ըլլայ պատասխանը հայութեան առ-
ջեւ դրած ներկայ կենսական հարցերուն, մէկ բան,
սակայն, այժմէն իսկ պարզ ու որոշ կը թւի, — այն

(*) «Հայրենիք» օրաթերք, 16 Ապրիլ 1927:

որ հայկական զանգւածի չքացումով Թուրքիոյ սահմաններէն մեր ապագայ շփման ու հակամարտութեան կէտերը թուրքերուն հետ զգալապէս տկարացած են եւ հայ թրքական յարաբերութիւնները առաւելաօրէն մտած են նոր փուլի մը մէջ:

«Տարրական ողջմտութիւնը մեզի կ'ըսէ, որ եթէ հայ ժողովուրդը կ'ոյգէ ապրիլ Կովկասի մէջ ապահով ու ազատ, պարտաւոր է հաշուիլ Թուրքիոյ հետ ոեւէ կերպով (ընդգծումը իմս է) — վաղ թէ ուշ աւելի լաւ է վաղ քան ուշ: Ուզենք թէ չուզենք մենք պէտք է օր մը ամենայն լրջութեամբ եւ անկեղծութեամբ փնտենց Թուրքիոյ հետ հաշուութեան համբան, որ անխուսափելիօրէն պիտի դառնայ նաեւ համագործակցութեան համբայ:

«Գիտենք, անսահման վրէժի զգացումներ են լինանցած մեր սրտերուն մէջ, եւ անոնք հարկաւ կը խանգարեն մեզի այժմ առարկայական յատկութեամբ տեսնելու իրերու մերկ պատկերը եւ ընդգրկելու անոնցմէ բղխող դաժան անհրաժեշտութիւնները:

«Գիտենք, թէ, մեզմէ անկախ պատճառներով, մեծագոյն արգելքներ են ծառացած մեզի դէմ մեզի համար փրկարար միակ ճամբուն վրայ, որ կարող է տանիլ հայ ժողովուրդը դէպի տեւական հաշտութիւն իր դարեւոր թշնամիին հետ: Գիտենք, թէ որքան մեծ կորույժ համբերութիւն, երկաթէ կամք, խիզախ վրճողականութիւն, յարատեւ նախապատրաստական աշխատանք, անվհատ տոկունութիւն եւ ժամանակ պէտք է հարթելու համար այդ ճամբան: Եւ սակայն պարտաւոր ենք ոչինչ խնայել այդ նպատակին համար. որովհետեւ հայութիւնը ուրիշ ելք չունի:» (*)

Ասկէ աւելի ի՞նչ պարզ խօսք կրնայ ըլլալ թրքական օրինաւորութիւնի մասին:

(*) Գալիքեան, «Հայ Բողոքական մեֆի դեգերումները», «Հայրենիք» տմաագիր, Հոկտ. 1923:

Եւ այս օրիէնտասիօնին հասնելու ճամբաներէն մէկը Դարբինեան կը համարէ Կովկասի ժողովուրդներու միութիւնը. որովհետեւ հակառակ իր համարձակութեան դեռ կը վախճայ «ամբոխային տրամադրութիւններէն» (իմա՝ հայկական առողջ բնագոյն) եւ «կովկասեան օրիէնտասիօն»ի բաւիղներուն մէջ դեգերելէն կ'ուզէ առաջնորդիլ հայութիւնը դէպի «թուրքին գերկը»:

Ահա թէ ինչու կը գրէ. —

«Մեր հարեւանները վրացիներն ու թաթարները — Թուրքիոյ հետ քաղաքական վէճեր չունին եւ զիւրութեամբ կարող են համաձայնութեան գալ իրարու հետ Կովկասի անկախութեան մասին: Մինչդեռ թէ վրացիները եւ թէ թաթարները չեն կրնար իրենց անկախութիւնն ու ազատութիւնը վերստանալ առանց պայքարելու խորհրդային (*) Ռուսիոյ դէմ:

«Մեր հարեւաններու քաղաքական ճակատը այսպէսով ուղղւած է հիւսիսի դէմ. որովհետեւ այդպէսով միայն կրնան տիրանալ իրենց անկախութեան, եւ որովհետեւ վախ չունին հարաւի վտանգէն, ինչպէս մ'էր ժողովուրդը:» (**)

Իսկ հայ ժողովուրդի դեօրը:

— «Պայքարն է հայ ժողովրդի ազատ ու անկախ գոյութեան համար կովկասեան բաղդակից հարեւաններուն հետ ընդդէմ խորհրդային Ռուսիոյ բռնակալութեան:» (***)

Բաղդատեցէք այս խօսքերը Սուլթանովի եւ Ռասուլ Զադէի «Կովկասեան Միութեան» ծրագիրին հետ:

Եթէ չճանչնայինք Սուլթանովներու եւ Ռասուլ Զադէ-

---

[*] «Խորհրդային» բառը զարդ մըն է միայն միսֆերը շփոթեցնող. որովհետեւ պայքարը կը մղուի ՈՒԵԻ Է Ռուսիայի դէմ: Ե.

[**] Դարբինեան, «Հայ բաղաճական մեքի դեգերումներ», «Հայրենիք» ամսագիր, Հոկտ. 1923:

[***] Նոյնը:

ներու տաղանդը, պիտի կասկածէինք որ Դարբինեանը պատրաստած է այդ ծրագիրը եւ Սուլթանօղլները միայն գործադրողներ են, այնքան նոյնն են անոնք միտքերով ու բառերով:

Ինչո՞ւ այնեւ Սուլթանով, գիտնալով մէկտեղ Դաշնակցութեան Ժ. Ընդհ. Ժողովի որոշումը, տատամսէր Փարիզ զալ եւ տարակուսէր փորձիլ յանձին անհատներու՝ Դաշնակցութիւնը եւ յանձին Դաշնակցութեան հայութիւնը խորել թրքական օրիէնտասիօնի մէջ եւ անով թուրք-թաթար թիւրքիզմը տանիլ Կովկաս:

Դարբինեան կրնա՞յ ժխտել թէ Սուլթանովի «Կովկասեան Միութիւնը» կամ ոնէ ուրիշ դիմակը ուրիշ նպատակի կը ձգտի:

Կրնա՞յ ժխտել նաեւ թէ այդ նպատակին առաջին բառերն են. — «Մահ հայութեան եւ Հայաստանի»:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար Դարբինեանները ամէնէն առաջ դեմ են Հ. Յ. Դաշնակցութեան որոշումին եւ զայն խանգարողն ու հիմնապէս հակառակ գործադրողները: Դէմ են հայ ժողովուրդի տրամադրութիւններուն եւ առողջ բնազդին, որ որքան ալ «ամբոխային» հռչակի, աւելի իրատես է թրքական վտանգին եւ աւելի զու գուրոտ հայ ժողովուրդի կեանքին հանդէպ:

Առարկէի գուցէ, թէ այս տողերը գրած են Դաշնակցութեան Ժ. Ընդհ. Ժողովէն եւ «Կովկասեան Միութեան» կազմութե. էն առաջ եւ թէ կրնայ Դարբինեան փոխած ըլլալ իր տեսակէտը, ինչպէս նշաններ կ'երեւան իր խմբագրականին մէջ: («Հայրենիք» օրաթերթ, 1927 Ապրիլ 16)

Դժպաղդաբար մեզի համար չեն պիկսիր փաստեր ապացուցանելու հակառակը եւ Դարբինեանի «անվհատ տոկունութիւնն ու յարատեւ նախապատրաստական աշխատանքը» իր օրիէնտասիօնին մէջ — «Հաշտութիւն դարեւոր թշնամիին հետ» եւ «Կոիւ ոուսին դէմ»:

1927ի սկիզբները, «Կովկասեան Միութեան» մարտակոչի օրերուն, երբ Սուլթանով տենդագլին կ'աշխատի իր մի-

սիօնին մէջ, Դարբինեան «Հայրենիք»ի մէջ կը գրէ խմբագրականով. —

«Լրատան վախճալով թուրքէն շատ աւելի քան ոռոսէն, կ'ուզէ շահիլ թուրքին բարեկամութիւնը ոռոսին հետ թշնամաւալու միջոցով:

«Կառչելով Ռուսիոյ՝ ինքզինքը Հայաստանի պէս պիտի դնէր համաթուրանական շարժման առաջին խակ հարւածներուն տակ եւ անմիջականօրէն պիտի վտանգէր իր փիզիքական գոյութիւնը, ենթարկւելով թուրքերու կատաղի թշնամութեան:

»Լրատան գիտակցաբար թուրքերու վախէն նախընտրեց թրքական օրիէնտացիան»:

Կ'արձանագրէ վրացի «գործնական քաղաքագէտներու» այս քայլը, ընկու համար իր թելադրանքը. թէ

«Ան կարող է հրահանգիչ լլլալ որո՞ւ տեսակետով մը ես եւ հայերուս համար.»

Երբ նկատի ունենանք, որ այս «հրահանգիչ» թելադրանքը չ'ըլլայ այն օրերուն, երբ Զարեանդի «Միացեալ Անկախ Թուրանիան» թուրանական հայաստան ծրագիրներն ու գործերը ամբողջ ծաւալով ու խորքով ցցած էր հայութեան աչքին. ինքը՝ Դարբինեանը հինգ խմբագրական կը գրէր ահազանգի մը շեշտով եւ հէնց այդ խմբագրականներուն մէջ է, որ դարձեալ իբր եզրափակում կուտայ այդ թելադրանքը, այն ատեն այդ «թելադրանքը» կը կրկնի նոյն բառերով ու նոյնքան բացորոշ ինչպէս իր «դեգերումներ»ու խօսքերն են: Եւ դեռ չհրատարակւած փաստեր չուզւիր այլեւս:

Քանի մը խօսք ալ Վ. Նաւասարդեանի մասին, որ Դաշնակցութեան զլխաւոր օրգաններէն «Յուսարներ»ի խմբագիրն է:

Ան հրատարակելով Ռուրէնի «հայ-թրքական կնճիոր» կը գրէ «Հայ-թուրք ժողովրդների համերաշխ կենցաղի ու ուղիները» գծելու ձգտող այս հատորին յառաջաբանը. —

«Հին Թուրքիան, խալիֆայութեան ու սուլթա-

նութեան դասական օրրանը, երէկ չմբռնեց այն ճշմարտութիւնները՝ որոնք արծանագրւած են այս աշխատութեան մէջ:

«Թերեւս ըմբռնի այսօր:

«Գիտակցի՛նք վերջապէս, յանուն հարւածւած ու պայքարող Արեւելքի իրական ազատագրութեան յանուն Թուրքիոյ ճշմարիտ վերածննդի, յանուն հայ եւ թուրք ժողովրդներին լուսաւոր բուսական...»

Եւ հրամայելով հայութեան

«Լարժւինք մեր սխալ տեղափոխել ուղիղի մէջ»:

Կը մատուցանէ «Հայ թրքական կնճիորը» Քէմալին. -

«Այս աշխատութիւնը թող լինի ծիծեմու մի համեստ ճիւղ այդ նանապարհին»(*):

Ու երբ կը հասնին «Կովկասի Ազատագրման Կոմիտէի» օրերը, երբ «Փրօմէթէն» հրապարակ կը դնէ Սուլթանովի կերտած «համադաշնակցութիւնը» եւ անոր մարտակոչը. — Քէմալի դրօշին տակ կուիլ Ռուսիայի դէմ — երբ հայ սարսափը մեղմացնելու միտքեր շրջան կ'ընեն, համոզելու համար որ շատ ալ չվախնանք, որովհետեւ քէմալական թուրքը նոյն իթթիհատական թուրքը չէ եւ Ատրեքջանն ալ անգամ մը փորձած էնվէրի ներկայութիւնով, հիւսա տարրեր կը մտածէ, եւայլն. ահա այդ օրերուն, 1927 Վիետր. 19 եւ Վիետր. 23ի խմբագրականներով Վ. Նաւասարդեան կը խօսի «Կովկասեան միութեան» մասին, ուր կ'երեւի կը տեսնէ ճիւղին ու անոր սարսափը՝ կախւած հայութեան գլուխին ու ինքզինքին պատասխանող ողորմուկ հարցումներով կ'իյնայ «Կովկասեան Միութեան» պիտակով դիմակաւոր թրքական օրիէնտասիօնին մէջ:

(*, Այս տղերք պարունակող «Յառաջաբան»ին մէջ իսկ ան կը գրէ = «Toutes les nations sont de Dieu» եւ «Թուրքիոյ պետական գործիչների Բաղադրական իմաստութեան մասեանի մէջ, դժբաղդաբար, երբեք տեղ չգտան, Լօրանի այս գեղեցիկ խօսքերը, ինչ որ կ'ապացուցանէ գիտակցութիւն իր նաւային խօսքերու սոցիալական մասին:

Շ.

«Կա՞յ կապ թէ չկայ — կը հարցնէ Նաւասարդ-
եան — «Կոովկասի Ազատագրման Կոմիտէի» եւ Ռու-
սիոյ «բարեկամ» Թուրքիոյ միջեւ»:

«Անշուշտ կայ: Կայ հէնց անոր համար, որ էն-
կիրին, հին ու փորձեալ գեղուհի մըն է, որի համար
քաղաքական կուսութիւնը իր արժէքը վաղուց կոր-
սրնցուցած է: Ս: Բահայ մը իր ափերուն մէջ պահե-
լու համար՝ ան կը հմայէ զայն ոչ թէ իր կուսու, եւն
(որ դադրած է առաքինութիւն ըլլալէ), այլ կ'ըս-
պառնայ անոր դաւանանքիսմբ (որ ամէնէն զնա-
հատելի առաքինութիւնը դարձած է):

«Է. Է. Կիրիի այս նորակներ սիրահարներէն է
ահա նաեւ «Կոովկասի Ազատագրման Կոմիտէ»ն:

«Առաջին անգամն է, արդեօք, որ Անդրկովկա-
սի ժողովուրդները քաղաքական այս բոլոր հորի
զոններու վրայէն ձեռք կ'երկարեն իրարու:

«Կտանգին մեծութիւնը հոն է, որ փորձեալ
խաղ մըն է, զոր ղեկավարները կը կրկնեն այսօր:
Պարապ մխիթարանք մըն է անտեղի կրկնել շարու-
նակ, թէ Թուրքիոյ առժամեայ ներկայութիւնը Ան-
դրկովկասի մէջ (1917, 18 եւ 20) միայն դառնու-
թիւններ կուտակած է անդրկովկասեան ժողովուրդ-
ներու համար:

«Ընդհակառակը: Այդ թւականներէն ետքը տե-
ղի ունեցած բռնի բաժանումը եթէ թախիժ չունե-
նար եր' ու զինակիցներուն համար (Անդրկովկասի եւ
Թուրքիոյ) հա՛տ է չէր ունենար անոնց աչքին նաեւ
նոր միացումը, որուն կը ձգտին երկու կողմերը»:

Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար գրել Նաւասարդեան, որով-
հետեւ շատ մօտէն ու անձնապէս կը ճանչնայ «Կոովկասի
Ազատագրման Կոմիտէ»ի անդամները եւ անոնց անցեալի
գործերը եւ ներկայի ձգտումները:

Այսպէս ըլլալով մէկտեղ, զարմանալին այն է, որ ան-
կանգնած այդ «Միութեան» ծրագիրին եւ մարտակոչին առ-
ջեւ կը հարցնէ. —

«Պերեմն ո՞րն է մեր զիրքը: Մեր հարեւաններո՞ւն հետեւինք, թէ մեր հարեւաններուն դէմ Կովկասեան ժողովուրդներու ընդհանուր թշնամին ենք (եւ հետեւաբար բարեկամը Կովկասեան ժողովուրդներու) թէ՞, ընդհակառակը, անոր բարեկամն ենք (եւ հետեւաբար, թշնամին՝ մեր հարեւաններուն)»:

Պատասխանը հարցումներուն մէջ չէ՞:

Ու երեւակայել որ երբ Օրմանեանական օրիէնտասիօնի «Էրզին մնացորդը, «Թուրք-Հայ բարձրացման միութիւնը» ցրիւ եկաւ, ծնած ու մեռած, վերջին 5-6 տարիներու ընթացքին, եւ անոր ամէնէն գործօն, անկեղծ ու զլխաւոր անդամը Դօկ. Եաղուպեան, Էնկիւրի երթալէ եւ Մուսթաֆա Քէմալի ձեռքը համբուրելէ յետոյ, փրք-փրքի հաւաքած գլուխն ազատեց Փարիզ առնելով իր շունչը, որովհետեւ ան հակառակ իր թրքական օրիէնտասիօնի հաւատքին ու թուրքը խորապէս ճանչնալուն, տեսաւ թէ այլեւս օրիէնտասիօնը սնանկ բառ մըն է եւ կայ միայն քրքուրիւն, ասդին հայ յեղափոխութեան պատասխանատու դէմքերը թրքական օրիէնտասիօն կը քարոզեն հրապարակով ու կը հետապնդեն անհրապարակ:

Դարձեալ կը կրկնենք. —

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ո՛չ պաշտօնապէս ո՛չ «ամբողջով» որ կ'անւանի թրքական օրիէնտասիօն ունեցողներու կողմէ ո՛չ ալ հայութիւնը կրնար ըլլալ ոնէ թրքական օրիէնտասիօնի կողմնակից:

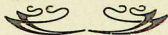
Իսկ այն քանի մը անհատները, որոնք ներկայացուցինք, նախքան իրենց այս բաղաքական ուղեգիծը հետապնդելը, պարտք մը ունէին կատարելիք, քաջութեան պարտք մը աւելի առաջ քան հայ առողջ ընազդը եւ թուրքը սիրտով ու միտքով ճանչնող բնազդը «ամբողջ» կոչելու քաջութենէն: Այդ պարտքն էր, Օրմանեանի եւ Քէմալի իշխատակին ադարձութիւն ընել, որոնք շիտակ գործեր էին եւ սխալ դատուեր, իսկ պատիւ ընել Նորատունկեանին ու

Դօկ. Եղուպեանին, որոնց թուրքը ճանչնալու, անոր հետ խօսելու եւ թրքական օրինութեան ձեւերուն տաղանդը երբեք չեն կրնար ունենալ:

Ի՞նչ գոյնով ու ձեւով, ի՞նչ ծաւալով ու խորքով ալ փորձել մօտենալ խնդիրին, էութիւնը նոյնն է դժբաղդաբար եւ դժբաղդ փաստ է, որ եթէ հայ Յեղափոխութիւնը ղեռ է ինկեր Օրմանեանի «հեռատես ու իրատես» օրինաւորութիւնն վրայ, հայ յեղափոխականներ կը քալեն արդէն այդ օրինութեանով եւ ղեկավարի դիրքով:

Այն տարրերութիւնով որ երէկ հոծ թրքահայութիւն մը կար թրքահայաստանի մէջ, այսօր թրքահայութեան սակորներն անգամ աճիւնացեր են թրքական երկանաբարին տակ:

Իսկ ղեկավարի մը համար որքան ճիշտ է ըլլալ ծածկամիտ ու ծածկասիրտ թշնամիին հետ, բիւրապատիկ ճիշտ է եւ պարտականութիւն ըլլալ բացմիտ ու բացսիրտ ժողովուրդին հետ: Այլապէս ղեկավարի աչքին, ո՞ւր է տարրերութիւնը թշնամիին ու իր ժողովուրդին միջեւ:

ՅԱԻԵԼԻԱԾ

Իբր յաւելած կուտանք այս յօդածդ, որ գրւած է 1927ի յունւարին, երբ Հ. Յ. Դ. Բիւրօի անդամ էի. եւ երբ Սուլթանով կը գտնւէր Փարիզ: Ինձ ծանօթ էին Սուլթանովի խաղերը: Այս յօդածը մէկ մասն է միայն այն յօդածաշարքին, որ ո՛չ միայն կը խօսէր «Կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօն»ի շուրջ, այլ նաեւ անուններ կուտար թրքական օրիէնտասիօն ունեցող դաշնակցական ղեկավարներու: «Յառաջ» մերժեց զայն հրատարակել:

Իր ժամանակին, սակայն, վերցնելու համար քօղը այս կօնֆեդերասիօնի վրայէն եւ անուղղակի կերպով հայ ժողովուրդին թելադրելու ինքը գտնել ու տեսնել հրապարակի վրայ դրւած թրքական օրիէնտասիօնը եւ հրատարակել կարենալու համար գտնէ այսքանը, 1927ի Մայիս 21-22 «Հայրենիք»ին մէջ. վերցուցի այն մասը, որի մէջ յիշւած ու քննադատւած էր նաեւ «Հայրենիք»ի խմբագիրը՝ Ռ. Դարբինեան:

Այսօր անոր ընթերցումը ներկայ հատորին մէջ, կրնայ շատ քան ըսել այս մասին, ինչ որ ժամանակին ըսել ուզած եմ ծածկւած ձեւով:

Հաւատացած եմ եւ կը հաւատամ որ հայը, ո՛չ միայն «ամբոխային տրամադրութիւնով» այլ իր բնագլով աւելի առողջ քան բոլոր ուղեղները, է եւ կը մնայ հակաթուրք օ-

օրիէնտասիոնի վրայ քանի կայ Անկախ Անատոլու մը, այն-
քան զօրաւոր, որ մէկ օրի մէջ կրնայ ընաջնջել մնացորդ
հայութիւնն եւ ունի թուրանական ձգտում:

Եւ այդ հաւատքն է որ ինքզինքս աւելի հարազատ եմ
նկատեր հայ ժողովուրդի կեանքին ու շահերուն եւ երբ մէկ
կողմէ՝ փոանգը արմատապէս վերացնելու միջոցներ հակադ-
րեր եմ թրքական օրիէնտասիոնին միւս կողմէ՝ փորձեր եմ
ցոյց տալ հայ ժողովուրդին զանազան «օրիէնտասիոն»ներ-
քու օրօրանքներուն փոանգը:

Կովկասեան երեք ժողովուրդներ, յանձին Ատրեջանի,
Վրաստանի եւ Դաղստանի, կազմած են մէկ քաղաքական
միութիւն, պարզ ծ են իւննց դրօշակը — «Պրօմէթէ» եւ
հռչակած իրենց քաղաքական դաւանանքը — Կօնֆեդերատիւ
Կովկասը՝ ազատ ու անկախ ռուսական լուծէն:

Կօնֆեդերատիւ Կովկաս — սակայն առանց Հայաս-
տանի:

Շատ ընական էր որ այս միութիւնը իր վրայ դարձնէր
հայ քաղաքական մտածողութիւնը որովհետեւ այս միու-
թիւնը ճակատագրական դեր ունի կատարելիք հայ ժողո-
վուրդի ֆիզիքական գոյութեան եւ Հայաստանի ֆիզիքա-
կան կեանքին վրայ: Եւ աւելի քան ընական էր, որ Հ. Յ.
Դաշնակցութիւնը իր մամուլով եւ ղեկավար անդամներով
առաջինն ըլլար այս միութեան փաստով ու հետեւանքով
հետաքրքրողը. որովհետեւ Դաշնակցութիւնը եղած է միշտ
առաջինը հայ ժողովուրդի ֆիզիքական ու քաղաքական
գոյութիւնով մտահոգուողը:

Բայց, դժբաղդաբար, այս միութեան առջեւ մտահոգու-
թիւնները, որոնք առարկայականօրէն կանգնած են մեր դէմ,
կ'առաջնորդեն ոմանք մակերեսին, կեղեւին միայն մօտենա-
լու, հետեւաբար նաեւ կը մղեն թիւը վերլուծումներու եւ
կը յանգեցնեն թիւը եզրակացութիւններու:

Եւ այս մակերեսային մերձեցումը այնքան աղիտաւոր
է հայ ժողովուրդին համար, որքան երէկի թիւը հայեցո-

դուժիւնը, երբ մինչդեռ իսլամական, օսմանցիական թուրքք իր հարուածները սիստեմատիկ կերպով ուղղած էր հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան, հայը ողբալի բարեմբ-տութիւնով իր զէնքը կը գործածէր իսլամ մօլլային ու դատիին կամ Օսմանին ու Հասանին տէրէջէյիութեան դէմ. երբ սուլթանական քաֆուքիւնը հարիւր հազարներով կ'անճիտէր հայութիւնը, հայը կը կուէր Սուլթանի անձին դէմ: Եւ բընական էր որ այս ձեւով հայութիւնը բնաջնջէր, բայց թրքութիւնը մնար. թէ'ւ Սուլթանը կամ Օսմանն ու Հասանը վերնային:

Մեր պարտութիւնը ճակատագրական էր. որովհետեւ ան կը բղխէր մեր պայքարի ճակատը սխալ հասկնալէն ու մակերեսային-ըմբռնումէն:

Կովկասեան ժողովուրդն չ'ընդունար իր ժողովրդին, որ իր ժողովուրդն էր, նոյն սխալ հասկացողութիւնն է, որ այսօր կ'ախտանշուի, եւ անխուսափելիօրէն նոյն անաւոր հետեւանքները պիտի տայ մեզի այդ սխալանքը:

Այս սխալն է, որ հայ քաղաքական մտածողութեան մէջ, Կովկասեան միութեան առիթով, Ուքրայնեան, Անգլիան, Անդրկովկաս' ան ժողովուրդներ իրար կը խառնին, իրար կը հրմշտկեն, բայց մտաւախութիւնով թէ դիւանագիտօրէն իսկական գործօնն ու վտանգը — Թուրքիա — դուրս կը ձգուի:

Վտանգին դէմ համապատասխան դարման տանելու համար առաջին պայման է ճիշտ ախտաճանաչում:

Եւ, մեր կարծիքով, սխալ է եւ հետեւաբար աղիտաւոր Կովկասեան ժողովուրդներու միութեան ախտաճանաչումը Ուքրայնայով, Անգլիայով կամ ուրիշ անունով տալը:

Կովկասեան ժողովուրդներու միութեան թիւսմորը Թուրքիան է, իր համաքուրանակեան ծրագիրով:

Ահա հիւանդութիւնը, որի մառին պարտաւոր ենք խօսիլ բաց եւ ըսել մեր խօսքը որոշ, առանց քողարկելու իրողութիւնը եւ առանց միանալու անոնց, որ կամ կը ճանչնան Կովկասեան Միութեան ներքին աստաղը, կամ կը հաւտան անոր, իբր փրկութեան միջոց, բայց կը խաղան բառերու հետ:

Դաշնակցութեան ղեկավար միտքերն ու մամուլը թե-
լադրւած այն իրողութենէն, որ «Պրոմէթէ»ն (Կովկասեան
ժողովուրդներու օրգանը) հապարակ դրաւ մէկ ընթացիկ
եւ մեր ճակատագիրին հետ սերտօրէն կապւած մէկ հարց-
երը անհրաժեշտ ուշադրութիւն դարձուց, հրապարակը ըս-
կըսաւ աղմկելի իրականութեան անհամապատասխան վը-
վըրուկներով:

Այդ վըվըրուկներու ներքին աստաղը յայտնի է: Հետե-
ւաբար անոնցմով չեմ գրադիր:

Բայց պէտք է խոստովանիլ, որ թիւրիմացութիւններու
եւ հարցը աղօտ մնալուն մէջ Դաշնակցական մամուլի եւ
անհատներու հրապարակային արտայայտութիւններն ալ
ունին որոշ պատասխանատուութիւն:

Օրինակ «Դրօշակ»ի մէջ այդ մասին ընկ. Մասուբեանի
գրած յօդածէն ընթերցողը կրնար տարիլ մտածելու, թէ
մենք պիտի ուզէինք մաս կազմել այդ միութեան մէջ, բայց
կան պահանջներ, կամ հարթելիք հարցեր եւ այլն, որոնք
չեն լուծւած:

«Յուսաբեր»ի մէջ ընկ. Նաւասարդեանին յօդածէն
(1927 թետ. 19) «Ուրեմն ո՞րն է մեր չիրքը: Մեր հարե-
ւաններո՞ւն հետ ենք, թէ մեր հարեւաններուն դէմ: Կովկաս-
եան ժողովուրդներու ընդհանուր թշնամիի թշնամի՞ն ենք
(եւ հետեւաբար բարեկամը կովկասեան ժողովուրդներու)
թէ՞, ընդհակառակը, անոր բարեկամն ենք (եւ հետեւաբար,
թշնամին մեր հարեւաններուն): Ընթերցողը կը տալի մը-
տածել, թէ մեր զիրքը արդէն ճշդւած է այդ միութեան
հանդէպ:

«Նոր Օր» միւս կողմէ արդէն բողոք կ'ընէ որ Կովկասի
ժողովուրդները միացած են եւ մեզ դուպ ծգա՝ են իրենց
կամքին հակառակ:

Եւ այս բոլորէն կրնան ծնիլ անտեղի թիւրիմացու-
թիւններ, մինչդեռ փաստն այն է, որ աշխարհագրական
դժբաղդութիւնով «կովկասեան ժողովուրդներ» տերմինին

մէջ հայութիւնը ինքնաբերաբար կը հասկցւի. հետեւաբար Դաշնակցութեան ուղեղը, իբր աւելնէն մտահոգը, ստիպւած է այդ տերմինին առջեւ խորհրդածել, երբ ան արդէն գործօն մէկ երեւոյթով հրեւան եկած է:

Եթէ կարելի է ենթադրել ու մտածել, թէ այդ միութեան մէջ կրնան գտնուիլ տարրեր, որ իրենց հայատնացութիւնով դէմ րլլային հայերու մասնակցութեան, կարելի է ենթադրել, թէ կրնան գտնուիլ նաեւ տարրեր, որ կրնային մտածել, թէ հայութեան դուրս մնալը կրնար խանգարել իրենց ծրագիրները եւ թէկուզ իրենց շահերէն մղւած ուզէին իրենց կողքին տեսնել նաեւ հայութիւնը:

Սխալ է ուրեմն միակողմանի ենթադրութիւնն ու հարցադրութիւնը, սխալ է նաեւ միակողմանի եզրակացութիւնը:

Այս բանի մը բառերը միայն իբր ճշգրտմ:

Անցնինք մեր նիւթին:

* *

Ռուսական շոնակալութիւնն է, (բոլշևիկ կամ ոչ-բոլշևիկ) որ ստեղծած, զարգացուցած ու ձուլաւորած է ռուսական ճիրանին տակ հնչող շատ մը ժողովուրդներու շարքին նաեւ կովկասեան ժողովուրդներու մէջ անկախութեան գաղափարը:

Ո՛չ զարմանալի է, ո՛չ ալ անընական՝ ժողովուրդի մը մը համար ձգտիլ անկախ կեանքի, երբ ան համոզւած է, որ անկախութիւնը միայն հնարաւորութիւն կուտայ իր հոգեկան ու քաղաքական ուժերը անկաշկանդօրէն երեւան բերելու եւ զարգացնելու: Եւ եթէ այսօր նովկասի ժողովուրդներն ալ եկած են այդ համոզումին, բնական է, որ անոնք հռչակին իրենց անկախութեան դաւանանքը եւ զայն իրագործելու համար որոնեն զէնքեր:

Բնական է, դարձեալ, որ անկախութեան ձգտող մէկ ժողովուրդ, իր զէնքերը որոնելու ատեն ուզէ օգտուիլ բոլոր պատեհութիւններէն: Հետեւաբար Կովկասի ժողովուրդները բնականօրէն պիտի ուզեն օգտուիլ իրենց պէս ճնշւած Ուր-

քայնայէն, եթէ անոր շարժումները զուգընթաց ու ձեռնառու
ըլլան իրենց ձգտումներուն: Նոյն չափով պիտի ուզեն օգ-
տուիլ Անգլիայէն, թեկուզ իմփերիալիստ, եթէ Անգլիա իր
շահերէն մղւած կոխ կը մղէ իմփերիալիստ Ռուսաստանի՝
այդ ժողովուրդներու բռնակալին դէմ:

Որ Ուքրայնա ձգտումներ ունի բաժնեկու Ռուսաստա-
նէն, ո՛չ մէկ վէճ: Որ Անգլիա կատաղի կու եր մղէ Ռու-
սաստանի դէմ եւ կ'աշխատի զայն անվտանգ դարձնել իր
արեւելեան քաղաքականութեան մէջ, դարձնալ եւ ո՛չ մէկ
վէճ:

Բայց Ուքրայնայի ձգտումին ու Անգլիայի կոխին մէջ
տեսնել կովկասեան ժողովուրդներու միութիւնը, ուղղւած
Ռուսաստանի դէմ, սխալ տխտահանաչութիւն է, եւ աղի-
տաւոր, որովհետեւ այս սխալ ախտահանաչութիւնը պիտի
առաջնորդէ սխալ դարմանումի, որ անխուսափելիօրէն կըր-
նար յանգիլ հայ ժողովուրդի մնացորդին ալ բնաջնջումին:

Ահա այստեղ է, որ չը սկսի տարակարծութիւնը հայ
քաղաքական մտածողութեան մէջ, եւ հայ միտքը կը ձգէ
քառսի մը մէջ եւ զայն կ'առաջնորդէ տարտամ, վախկոտ
հարցումներու, առանց կարենալ ուղիղ պատասխան տալու:

Եւ որպէսզի պէտք չըլլար մէկին հարցնելու, թէ ի՞նչ է
մեր դիրքը, միւսին՝ թէ ի՞նչ պիտի ընենք, սրբ Ուքրայնա
ըմբոստանայ, թուրքերը որոշ շարժումն'ը փորձեն, եւայլն,
մէկ երրորդ մը՝ թէ ինչո՞ւ չենթադրել, որ մեր հարեւաննե-
րէն Վրաստանն ալ գիտէ, թէ թուրանական նամբային վրայ
կը գտնուի ինքն ալ եւ կրնայ, իր շահերէն մղւած, իր ուժե-
րը միայնել հայկական ուժերուն հասարակաց փտանգի մը
դէմ եւ այսպէսով մեղմել անոր արհաւիրքները, մէկ չոր-
րորդը՝ թէ ինչո՞ւ չհաւատալ, որ Ատրեքջանը, անգամ մը
փորձւած էնվերեան յիշատակներով, չպիտի ծառանայ Քէ-
մալական զաւոց օրերու դէմ, մէկ հինգ բորդը՝ թէ ինչո՞ւ
չենթադրել, որ Տաղստանը, Վրաստանն ու Ատրեքջանը վեր-
ջապէս կրնան հասնիալ, որ Անդրկովկասեան կօնփեղեբատիւ
անկախ միութիւն մը մեծագոյն բարիքներ կ'ապահովէ
կովկասի ժողովուրդներուն որոնց մէջ եւ հայութեան, ան-

հրրաժեշտ է վեր վերցնել այդ միութեան վրայ ձգւած վարագոյրը:

Այս բոլոր հարցումները կրնան միայն զբաղեցնել միտքերը անօգուտ կերպով, զոնէ առայժմ, եւ կ'ապացուցանեն սխալ ախտահանաչութիւն: Որովհետեւ այսօր «Պօմեթէ»-ով հրապարակ եկող կովկասեան ժողովուրդներու միութեան առջեւ, որ կը ձգտի միացած ուժերով Ռուսաստանը քշելու կովկասէն, միայն մէկ հարցում կայ ընելիք. —

Ո՞վ կազմակերպեց այդ միութիւնը եւ ինչո՞ւ կազմակերպեց:

Պատասխանը մէկ է. — ԹՈՒՐԻՒՆԷՆ, համաքրեական Ժրգիրիին համար:

Այս վիճելի հշմարտութիւնը գիտնալէ յետոյ այլեւս մեր հարեւաններուն հետ ըլլալու կամ չըլլալու խնդիր չի մնար:

Այդ մասին մեր վճիռը պարզ է:

Հայը բացասականութեան չափ կողմնակից է ազատագրական գաղափարին: Ան առաջինն է մինչեւ ինքնավտանգում անգամ, ճնշւած ազգերու ազատագրութեան ջատագովանքին մէջ եւ ամենավերջինը, աշխարհի մէջ, ոչ թէ դէմ այլ նոյնիսկ անտարբեր մնալու ճնշւածներու կողմէ մղւած կռի մը:

Այս այսպէս ըլլալով, հայն ու Հայաստանը ընական է որ ուրախ ըլլան տեսնելով Ուքրայնան՝ անկախ Ռուսաստանէն. Զինաստանը՝ ինքնիշխան Անգլիայի ա դեցութենէն. իսկ իրենց չափ խանդավառ, երբ Վրաստանը, Ատրեքանն ու Տաղստանը, իրր հարեւան եւ կովկասեան ժողովուրդները գտնեն իրենց անկախութիւնը:

Ուրեմն, ո՛չ մէկ վէճ, որ հայը թշնամի չէ եւ չի կրնար ըլլալ կովկասեան ժողովուրդներու անկախութեան:

Բնական է, դարձեալ, որ հայը ո՛չ մէկ թշնամութիւն ունենայ ո՛չ Վրաստանի, ո՛չ Ատրեքանի, ո՛չ Դաղստանի դէմ, երբ անոնք կը միանան միացեալ ուժերով ձեռք բերելու համար իրենց անկախութիւնը:

Բնական է, նոյնպէս, որ հայը ո՛չ միայն թշնամի չըլ-

լայ, այլ իր ուժերն ալ միացնէ անոնց անկախութեան համար:

Բայց ճիշդ է, որ անկախութիւնն է Կովկասեան ժողովուրդներու միութեան առանցքը, թէ միայն անկախութիւնը Ռուսաստանէն եւ կախումը Թուրքիայէն, այսինքն՝ միայն *skri* փոխելը, մինչեւ անգամ իրենց «անկեղծ» ձգտումներուն հակառակ:

Ահա հարցը եւ իսկական հարցը, որ, մեր կարծիքով, պիտի փոխարինէր բոլոր նախորդ հարցերը եւ պիտի բնութագրէր մեր քաղաքական օրինոստիծեր:

Կովկասեան ժողովուրդներու միութիւնը, իբր արդիւնք ուսական բոնապետութեան, կը հրապարակէ իր ծրագիրը, եւ կազմելով իր կեդր. կոմիտէն, անոր կը յանձնէ զործադրել իր ծրագիրը:

Նոյ Ռամիշվիլի, Իւզազդա (վրացիներ), Ռասուլ Զատէ, Խոսրով բէկ Սուլթանով (ատրեքշանցիներ) եւ Հայտար Բամմատ (տաղստանցի) կը կազմեն այս միութեան կեդրոնական կոմիտէն:

Գաղտնիք մը չէ ըսել նաեւ, որ կեդր. կոմիտէի վայրն է Պոլիս:

Ո՞վ են այս անձերը, որոնք պիտի իրագործեն Կովկասեան ժողովուրդներու միութեան անկախութիւնը:

Ո՞վ որ 1918էն ի վեր Կովկասի քաղաքական անցուղարձներուն քիչ մը ծանօթ է, շատ լաւ կրնայ պատկերացնել այս կեդր. կոմիտէն իր արտաքինով ու ներքինով:

«Ռասուլ Զատէներն ու Սուլթանովները իրենց ափսոսումն մէջ ունէին Ատրեքշանի բովանդակ ճակատագիրը:»

«Ռամիշվիլիներն ու Գուզապանները անվերապահօրէն կ'իշխէին բովանդակ Վրաստանի մէջ:»

«Հայտար Բամմատները կը ներկայացնէին լեռնցիներով բնակած Դաղստանի շրջանը», — կ'ըսէ ընկ. Նաւասարդեան:

Մենք աւելցնենք. —

Ռամիշվիլիներն էին, որ Անդրկովկասեան միութիւնը (Սէյմը) պայթեցուցին, Կարսը դաւեցին ու պուտ մը ջուրի մէջ խեղդեցին գաղթական Հայաստանը, թուրքերու բարեկամութեան ի գին:

Սուլթանովներն էին, որ էնվէրի զօրքերը Բազու բերին
եւ տասնեակ հազարաւոր հայեր սրախողխող ըրին:

Բայց թող չվրդովւին դիւանագէտները եւ թող մեր
«սիրտը ուղեղին մէջ փոխադրելու» քարոզներ չկրկնեն:

Մենք հեռու ենք միայն այդ անցեալի փաստերուն վը-
րայ կանգնելէ:

Կարելի է նոյնիսկ, վայրկեան մի, լօրէն հաշուիլ այն
բանի հետ, թէ վրացի Ռամիշվիլին ամէնէն առաջ պարտա-
ւոր է իր ազգի շահերը նկատի ունենալ եւ, եթէ ցաւի ան-
գամ, որ Հայն ու Հայաստանը կը տուժեն, ան սառնասրը-
տութիւնով՝ պէտք էր դաւէր Կարսը թուրքին՝ փրկելու հա-
մար Թիֆլիսը կամ Բաթումը, պէտք էր խղղէր Հայաստա-
նը, ապրեցնելու համար Վրաստանը: Որ Սուլթանովը, իբր
ատրեքցանցի թուրք, ամէնէն առաջ պիտի մտածէր իր ժո-
ղովուրդին համար, եւ ի՞նչ արած որ անատօլցի թուրքը
հայի դիակներու վրայէն պիտի անցնէր, եթէ անոր Բազու
գալը եւ ատրեքցանցի թուրքին ազատագրութիւնը այդ կը
պահանջէր. պէտք էր կոտորէր հայութիւնը, եթէ թուրքը
ապրեցնելու համար անհրաժեշտ էր ընել այդ:

Եւ հաշուինք պահ մը այս փաստին հետ, թէ եւ ան
արծանագրեւած ըլլայ հայի ու Հայաստանի արիւնով:

Դարձեալ, պահ մը ընդունինք, որ անոնք այդ քայլե-
րուն սխալը հասկցան, թէ եւ ուշ եւ իրենց անկախութիւն-
ներն ալ վրայ տալու գինով:

Մոռնանք անցեալը, որովհետեւ քաղաքական կեանքի
մէջ երէկի թշնամին այսօր բարեկամ կրնայ ըլլալ քաղաքա-
կան դէպքերու եւ հաշիւներու բերումով:

Միանա՛նք դիւանագիտական այն իմաստութեան, թէ
ռուսը գիտէ, որ թուրքը իրեն թշնամի է եւ ներսէն կը դա-
ւէ ու կը կազմակերպէ թուրք տարրերը համաթուրանական
ծրագիրին համար, բայց այսօր բարեկամ է թուրքին, եւ
փոխադարձաբար: Վրացին գիտէ, որ ինք համաթուրանա-
կան ծրագիրին արգելքներէն մէկն է, բայց այդ ծրագիրը
գործադրող թուրքին բարեկամութիւնը ձեռք կը բերէ ու-
սին թշնամութեան ի գին, եւ այլն:

Փակենք երէկը:

Բայց բա՛նանք այսօրը:

Ո՞վ է այժմ Թասուլ Զատէն, Կովկասի ժողովուրդներու միութեան կեդր. կօմիտէի մէկ անդամը:

Ահա ինքը իր բերանով,—

«Պիտի գայ օր մը, երբ այս առունները (թուրք զանազան ժողովուրդներ տարբեր սահմաններու մէջ. Շ.) միանալով պիտի կազմեն ուժեղ դաշնակցութեան մը գետը: Եւ մեր աչքին առջեւ կը կենդանանայ 1871ի գերման պետութիւններու միութիւնը: Թուրք աշխարհը այդ երջանիկ իտէալին հասնելու համար պէտք է անցնի հանգրուաններէն մէկէն,— որ է Կովկասեան ազգերու միանալը ռուսական տիրապետութեան դէմ:»

«... Միութիւն Թուրքիայի հետ ապակեդրոնական կապով:»

«... Շիտակ չէ, ուրեմն, երեւակայել Կովկասեան ֆետերասիօնը իբր արգելք թուրք միութեան:»

Թասուլ Զատէն ստիպւած կ'ըլլայ այս տողերը գրել ըսպիտակ թուղթի վրայ, որովհետեւ ս.լի Հայտար էմիր կը ստիպէ զայն խօսիլ աղաղակելով բացէ ի բաց.—

«Մեր նշանաբանն է դիւ Բիրլիյի իւ Բիրլիյի (լեզուի միութիւն, հրկրի միութիւն): Երբ Թուրքիացի թիւրքեֆները միանանք կ'ըսեն, չեն ուզեր իրենց երկրին սահմանակից թուրք պետութիւններ ստեղծել անոնց հետ միայն իբր դաշնակից ապրելու համար:»

Ալի Հայտար «միայն դաշնակից»էն յետոյ չըսեր «այլ...»ը, որովհետեւ Թասուլ Զատէն իր «հանգրուան»ով կը թելադրէ անոր աւելի դիւանագէտ ըլլալ: Ու Ալի Հայտար կը համաձայնի Թասուլ Զատէի հետ.

«Ազգերու կեանքին մէջ անկարելի բան չկայ: Որոշ ըսկզբունքի եւ նպատակի տէր մտաւորականներու կողմէ մղւած եւ առաջնորդւած ազգեր, ժամանակի հետ, ամէն բանի կը յաջողին... Եթէ պէտք ըլլայ, նպատակը զաղտնի կը պահել եւ հանգրուաններ իբր նպատակ ցոյց կը տրւին: Մուսավաթ թուրք քաղաքական կուսակցութիւն մըն է.

կրնայ ըլլալ որ իր բուն նպատակը ծածկելով, իր առաջին հանգրւանը իբր նպատակ կը ներկայացնէ. իր հեմարիս ծր-
բագրին միայն՝ այս առաջին հանգրւանին պատկանող մասը
խմբագրած եւ իր քաղաքական նպատակները անոր համա-
ծայն որոշած է... Ուրեմն, Վերին Ատրքեջանը նախ իր ան-
կախութիւնը պիտի ապահովէ եւ յետոյ Թուրքիոյ հետ պի-
տի դաշնակցի... Այս պարագային անոր ջանքերը համա-
ծայն են մերինին:»

Եւ Ալի Հայտար Երեզ է հասկցեր Ռասուլ Ջատէն, որ
ահա այս հասկացողութիւնով, մտեր է կովկասեան ժողո-
վուրդներու միութեան կեդր. կօմիտէին մէջ, եւ համաձայն
ըլլալով մէկտեղ Ալի Հայտարի վրէժխնդիր կոչին հետ բառ
առ բառ, թէ, «Բագուի, Երեւանի եւ Կարսի մէջ սպաննւած
110,000 թուրքերուն արիւնը դեռ չչորցած ինչպէ՞ս պիտի
դաշնակցիք հայերուն հետ», թուրք ոճրամիտ ուղեղով կը
հանդուրժէ, որ հայերն աչ մտնեն այդ միութեան մէջ, եթէ
կ'ուզեն:

Եւ այս այսօրն է:

Իսկ այսօր նոյն ատրքեջանցի Ռասուլ Ջատէն ո՛չ միայն
Քեմալական Թուրքիայի ամէնէն յարգւած եւ հեղինակաւոր
դէմքերէն մէկն է, ինչպէս Աղայէփները, այլ ո՛չ մէկ տարա
կոյս, որ ան իր «Թուրք միութեան» ծրագիրը Քեմալի մի-
ջոցով իրականացնելու համար միայն եւ Քեմալի խորհուր-
դով մտած է կովկասեան ժողովուրդներու միութեան կեդր.
կօմիտէին մէջ:

* *

Ինչո՞ւ Պօլիսն է այդ միութեան կեդր. կօմիտէին վայրը:
Առաջին հարցումներուն մեր պատասխանը շատ բան
չի թողուր այլեւս այս հարցումին իբր պատասխան:

Բնական էր, որ Պօլիսը պէտք էր ըլլար նման մարմնի
մը կեդրոնը, որպէսզի անոր մէջ կարենային մտնել Ռասուլ-
Ջատէները, անոր կարենային ուղղութիւն տալ Աղայեւներն
ու Ալի Հայտարները եւ անոր վրայ կարենային հսկել Քե-

մաշներո, որպէսզի ան անշեղ կերպով կարենար երթալ դէպի համաթուրանութիւն, կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօնի անունին՝ բայց թրքական օշիջնտասիօնի դրօշին տակ:

Մեր նիւթէն դուրս է հարց տալ, թէ ինչպէ՞ս Ռուսիա կրնար հաշտուիլ այս իրողութիւններուն հետ. ինչպէ՞ս Թուրքիա իր «բարեկամութիւն»ը կը պատշաճեցնէ այս փառտերուն. ինչո՞ւ Ռուսիա թոյլ կուտայ, որ թուրքեր իր ծոցին մէջ դաւեր լարեն, «երջանիկ իդէալ»ի օրը պատրաստեն, որ պիտի վարձատրուի ուսական հողերով, եւայլն:

Այս իրողութիւնները մեզմէ լաւ գիտեն երկու կաթնեղբայրները իրենք, եւ մեր թելադրութիւններէն ու կամքէն անկախ են անոնց բարեկամութիւնն ալ, թշնամութիւնն ալ:

Մեր նպատակն է պատռել վարազոյրը կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօնին եւ այդ միութեան տալ իր իսկական անունը — քրեական օրիենցասիօն:

*
* *

Հայ քաղաքական միւտքը, ուրեմն, երբ կը մօտենայ կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօնին ներկայ օրերուն, կամ պէտք է առարկայական փաստերով ջրէ մեր հիմքերը եւ եզրակացութիւնը, կամ պարտաւոր է բացէ ի բաց խօսիլ քրեական օրիենցասիօնի մասին:

Այդ պարտաւոր է ընել ա) անկեղծ ըլլալու համար իր ժողովուրդին հանդէպ, եւ բ) բաց աչքով տանելու համար այդ ժողովուրդը դէպի իր քաղաքական նպատակը:

Ուրեմն, հարցը, որ կովկասեան ժողովուրդներու կ'նֆեդերասիօն անունով եկած է հրապարակ եւ արդարօրէն կը չարչրկէ մեր ուղեղը՝ հաւաքական արհաւիրքներով, է քրեական օրիենցասիօն:

Կա՞յ թրքական օրիենցասիօն: Այո՞:

Կա՞յ իբր քաղաքական պարզ ու պայծառ գիծ ատրքեքանցիին, վրացիին եւ դաղստանցիին համար:

Ո՛չ պէտք է զարմանալ, ո՛չ զայրանալ, որ Ատրքեքանն

ու ատրբեջանցին ունին թրքական օրիէնտասիօն:

Որովհետեւ՝

Ա) Ատրբեջանը Թուրանիա է. ատրբեջանցին՝ թուրք:

Բ) Ատրբեջանը բռնի զրաւած է եւ ատրբեջանցին էնչ-ւած ժողովուրդ: Եւ անոնք կ'ուզեն ըլլալ ազատ եւ միանալ Թուրքիայի:

Գ) Անատօլիի Թուրքիան անկախ պետութիւն է եւ անատօլի թուրքը ազատ: Եւ անոնք կը ձգտին ամէն զինով ազատել իրենց բոյր երկիրը, իրենց խկ հողը եւ եղբայր ժողովուրդը, արինակից տարրը եւ ստեղծել Թուրանիան:

Ատրբեջանի եւ ատրբեջանցիի շահն ու ազատութիւնը, ուրեմն, առարկայական տւեալներով կը մղեն, որ ի'նչ գոյնի ու անունի ալ միութիւն ըլլայ, անոնք մտնեն անոր մէջ, զայն գործածեն իբր փրկարար զէնք էւ երբեք չտատամսին Բէմալի դրօշին տակ ապստամբիլ ու արիւն թափել իրենց ազատագրութեան համար:

Այդ պատճառով ալ Աղայեւը կը նստի էնկիւրի եւ Բէմալի հետ ուղղութիւն կուտայ: Ռասուլ-Ջադէ կը մտնէ միութեան կեդր. կօմիտէին մէջ եւ կը խորհրդակցի Ալի Հայտարի հետ: Իսկ Սուլթանով կ'երթայ Պոլիս, հրահանգներ կ'առնէ եւ կը վազէ մայրաքաղաքէ մայրաքաղաք:

Այդ կը պահանջէ իրենց շահը: Եւ ո'չ զարմանալ եւ ո'չ ալ զայրանալ պէտք է այս փաստին առջեւ:

*
* *

Դադստան ունի նոյն հիմքերն ու տւեալները ո'չ միայն չխուսափելու թրքական օրիէնտասիօնէ ալ ընդհակառակը զայն փնտռելու անոր կառչելու: Ցեղակից է, կրօնաւից է. եւ իր երկիրը կը դաւանի Թուրանի մաս: Իսկ ոռւսը զրաւեր է իր երկիրը, զինքը դարձուցեր է ստրուկ, մինչդեռ անդին անկախ Թուրքիան, իր ազատ եղբայրը, պատրաստ է զինքն ազատագրելու:

Ահա թէ ինչո՞ւ դադստանցի Բամմատ, իր ժողովուրդի ձգտումներուն իբր հարազատ ներկայացուցիչ, ո'չ միայն չի

վախնար երթալ Պօլիս, ալ ազգային նւիրական պարտք կը համարէ մտնել կեդր. կօմիտէին մէջ, որ մէկ օրգան է միայն անկախ Թուրքիայի ձեռքը եւ միջոց Թուրքիան տանելու Դադստանի սարերը:

Այս կը պահանջէ Դադստանի եւ դադստանցիի շահը: Եւ արդար չէ՝ ո՛չ զարմանալ ո՛չ ալ զայրանալ դադստանցիի վարմունքին առջեւ:

* *

Ճիշդ է որ վրացին ո՛չ ցեղակից է եւ ո՛չ լեզակից ա- նատօլցի թուրքին: Բայց ան ալ ունի քաղաքական նոյն հակատաքիրը, ինչ որ ատրպեջանցին ու դադստանցին: Ան ալ բռնի գրաւած հայրենիք մը ունի մուսաստանի կողմէ եւ կ'ուզէ անկախ ըլլալ իր ճա՛տատաքիրը տնօրինելու մէջ:

Եւ որովհետեւ կը հաւատայ վրացին, որ իրեն համար այսօր քաղաքական ազատութիւնն է առաջին նպատակ եւ համոզւած է, որ իր անկախութիւնը միայն թուրքին միջոցով կրնայ ձեռք բերել եւ կը մտածէ, որ իր անկախութիւնը ձեռք բերելէ յետոյ կրնայ թուրքի ապագայ վտանգին դէմ պաշտպանուիլ. վերջապէս, համոզւած է որ իր շահերը կը պահանջեն ըլլալ թուրքին հետ ոռուսին դէմ, մամիշօվի- լին ու Դադաւան չնն քաշիր, յանուն իրենց ժողովուրդի շահերուն, մտնել թրքական օրիէնտասիօնին մէջ, երթալ Պօլս, վարել Բէմալի խորհուրդներով եւ օգտուիլ թուրքի եաթաղանէն:

Եւ եթէ այդ եաթաղանը ուրիշներուն մահ կը բերէ իսկ, այդ դեռ իրաւունք չի տար զարմանալու կամ զայրանալու վրացիին դէմ, որ ամէնէն առաջ ու վեր իր շահերէն թե- լադրւած կ'առնէ այդ քայլերը:

Իսկ Բէմալի Թուրքիան, որ ունի Ազգ. Ուխտը, որի ա- ռաջին յօդածը կ'ըսէ. — «Այն երկրամասերը, զինադադարով որոշւած սահմանագծէն ներս գտնուին անոնք թէ դուրս, որոնք մեծամասնութիւնով թրքական—մուհամմէտական բը- նակչութիւն ունին, եւ որոնք կրօնական, ցեղային եւ քաղ-

ծանրներու տեսակէտէ մէկ ամփոփ մեծամասնութիւն կը կազմեն, պէտք չէ իրարմէ անջատուին» որ նոյն անկախ Թուրքիան իր վրայ վերցուցեր է այդ ուխտը իրականացնելու մեծ առաքելութիւնը, որ կը տեսնէ հնարաւորութիւններ կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօնին մէջ նպատակայարմար մէկ զէնք իր նպատակին ծառայող, որ... շատ բնական է որ Ինկն իսկ ձգտէր նման միութիւն մը ստեղծելու, ո՛չ միայն թոյլ տար, այլ հաւանաբար պարտադրէր անոր կեդր. կօմիտէն Պօլիս նստելու, անոր հետ մտցնէր Ռասուլ-Ջադէները եւ զօրավիգ հանդիսանար այդ զէնքը սրելու ու հսկելու անոր գործածութեան վրայ:

Այդ կը պահանջեն իր նպատակն ու շահերը եւ ան թեկուզ, «ընկեր» Ռուսաստանի դէմ կ'ընէ այդ:

Ուրիշներ տարբեր չպիտի վարէին:

Այս քանի մը ամփոփ հիմքերը միայն անոր համար, որ ցոյց տայինք, թէ Թրքական օրիէնտասիօնը, կովկասեան ժողովուրդներու կօնֆեդերասիօնի պիտակին տակ, կը բղխի առարկայական հիմքերէ, կը հիմնաւորի շահերու նոյնո-ւ թիւնով: Հետեւաբար ենթադրութիւններով չէ կարելի ժըխտել զայն կամ անոմոշ հարցումներով չէ կարելի օրօրել:

* *

Ի՞նչ է հային ու Հայաստանի դիրքը Թրքական օրիէնտասիօնի հանդէպ:

Ունի՞նք մենք ալ շահեր կամ վնասներ այդ օրիէնտասիօնին մէջ:

Ունի՞նք հասարակաց գետին Ատրեքջանի, Դաղստանի եւ Վրաստանի հետ ձգտելու համար նոյն օրիէնտասիօնին:

Ունի՞նք որոշ մտածողութիւն, որ կը ձգտի Թուրքին հետ հաշտուելու եւ հետեւաբար կ'ընդունի Թրքական օրիէնտասիօնը:

Ի՞նչ տուեալներէ կը ծնի այդ ձգտումը:

Այո՛, հայ քաղաքական մտածողութեան մէջ ալ կայ

զիծ մը, որ կ'երկարի դէպի թրքական օրիէնտասիօն, թէ-կուզ ականայ:

Այդ ձգտումը արդիւնք է այն փաստին, որ հայն ալ կը դաւանի, թէ անկախութիւնը միակ դրութիւնն է, որ հնարաւորութիւն կրնայ տալ հային իր բոլոր կարողութիւնները ներսէն բերելու եւ զարգացնելու: Հայն ալ ունի հայրենիք մը բռնակալուած Ռուսաստանի կողմէ, ինչպէս վրացին, ատրքեջանցին եւ դաղստանցին: Հայն ալ ստրուկ է ռուսական բռնակալութեան տակ:

Այս հիմքերը հայն ալ կը կանգնեցնեն ատրքեջանցիին, վրացիին ու դաղստանցիին հետ հասարակաց նոյն գետինին վրայ:

Այս հասարակաց հիմքերէն բացի կան նաեւ հաւանական հնարաւորութիւններ, որ քաղաքական դէպքերու բերումով կրնայ ռուս զինւորը քաշուի Կովկասէն, որ նման պարագայի մը՝ թուրք զինւորը կրնայ ստնել Կովկաս, որ կովկասեան երեք ժողովուրդներ միացած ուժերով եւ թրքական օժանդակութիւնով կը ձգտին նոյնիսկ ապստամբութիւնով փութացնել ռուսական ուժերու քաշուիլը Կովկասէն. որ նման վայրկեանի մը մէջ թրքական փառապանք մեղմելու համար գոնէ մեր թրքական օրիէնտասիօնը կրնայ օգտակար եւ փրկարար դեր կատարել եւայլն:

Ահա այս եւ նման միտքեր եւ շահերու նոյնութիւններ հայ ուղեղներու մէջ ալ, անկասկած հայ ժողովուրդի փիզիքական եւ քաղաքական գոյութեան պաշտպանութեան գաղափարէն մղւած, ծնցուցած է թրքական օրիէնտասիօն, միայն թէ քիչ մը անհամարձակ եւ անուններու եւ փրագներու մէջ ծրարուած:

Անհրաժեշտ է, սակայն, որ այս օրերուն, երբ «Պրոմէթէ»ն դուրս եկած է թրքական օրիէնտասիօնով, քիչ մը աւելի համարձակ ըլլանք, վերցնենք փրագներու քօղը եւ, եթէ կը հաւատանք, որ հայ ժողովուրդին համար փոքրագոյն չարիքը թրքական օրիէնտասիօնին մէջ կը կայանայ, փոխանակ հարցումներու եւ քօղարկւած պատասխաններու,

բազուկին ցոյց տանք «ամբոխային տրամադրութիւններու» հոսանքին դէմ թիափարելու:

Մտածումներու բաղխումն ու փաստերու զիրկընդ-խառնումը թերեւս կարենան նոր ու աւելի բարեբար ուղիներ ցուցնել մեզի: Եթէ այդ բարիքն անգամ չծնի, գոնէ կը ծնի այն բարիքը, որ հայը իր վիճակն ու բաղաբական մտածողութիւնները պայծառօրէն կը տեսնէ ու դուրս կուգայ անորոշ ֆրազներու մէջ խարխափող սղբալի եւ աղիտալի դրութենէն: Եթէ մահը անխուսափելի է անոր համար, գոնէ զայն կը դիմաւորէ բաց աչքով:

*
* *

Մեր նպատակն էր այս յօդաւորներով վերցնել կովկասեան ժողովուրդներու միութեան վարագոյրը եւ ցոյց տալ անոր ետեւ բնագրւած ողբերգութիւնը, որի հեղինակն է Քէմալական Թուրքիան. վար առնել այդ միութեան պիտակը եւ ցուցադրել Քէմալի ճիւղի դէմքը:

Ինչ կը վերաբերի մեր դիրքին, այդ միութեան հանդէպ, մեր յօդածի կառուցւածքը ինքնին պատասխան մըն է այդ հարցումին:

Եթէ կովկասեան ժողովուրդներու միութեան նպատակն է տէր փոխել, ռուսին տեղ թուրքը դնելով, պարզ պէտք է ըլլայ նաեւ մեր դիրքը դէմ եմք «էր փոխելու»:

Եւ անոնք անգամ մըն ալ ստիպւած պիտի ըլլան կրկնելու ինչ որ յաճախ ըսած են. —

«Հայերը առանձին ուժ չեն անկախութիւն ձեռք բերելու. բայց ուժ Ին մեր անկախութիւնը վտանգելու:»

Ահա մեր ուժը, որի պէտք է կրթնիլ մինչեւ որ կովկասեան ժողովուրդներու միութեան անկախութիւնը իսկապէս ըլլայ նաեւ Հայաստանի անկախութիւնը:

Պ Զ Տ Ի Կ Ց Ա Ն Կ Մ Ը

«Թուրքիոյ մէջ Աստուծոյ սուրբ «Խալք., ին, Աստուծոյ գրիչը՝ քիւրք: ինքերուն ձեռքն է,»:

ԶԻԱ ԿԷՕԲ ԱԼՓ

Անգորայէն Բագու թիւրքիզմի գաղափարախօսներուն ու գայն գործադրողներու այս պզտիկ ցանկը, իբր լրացուցիչ կուտանք երկու զխաւոր պատճառով. —

1. Որ հայութիւնը բաղդատութեան եզր մը ունենայ իր ուժերուն հետ եւ անոր համածայն արժէքաւորէ Թուրքիան ու անոր հանդէպ հայ. ղեկավարներու քաղաքական քայլերը:

2. Հայ ժողովուրդի ղեկավարները զոնէ այսօր հրաժարին իրենց քայլերուն եւ չքմեղանքներուն այլիւս պատւանդան ընել ռէլինք նախատեսները:

Այս ցանկը յաւաքով Բաւաքաւաժ նմոյշ մըն է միայն:

Հայութիւնը ասոնց մէջ չպիտի սահմանափակէ թուրքին ուղեղի ու բազուկի ուժը. ոչ ալ պիտի անտեսէ թուրք դարաւոր պետական կեանքի ընական ազդեցութիւնները, որոնք կան 7—8 միլիօն իւրաքանչիւր թուրքի մէջ:

Մեռած միկ անուն միայն՝ կը յիշատակենք - Զիա Կէօք Ալի - որ այսօր ամէն թուրքի մէջ կ'ապրի, թէեւ Թալէաթներն ու Էնվէրները, յանձին իրենց սերունդին պէտք էր յիշատակել:

Իսկ իթէ կ'արծանազր նք մ այն քանի մը անուն — Քեազիւմ Գարաբեքիր, Բէուֆ, Ատնան — որոնք Քէմալի ան ձին հակառակորդներ են, այդ միայն անոր համար է, որ անգամ մըն ալ ը ենք, թէ անոնք եւ անոնցպէսները երբեք պակաս թիւրքիստ չեն, որքան Քէմալն ու Իսմէթը:

Մեր նպատակին գիտենք որ կը հասնինք, որովհետեւ վստահ կերպով գիտենք, թէ ամէն հայ ընթերցող իր զրտնրւած երկիրին թուրք դեսպանին, հիւպատոսին, իր բնագաւառի վալիին ու միւթէսարրֆին եւ մէպուս'ն անուններով պիտի լրացնէ այս ցանկը: Եւ ցանկի թերութիւնը պիտի արդարանայ այն փաստով, որ այդ լրացումները ընելու եւ անոնց հետ կապւած արիւնոտ գործերու վերջիշումին թելադրանքը պիտի բղխի անկէ:

Այս բոլորին վրայ ալ պէտք չէ մոռնալ աւելցնել, որ գրեթէ բոլորը եւրոպական բարձր կրթութիւն ունեցողներ են անոնք: Իսկ այսօր հազարներով կը համրին թուրք ուսանողները — վաղի Քէմալները — եւրոպայի եւ Ամերիկայի համալսարաններուն մէջ, ամէն մարզի վրայ:

Մուսթաֆա Քէմալ. թիւրքիզմի մարմնացումը. նախագահ թուրք հանրապետութեան:

Իսմէթ փաշա. վարչապետ, Լօզանի հերոսը:

Բիւլենի բէյ. արտաքին գործերու գործավար. իտալո-թուրք դաշնագիրի կերտողը:

Շիւքրի Գայա. Եւրոպական գործավար:

Ջեմիլ բէյ. ներքին «Ազգ. Պաշտ.» գործավար, Շէյխ Սայիտի ապստամբութեան ճնշողը:

Մահմուտ Էսաթ. Դատական գործավար:

Բահմի բէյ. առեւտր. գործավար:

Ֆեվզի փաշա. սպայակոյտի պետ:

Քալի բէյ. Արեւելեան Նահանգներու մարզպան:

Ֆեթիհ բէյ. նախկին վարչապետ եւ ներկայ Փարիզի դեսպան:

Մուքթար բէյ. Ամերիկայի դեսպան:

Համսուլլահ Սուբի. կրթ. գործավար: Կէօք Ալիի գործակից «Կէնն Գալէմէր»ի մէջ. առաջին թուրք օջաղըն հիմնողը (1909). թիւրք օջաղըններու նախագահը:

Աղայեւ. Թուրանականութեան գաղափարախօս եւ հիմնադիր թաթար. այսօր թուրք քաղաքացի: 1904 հայ-թաթարական կոխնները ծրագրող եւ կազմակերպող: 1910ին Աստրախանի մէջ «Միւսիւլմաններու կուլտուրական զարգացումին սատարող ընկերութեան» հիմնադիր Թօքթիբաշեի հետ: Պօլսի վարժարաններու ընդհ. կրթական տեսուչ (1910). Բայազիտի մէջ գումարած փանթրքական խորհրդաժողովին մէջ Ատրըքնջանի ներկայացուց չ. «Զիւմհիւրիէթ»ի խմբագիր: Ասնան բէյ. Քէմալի գաղտնի ներկայացուցիչ Պօլիս, դաշնակիցներու գրաւումի շրջանին: Այսօր փախստական: Ազմի բէյ. երբեմն Պօլսի ոստիկանապետ եւ Բէյրութի կուսակալ:

Ալի Զանիբ. «Կէնջ Գալմէթ»ի հիմնադիրներէն:

Ալի Հայդար. խմբագիր, հրապարակագիր:

Այազ Բահաֆի. Թաթար հրապարակագիր, թիւրքիզմի ակտիւ գաղափարաբան:

Ահմէտ Հիւսէթ. Կէօք Ալիի գործակից «Կէնջ Գալմէթ»ի մէջ. «Թուրք կաճառ»ի հիմնադիրներէն:

Ահմէտ Ղեյսա. հրապարակագիր, «Թիւրք Եուրտու»ի գլխաւոր աշխատակից:

Ահմէտ Ֆերիտ բէյ, Իթթիհատի ազդեցիկ անդամներէն երբեմն, Քէօթահիայի երեսօժան եւ կատարի թիւրքերի:

Ահմէտ Զեյսեթ. հրապարակագիր եւ ղեկավար թիւրքիստ:

Աբսիւլհագգ Համիտ բէյ. բանաստեղծ:

Բեքիր Սամի. նախկին արտ. գործ. նախարար. հիմա քաշւած:

Եռւսուֆ Աֆուրա. թաթար քաղաքական գործիչ եւ հրապարակագիր: Նախնական կրթութիւնը առած Պօլիս, իսկ բարձրագոյնը՝ Փարիզ: 1908ին Պօլիս գացած իբր թիւրքիզմի կեդրոնական դէմք. «Թրքական կաճառ»ի հիմնադիրներէն: 1911ին Իթթիհատի կեդրոնի անդամ եւ «Թիւրք Եուրտու»ի հիմնադիր: Քաղաքական փանթուրանիզմի հիմնադիր:

Եսաուր Գաւրի. արձակագիր. Կէօք Ալիի գործակից «Կէնջ Գալմէթ»ի մէջ. թուրք լեզուն միացնել աշխատողներէն:

Յահնա Քեմալ. հրապարակագիր եւ թուրք լեզուն միացնել
աշխատող:

Սուսուֆ Զիա. Բանաստեղծ. թուրք լեզուն միացնել աշխա-
տող,

Սոֆուս Նասի. «Ջիւմհուրիէթ»ի խմբագիր:

Զիա Կեօֆ Ալի. (մեռած 1924ին) ծնած Տիգրանակերտ
1876ին. ծագումով քիւրտ: Նախնական կրթութիւնը
ստացած Տիգրանակերտ, բարձրա ոչին: «Օլսի անաս-
նաբուժական վարժարանին մէջ: Հիւսէյնզատէի զա-
ղափարական աշակերտներէն: «Կէնջ Գալէմէր»ի զե-
կավար խմբագիր. Իթթիհատի կեդր. կոմիտէի ան-
դաւ. մեծագոյն զաղափարաբանը թրքական թու-
րանականութեան. հեղինակ «Շուրուրը միլլի» (Ազ-
գային գիտակցութիւն) «Մէֆքիւրէյի միլլի» (Ազգա-
յին զաղափարական), «Թիւրքքիլիլիյին էսասլարը»
(Թիւրքիզմի հիմունքները) գիրքերուն:

Էօմէր Ազիզ. թուրք-հայ բարձրացման նախագահ. խմբագիր
«Ազատ Թուրքիա»ի:

Էօմէր Սէյիթ-Կիւ. «Կէնջ Գալէմէր»ի հիմնադիրներէն. հրա-
պարակագիր. հեղինակ «Եարընքի Թուրան Դէօվէթի»
աշխատութեան:

Էօմէր Ղազի. Զիա Կէօֆ Ալիի առաջին գործակիցներէն եւ
հիմնադիրներէն «Կէնջ Գալէմէր»ի:

Էմրուլլահ Էֆէնսի. նախկին կրթ. նախարար. նախագահ
թրքական գիտական կահառին:

Թօփչիբաշեւ. Աղայեւի հետ Մուսաւաթական կուսակցու-
թեան հիմնադիր եւ հայ-թաթարական կոիւնեյը
կազմակերպող: Բայագիտի (1913) փանթիւրքիստ
համագումարին Ատրեքջանի ներկայացուցիչ: Պետա-
կան ու հասարակական յայտնի գործիչ Ատրեքջան-
եան թուրանիզմի կեանքին մէջ: Այսօր բաշւած ակ-
տիւ կեանքէ բայց միշտ թիւրքիստ:

Թահսի Նիհաս. հրապարակագիր. «Թիւրք Լեւրտու»ի զը-
խաւոր աշխատակիցներէն:

Թորդուս Ալի. Հրապարակագիր. «Թիւրք Լեւրտու»ի հիմնա-
դիրներէն եւ աշխատակիցներէն:

Թեֆին Ալփ, հրապարակագիր. տեսաբան. «Թիւր-իզմի եւ փանթիւրքիզմի» հեղինակ:

Թեվֆիք բէյ. Մօսկւայի նախկին դեսպան. հիմա Քէմալի քարտուղար:

Թեվֆիք Խալիդ. լեզական ճամբով թիւրքիզմի յայտնի դէմ-քերէն:

Թեֆնուկի. Ատրքեջանի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Երեւանի. արտաքին գործերու նախարար:

Իսմաիլ Գասփրիւսկի. թաթար հրապարակագիր. առաջին հիմնադիրը փանթուրանականութեան. խմբագիր-հիմնադիր «Թէրեհիման» թերթին (1879ին Բաղդէ Սէրայ, Խրիմ). 1908ին Պօլիս եկած Աքչուրայի հետ. թիւրքիստ բոլոր շարժումները ղեկավարող ու թն տուող. «Թիւրք Եուրտու»ի հիմնադիրներէն եւ աշխատակիցներէն. 1911ին Իթթիհատի կեդր. կօմիտէի անդամ եւ թիւրքիզմը օսմանցիութիւնով փոխարինել տուող գլխաւոր դէմքերէն:

Իզզեթ Ալիլի. «Թիւրք Եուրտու»ի գլխաւոր աշխատակիցներէն եւ կատաղի թիւրքիստ:

Լաթֆի Սեմահի բէյ. «Վազըթ»ի խմբագիրներէն. կատաղի թիւրքցի:

Նալիսէ Էսիք Հաճը. թիւրքիստ զրագիտուհի. հեղինակ՝ «Ենի Թուրան — թուրք կնոջ մը ճակատագիրը» վէպին:

Նալիս Զիա. հրապարակագիր. թիւրքիզմի կրթական առաջնորդներէն:

Հիւսէյնգասի Ալի բէյ. (Սալիանցի) ծնած 1864ին, ուսած Կովկաս. բարձրագոյն կրթութիւնը առած Փեթրսբուրգ: Անգլ., ֆրանս., գերմաներէն եւ հին լեզուներու տիրացած. գաղափարաբան եւ փրօփազանդիստ ազգ. գաղափարի սիրնի եւ շիի աղանդներուն դէմ. 1889ին Պօլիս եկած եւ զին. բժշկական վարժարանի ուսուցիչ եղած. 1895ին բժիշկ՝ Հայտար փաշայի հիւանդանոցին. 1900ին փրօֆէսէօր վեներական ախտերու՝ զին. վարժարանին մէջ. Աղայսի եւ Թօփրիբա-

շեւի Քեստ ծրագրող հայ-թաթարական կոիւններուն
Հիմնադիր «Հայաթ» թերթին: 1910 կրկին Պօլիս եւ
նւիրաւ գործիչ «Թիւրք Եուտու»ի եւ «Թիւրք Օ
ջաղը»ներու կազմակերպութեան. Իթիհատի 3-րդ
համագումարին կեդր. կօմիտէի անդամ:

Հաճի Մեհմէտ բէյ. գաղթ. գնտեղման գործի նախագահ:

Հիւսէյն Զահիտ. յայտնի հրապարակագիր. «Թանին»ի խմբ-
րագիր:

Հիւսէյն բէյ. Քէմալի անձնական քարտուղար. հիւս Գապուլի
ղեսպան:

Հիւսէյն Նազի. բանաստեղծ, թուրք լեզուն միացնող աշ-
խատողներէն:

Հիւսէյն Քեազիմ. յայտնի թիւրքիստ վալի:

Հիւսէյն Ռեօիտ. «Իսլամի ազատագրութեան լիզ»ի ընդհ.
կեդրոնի անդամ:

Հիւսէյն բէյ. Պօլսի առեւտրական սէնեակի նախագահ:

Մուամմէր. երբեմն Սիւսի վալի, ջարդարարութեան հետ
հոմանիշ. տաղանդաւոր պետական գործիչ. թիւրքիզ
մի գործադրական ուժ:

Մեհմէտ Էմին. «Կազըթ»ի խմբագիր:

Սեհմէտ Էմին. ազգային բանաստեղծ. «Թուրք Շէյքսպիր»
երբեմն կատարի օսմանցի. ամերիկեան կրթութիւնով
փիլիսոփայութեան դօկտօր: Թիւրքիստ մեծագոյն
բանաստեղծը:

Նուրէսսին բէյ. համալսարանի ընդհ. տեսուչ:

Նեսիմի Սաբի. «Կէնջ Գալէմէր»ի մէջ Կէօք Ալիի գործա-
կիցներէն:

Նեջիբ Ասրի. բանասէր. «Թուրք կահառ»ի հիմնադիրներէն:

Շիւհրիւ Նայիլի փաշա. Պօլսի զին. հրամանատար:

Շիւհրիւ Ալի բէյ. Պօլսի քաղաքապետի օգնական:

Ուսուպէգով. ատրեքցանցի մուսաւաթական, որ դարձաւ
մինչեւ անգամ Ատրեքցանի աւաջին պետական մարդը:

Զեմիլ փաշա. Պօլսի հեծելազօրքի քննիչ:

Զեյալ Սահիբ. Կէօք Ալիի գործակիցներէն եւ «Կէնջ Գալէմ-
էր»ի զլխաւոր հիմնադիրը:

Ջէլալ Նուրի. «Թիւրք եւուրտու»ի աշխատակից. երբեմն
թունդ օսմանցի, յետոյ թթու թիւրքիստ:

Սիւլէյման Սամի. Պօլսի կուսակալ:

Սաֆի Մեղիմ. «Թիւրք եւուրտու»ի ակտիւ դէմքերէն:

Սիւլէյման Նազիֆ. (ծագումով քիւրտ) երբեմն կատաղի
օսմանցի յետոյ աւելի կատաղի թիւրքիստ. հրապարակա-
գիր:

Սուլթանով. Ատրեքջանի ամէնէն գործօն դէմքերէն մուսա-
ւաթական թիւրքիզմի իրականացումին մէջ: Էնվէրը
Բագու տանողը. Ղարաբաղը կոտորողը. այսօր «Կով-
կասի Միութեան» կազմակերպիչը եւ կեդր. կոմիտէի
անդամը:

Վէլեգ Թահիր. բանասէր, թիւրքի մի ցեղային փրօփազան-
դիստ:

Վալա Նուրէսիմ. բանաստեղծ. թուրք լեզուի միացումին
աշխատողներէն:

Բասուլ Զասե. ատրպատականցի. Թեհրանի «Իրան Իզատ»
թերթին խմբագիր. նախագահ՝ Ատրեքջանի Միլլի
Շուրային. 1913ին Բայազետի փանթրքական խոր-
հրդաժողովի Ատրեքջանի ներկայացուցիչ. աշխա-
տակից Պօլսի «Սիրաքը Միւսթաքիմ», «Թանլի» եւ
«Թիւրք եւուրտու» թերթերուն. 1918ին Մօսկւայի
մահմետական դպրոցներու ընդհ. տեսուչ. յետոյ փա-
խած Պօլիս. խմբագիր «Ննի Կավկասիա»ի եւ «Կով-
կաս միութեան» կեդր. կոմիտէի անդամ:

Բիգա Թեվֆիք. «Թիւրք եւուրտու»ի աշխատակից. երբեմն
օսմանցի. յետոյ թիւրքիստ. հրապարակագիր:

Բեա Նուրի. Թուրք լեզուն միացնել աշխատող հրապարա-
կագիր:

Բուսեմ Էտեֆ. հասարակական գործիչ. ուժեղ թիւրքիստ:

Բեռն Բէյ. Քէմալի վարչապետնէ, էն. այսօր անոր անմին
հակառակորդ. բայց թիւրքիզմը իրականացնող զլխա-
ւոր դէմքերէն:

Քաշրնգասե. համաթուրանական զլխաւոր գաղափարաբան:

Քեօփրիւլիզասե Մեհմեթ Ֆուատ. բանասէր. Կէօք Ալիի գոր-

- ծակից «Կէնջ Դալէմլէր»ի մէջ. փրօթէսէօր համալսարանի. հիմնադիր «Թրքագիտական կաճառ»ի եւ խմբագիր «Թիւրքիյաթ Մէջմուասը»ի:
- Քեագիմ Գաւաբեֆիւ. Հայաստանի անկախութեան հոգէաւոր:
- Քեմալէսսին բէյ. Գերմանական կրթութիւն ստացած ճարտարապետ: Թուրք ճանտարապետութեան միջոցով թիւրքիզմի գործիչ:
- Օրխան Սէյֆի. բանաստեղծ եւ թուրք լեզուն միացնել աշխատողներէն:
- Ֆալին Րաֆիւ. «Հաքիմիէթը Միլլիէ»ի գլխաւոր խմբագիրներէն. թուրք լեզուն թրքացնող գլխաւոր դէմքերէն:
- Ֆարուք Նաֆիզ. բանաստեղծ եւ թուրք լեզուն միացնողներէն:

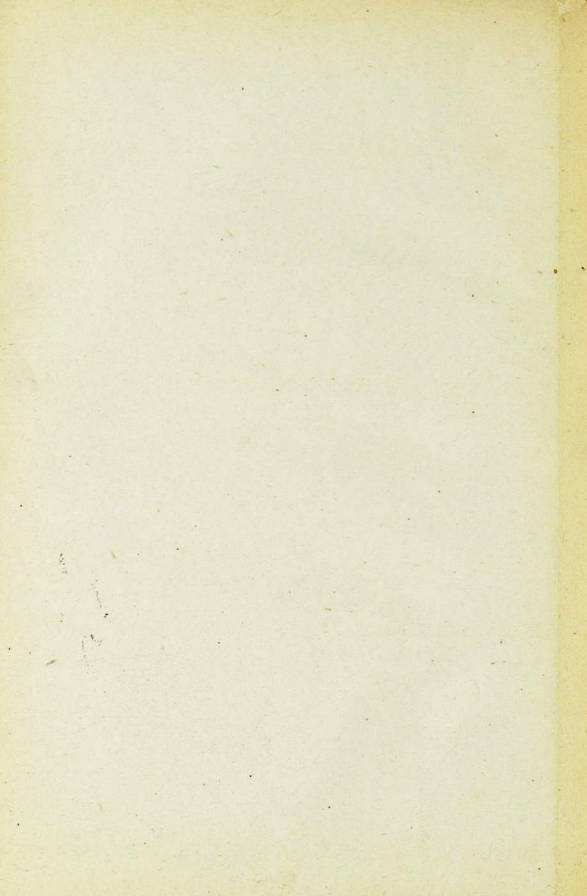

1879
1880
1881
1882
1883
1884
1885
1886
1887
1888
1889
1890
1891
1892
1893
1894
1895
1896
1897
1898
1899
1900

~~See~~
504.

327.2(56)

B-16

Wkly Oppunity

9121 SOLUP

65-66

85, 86

90-91

92, 99

100-101

103

104-105

108-110

111

132

136-137

164

168

169-170

171

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0016329

II
9944